

45.703

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIRÓNYVTÁR

03453

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

87

A NEVELÉS ELMÉLETÉNEK TÖRTÉNETE.

BEVEZETŐ TANULMÁNY.

IRTA

OSCAR BROWNING

A CAMBRIDGEI EGYETEM TANÁRA.

ANGOLBÓL.

KÖNYVÉSZETI ÉS ÉLETRAJZI JEGYZETEKKEL ELLÁTOTT ÁTDOLGOZÁS.

MÁSODIK JAVITOTT KIADÁS.

BUDAPEST, 1907.

EGGENBERGER-féle KÖNYVKERESKEDÉS

(HOFFMANN ÉS VÁSTAGH).

Köteles példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

A

NEVELÉS ELMÉLETÉNEK TÖRTÉNETE.

BEVEZETŐ TANULMÁNY.

IRTA

OSCAR BROWNING

A CAMBRIDGEI EGYETEM TANÁRA.

ANGOLBÓL.

KÖNYVÉSZETI ÉS ÉLETRAJZI JEGYZETEKKEK ELLÁTOTT ÁTDOLGOZÁS.

MÁSODIK JAVITOTT KIADÁS.

BUDAPEST, 1907.

EGGENBERGER-féle KÖNYVKERESKEDÉS
(HOFFMANN ÉS VASTAGH).

*Forrás.
1548a*

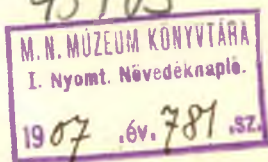

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

45703

ELŐSZÓ.

A nevelési elméletek története két irányban válhatik a gyakorlati tanítónak hasznára. Feltüntetve a divó módszereknek történeti alapját, utbaigazíthat a körül, mi őrzendő meg és mi változtatható bennök; elmondva másrészt, mit kíséreltek meg e téren nagy mesterek, és mit véltek lehetnek nagy gondolkodók, ösztönözhet, hogy folytassuk művöket, vagy alkalmazzuk elveiket jobb viszonyok közt. Az ősök szelleme nem ró szentebb kötelességet az utókorra, mint hogy szerencsésebb körülményei közt valósítsa meg az eszméket, melyeket a kor viszontagsága vagy az élet rövidsége akadályozott meg teljesülésökben.

A munka írója megkísérelte, hogy népszerű, de egyúttal pontos vázlatát adja a nevelés kérdésében felmerült elméleteknek, a mennyiben ezek még napjainkban is fontossággal birnak; különben jól érzi kész művének hiányosságát és hibáit. Fő alkalmassága megírásához azon alapult, hogy maga tizenöt éven át munkás iskola-mester volt.

Cambridge, 1881. június havában.

A szerző.

E szépen írt, s kivált finom történeti érzékkel készült tanulmánynak átdolgozásával, úgy hiszem, hasznos szolgálatot tettem mindazoknak, kik hazánkban a nevelés kérdései iránt mélyebben érdeklődnek. Fő szövege tanítóképezdéknek jó alapot nyújt a pædagogia történetét tárgyaló tanfolyamhoz; a könyvészeti és életrajzi jegyzetekkel bővitve egyúttal oly vázlatot pótolhat, mely egyetemi előadások mellett a hallgatókat bővebb tanulmányaikban kellőkép tájékoztatja. A bibliographiai irányadás, természetesen nem törekszik teljességre; csupán oly műveket említ, melyeket magam is ösmerek és némi tekintetből figyelemre és tanulmányra méltóknak tartok.

1885 és 1906.

Kármán Mór.

Országos Széchényi Könyvtár

I.

A GÖRÖG NEVELÉS.

Midőn a nevelési elméletek történeti fejlődését tanulmányozni kezdjük, némi előzetes óvatosságra van szükségünk. Látni fogjuk, hogy a nevelés mindig kedves problémája volt a bölcséletnek. A ki a világot javítani vagy újjászervezni óhajta, számos nehézségre akadt, ha a felnőtt népre tekintett; szeme azért több reménynyel csüggött az üdelelkű ifjúságon, melynek szive olyan mint a fehér lap vagy a hajlékony viasz. Hacsak a serdülő nemzedék a helyes utra volna terelhető, az emberi nem újjászületése valóság lenne, nem álom többé. A tapasztalat azonban ez idő szerint megtanított, hogy az ily reménység hiábavaló. Egy szempontból a nevelés sokat tehet, másból keveset vagy éppen semmit. A gyermek oly tulajdonságokkal jó világra, melyek egyszer-mindenkorra meg vannak állapodva. Nincs hatalom, mely beléolthatna lelkébe valamit, a mi nincs már benne. Szülei és az ősök hosszú sora döntötték el, minő természetű legyen. A mint felnőtt és mi képességeit felismerni, erejét kimérni véljük, megfélekedzünk a számtalan tehetségről, mely az egyszerű csirában rejtett. Öseinek betegségei és túlhajtásai mintegy lesben várnak reá életének minden új szakában. Úgy halad, mint egy kisérteties csarnok felé, hol ősei állanak, fordított sorrendben, arra készen, hogy a kellő perczben rátegyék fagyos kezöket unokájokra. Éle-

tének mindegyik éve mindinkább apáinak hasonlóságára üti és idomítja a gyermeket.

Azonfelül, az ifjuság nem valósíthat meg mindent, a mire ígérkezik. Választani kell. A gyermekkor varázsának nagyobb része abban rejlik, hogy jövődjé bizonytalan. A tanító könnyen elhiszi, hogy dicső tanítványából lehet valami. Tulajdonságokat vesz észre, mintegy csírában és elképzei, hogy egynémely, tán mindnyája megtermi gyümölcsét. Ám nincs ez úgy. Kiválni egy irányban csak úgy lehet, ha másban alábbhagyunk. Derék termés csak úgy nyerhető, ha lenyessük az ágakat, melyek minden oldalról szétterjeszkednének a környező légbe. Az emberi erőnek határa van. Agyvelőnk képessége korlátolt s hogy jól működjék, vérrel kell táplálni. A vér mennyisége korlátolt és nem vonható az agyba, a nélkül, hogy más résztől el ne vegyük, a gyomortól vagy a törzsöktől. Az érzés, igaz, értelmiséggé válhatik, az indulat erejét magába szíthatja a növekvő akarat: de a testi alap, melyen az érzetek, az értelem, az akarat és az érzelmek nyugosznak, minden egyesre nézve csak igen korlátolt mennyiségű.

A tanítóra nézve, a ki e fontos igazságokat átértette, még egy más nehézség marad fenn, mely az embernek környezetével való küzdelméből ered. A tanító megtesz minden telhetőt, hogy az egyén minden tehetségét összehangzóan fejlessze, hogy egészséges testet teremtsen az egészséges lélek számára, hogy gondosan működtesse az agyvelő minden idegszálát és teljes tevékenységre készítse s hogy e munkásságot arányosan ossza be a gyermek öröklött képességei között. Ügyét nyertnek fogja venni, ha tanítványa elérte a telhető fejlettséget, melyre képes; ha nem nyomott el egy erőt sem, csak annyiban, a mennyire más erők kellő tevé-

kenysége megköveteli. De föltéve, hogy ez eredményt eléri, pedig nincs tanító, ki azzal dicsekedhetnék, hogy teljesen elérte, mi biztosítéka van arra nézve, hogy ép ezen tulajdonságokat fogja keresni a világ? A maga útján halad ez, nem ügyelve egyéni kivételekre. A tökéletesen nevelt ember hely nélkül maradhat a tények ökonomiájában. Ha zugolódunk e miatt, ez a világ válasza: «A magatok hibája; minden tudományotokkal nem tudtok úgy nevelni, mint a hogy én nevelek.» Nézd az utolsó ötven évben fejlődött új ipart, mennyi szükségletet nem teremtett vasút és telegráf! A vasúti ór, mozdonyvezető, vagy telegráf-tiszt ügyessége oly tulajdonságokat és ismereteket követel, melyek valószínűleg egy század előtt nem is léteztek. Nem az iskola hozta létre, nem mester tanította őket. A mint Persius mondja, a has volt mesterök, az életfentartás szüksége alakította őket e formára. Ilyen az ellentét egyén és világ között. Az egyén kíván valamit léte teljes kielégítésére; a világ is követel valamit és számot tart reá. Mi tévők legyünk? Törekedjünk-e a lehető legmagasb nevelésre, nem tekintve a gyakorlati szükségletet, vagy mondjunk le a nevelésről egészen, hadd tegyen a világ az övéivel, a mit velök akar? Ez az első nagy kérdés, melylyel tárgyunk küszöbén találkozunk.

Vad néptörzsek megoldják a kérdést, minden této-vázás nélkül elfogadva a gyakorlat szempontját. Az ausztráliai vagy a zulu a lét közvetetlen céljai számára nevelkedik. Jó vadásznak, győzelmes harczosnak lenni élete fő szüksége és a hagyomány megállapította a nevelés módját e célok elérésére. Tárgyalásunkban azonban mellőzni akarjuk a nevelés ez ősi alakjait — még a mint a khinai, az indus, az egyiptomi s a zsidó nép-nél is alakultak. Keveset tudunk róluk, kivévén tán a

zsidó népnevelést; nem eleget, hogy mi magunk gyakorlati hasznát vehetnők. Ám a görög nevelés elveit nem mellőzhetni. A görögök tárgyalták legelőször a nevelést mint tudományt; nevelésök eredményei szintén csodálatosak. Teljes képét is adhatni mind a közgyakorlatnak, mind Platon és Aristotelés ideális tervei-
nek; azonfelül nevelési rendszerük jelentékeny hatás-
sal van a világra mind mai napig. Meg nem érthetni a nevelés történetét a renaissance óta, ha meg nem ismerkedünk a görög és római hagyománynyal, mely oly mélyen áthatotta Európát a tudományok föléle-
désekor.

Egész Nagy Sándor koráig a görög nevelés főtárgyai gymnastika és muzika voltak, azaz testi gyakorlás és szellemi művelődés, a muzika (μουσική), vagyis a muzsák tudománya, két részre oszolván, az előzetes grammatikai és a sajátképeni úgynevezett mûzsai tanulmányra. Később több tárgy vonatott a nevelés körébe és a tanulmányok ama sora vált szokásossá, mely úgy volt ismeretes, mint ἐγκύκλιος παιδεία vagyis «encyclo-
pædia», «orbis doctrinae», a mint Seneca nevezi. Hét tanulmány (mesterség, τεχναί, artes) alakította: grammatika, rhetorika, philosophia vagy dialektika meg arithmetika, muzsika, geometria és astronomia; ily sorban, a római koron át, fennmaradtak a Trivium és Quadrivium nevezet alatt egész a középkor végeig.

Hét éves koráig nem igen sokat tanult a görög gyermek s első tanítása a mythos által történt. A görög nap igen korán kezdődött, valóban napkeltével, félbeszakadt tíz és tizenkettő közt a köztéri foglalkozás által és a hátralevő időt délutánnak és estének hívták. A gyermekek korán reggel mentek iskolába és másod

izben a reggeli után; a pædagogus (παιδαγωγός) vezette őket, egy tisztos szolgál, kire erkölcsi felügyeletük volt bízva. Az irodalmi tanulmányt követte a testgyakorlás, a palæstrát a fürdő. Naponkint hat óra görög és római felfogás szerint a tanulmányra ép a kellő idő. Voltak esetről-esetre ünnepi napok, s az év forró szakát, úgy mint most divik, szünet idejének tartották.

A görög fiú első kötelessége volt a betűket megtanulni. Annyira becsülték az olvasást, mint az úszás mesterségét, úgy hogy a tudatlan emberről azt szokták mondani: nem tud se úszni, se olvasni. A tanítás módja igen hasonló volt a mienkhez; ugyanazon nehézség volt megkülönböztetni a betű nevét és hangját, ugyanazon kísérletek történtek megrövidíteni a munkát és könnyüvé meg könnytelenné tenni a tanulást. A sophisták módszereket találtak fel a rövid, gyors tanulmányra, és Kallias abéczés tragédiája, melyet egy ideig úgy tekintettek, mint amazok satiráját, tán inkább maga is kísérlet játszva tanítani a betűket. Az olvasást nagy fáradsággal tanították, kiváló gondot fordítva a hang-esésre és a pontos kiejtésre. Mi nem ügyelünk annyira a hangsúly és quantitás különbségére. A görög fiú sem tanulta meg a megkülönböztetést füle és beszédszervei hosszas és szorgos gyakorlása nélkül. Ez volt a phonascus kötelessége. A görög fiúnak kétségkívül iskola-könyv dolgában nagy előnye volt fölöttünk; nincs semmi olyasmink, a mi vetélkedhetnék az Odysseia kellemével, szépségével és játszóságával. Mennyire megkapja még a mai kor gyermekének is képzeletét; ám sokkal mélyebben hathatott azokra, a kik ugyanazon tiszta levegőt szívták és ugyanazon kék tengerre tekintettek, mint könyvüknek hőse meg szerzője. Homéros volt minden görög köztanulója. Az Ilias és az

Odysseia volt a hellén faj Bibliája, Robinsona, Mese-könyve egyetemben. Hosszú részleteket, sőt egész énekeket könyv nélkül tanultak belőle. De a görögök, rendszerint, nem tanultak más nyelvet a magukén kívül. Az olvasást és könyvnélkül tanulást követte az írás, a mit gondosan tanultak. Természetes sorban a szerkesztés következett, és a gyakorlatjavítás terhe, mely alatt mai nap is görnyed a tanítóság, e kora időből származik. Szoros kapcsolatban olvasással és írással van a számvetés mestersége, és a számok tudománya vezet át a zenéhez. Platon az arithmetikát tartja a legjobb ösztöknek az aluszékony és műveletlen lelkek számára; a platonikus párbeszédéből látni, miként foglalkodtaták a számtani problémák az athéni ifjak elméjét és gondolkodását. Sok nehezebb arithmetikai műveletet geometriai módon oldottak meg, azonban a görögök a számtanítás mesterségét jelentékeny ügyességig vitték. Az abacus volt taneszközük és az újj-számításban oly módszerük volt, mely 10,000-ig jól szolgált. Végre a rajzolás volt e kezdő tanításnak koronája.

Ha tizennégy éves korát elérte, a görög ifjú komolyan hozzálátott az athlétikai gyakorlathoz. A buzgalom, mellyel a görög és a római ókor e gyakorlatoknak élt, sokszor mentségül szolgál a túlzott tiszteletnek, melyet korunk (különösen Angliában) irántuk tanusít. Nincs kétség benne, hogy a kettős figyelem a test és a lélek egészségére a görög népet az emberiség legszebb és egyúttal legtehetségesebb fajává tette. De kérdés, vajjon a modern athlétikai versengés egyáltalán a görög szokást követi-e s nem inkább a római circus vetélkedését és a későkori császárság elfajulását. Bármennyire dicsőítette is a görög nép az athlétikai jelességet, a professionatus athlétát kevés tiszteletben részesítette.

Megvetéssel fogadta volna, ha nemes ember érdemes dolognak tartja vala, hogy jeles bajvivó, vadász, vagy kocsis legyen. Az ellentét munka és a játék között gyakorlati nehézséget támasztott akkor is, mint jelenleg. Valósággal a palæstrában találta Sokrates legszivezebb hallgatóit és tárta ki legkülönösb tanait. Elképzelhetni-e, hogy egy modern verseny- vagy játéktéren, a játszókka, a mint sorukra várakoznak, oly párbeszéd volna tartható, minő Platon Theaitetosa? Euripidés kemény szóval illeti az athléta fajtát, és több jel mutatja, hogy korán felismerték a túlzott testfejlesztés veszedelmét. A lelkesedés, melylyel Homéros és Pindaros a testi erőt magasztalták, Periklés korában igen alászállt. A görögök nem hitték, a mint mi hajlandók volnánk hinni, hogy az athlétika a férfias jellem legjobb biztosítóka és az elpuhulás ellen a legjobb óvószer. Tudták, hogy test és lélek üdvösen nem gyakorolható egy és ugyanazon időben s hogy a lélek, nem pedig a test magasb törekvéseink és vágyaink székhelye. A spártai embert, a kinek kemény vitézsége közmondásos lett, az athéni olybá vette, mint a kit nevelése elvadított.

A gymnastika czélja a testi erők összhangzó fejlesztése volt: ép úgy szolgált a muzika arra, hogy a lelki erőket szabályozza és rendezze. Nehéz megérteni, mi mindent értett a görög a muzika néven; pedig csak ha teljesen felfoghatnók, képzelhetnők el világosan nevelési rendszeröket. Egy értelemben muzika annyi mint műveltség, a tanulmányok egész sora, melyek finomítják, nemesítik az elmét és jellemet. Más értelemben kétségkívül az, a mit mi muzsikának, zenének mondunk. Ez a görög zene abban különbözött a mienktől, hogy nem volt polyphonikus. A görögök nem értették vagy nem méltányolták volna a mi sok hang-

szereinket, vagy egy zenekar vegyes hatásait. Ahhoz szoktak csak, hogy egy időben csupán egy hangot halljanak vagy legfőlebb az emberi hangot kísérő még egy hangszert. De másrészt a görög embernek tisztább érzéke volt a hangskála felosztásai iránt. Az oly görögöt, ki különbséget nem tud vala tenni fél-hangnyi, sőt még negyed-hangnyi közök között, ép oly tudatlannak tartották volna, mint mi a philologust, ki rossz hangsúlylyal idézne Homérosból. Több volt érzékük továbbá a különböző hangkulcsok jellemző tulajdonságai iránt is, mint a mennyi nálunk rendszeren nem-zeneértőknél található. Bő adatanyagból tudjuk, hogy minden görög fiút gondosan neveltek a zene elméletében és gyakorlatában, és hogy ezt minden iskola férfiai egyaránt a legfontosabbnak tartották az értelmi és erkölcsi nevelés érdekében. Platon, Aristotelés ez iránt egy értelemben vannak. A zene nem csupán a fül és a hang gymnastikája volt, hanem a szellemé is és minden nemesb életrend alapja. Rhythmusa és összhangja csihatott a lélekig és hatalmasan befolyt reá. A költészettel egyesülve, az erény útjára terelé a lelket és derekassággal tölté el. Helyesen jegyezték meg: ha egy görög ifjú folytonos gyakorlattal erősebbé vált volna a bikánál, meg igazságosabbá az istenségnél, és bölcebbé minden tudós egyiptomi papnál; polgártársai félvállal, megvetéssel tekintettek volna reá mégis, ha nem volt volna birtokában annak, a mit egyedül a zenei és gymnastikai gyakorlat adhat vala meg — az arányosság és kellem érzetének.

E gondos zenei neveléstől várta a görög azt a szolgálatot a lelki fejlesztés körül, a mit később kevesebb joggal a pontos irodalmi tanulmánynak tulajdonítottak. Az összhang érzékének kifejtését, ama lelki képességét,

mely subtilis kérdéseket inkább az izlés finom ítéletével old meg, mint az ész és bizonyítás nehézkes fontolgatásával — ilyesmi mindent várhattak a hangok jellemének óvatos méltatásától, meg a dallamok erkölcsi hatásától. Platon «Állam»-ában avval védi a zene hatalmát, «hogy mérték és összhang megtalálják utjokat a lélek rejtekébe, és erősen belevésődnek, kellemet vivén magokkal és kellemmel ruházván fel azt, a ki jó nevelt; és hogy a ki ekként, a mint illő, nevelkedett, legélesebben fogja észrevenni, mi rút vagy hibás a természetben és művészetben, s jogos méltatlankodással felette csak a szépet fogja dicsérni és örömet szívébe fogadni, s vele élve, maga is jóvá és nemessé fog válni, — de a rútat gáncsolni és gyűlölni fogja már ifjúságában, mielőtt még megérthetné a dolog észszerűségét; míg ha az ész korát is eléri, üdvözölni fogja mint jó barátját, a kihez nevelése már régtől csatolta.» (Platon, Respubl. III. 12, 401—2.) Ám a fontosság mellett, melyet a görögök a zenének tulajdonítottak, semmi sem tanuskodik inkább, mint a szigorúság, melylyel a fuvolat elítélték a lyrához képest. Emez az igaz bölcsesség és erkölcs alapja, amaz a közromlottság és könnyelműség hangszere. A klasszikus tanulmányok legbuzgóbb védője nem ítélné el keményebb nyelven a «reáliskolai» műveltség felületességét és ürességét. A zene hatását még tovább fejleszté különben az ének és táncz gyakorlata.

†Szem előtt tartva a görög nevelés ez általános elveit, könnyebb lesz a nevelésmódot figyelemmel követni, melyet Platon ideális államában előszab. Szerinte a nevelés: ápolás, táplálás (τροφή). Igen hatalmas, döntő arra nézve, hogy az ember vad és rosszakaratú vagy

minden jótétben dús legyen. Ám nem csupán fegyelmet és tanítást foglal magában, hanem minden befolyást, mely a lélekre hatni képes. A feladatot világossabbá teszi a lélektani elemzés. A lélek három részből áll: 1. a vágyódás (ἐπιθυμία), mely vad, de szelidíthető; 2. a szív (θυμός), a lelki bátorság alapja, mely vagy a jó vagy a rossz oldalra csábítható; 3. az ész, a bölcséleti rész (νοῦς), a nemeslelkűség, testvériség, szeretet, műveltség és bölcsesség forrása. Im tehát a nevelés kötelessége ellenőrizni a vágyódást és olyatén módon egyensúlyban tartani a lélek többi elemét, hogy mindenik elősegítse a másik tökéletességét. Ha a lélek bölcséleti részét túlságosan ápoljuk, nemessége elpuhulássá válik, érzelmessége túlérzékenységgé, egyszerű szeretete lázas szerelemmé. Másrészt pedig az athlétika túlhajtott gyakorlata az értelmességet apasztja, általa a bátorság brutalitássá és a lelki éberség szemtelenséggé válik. A nevelés feladata összehangzó arányban megegyeztetni a két elemet.

Platon az államban ugyanazokat az elemeket látja, miket az egyénben vélt felfedezni. Az állam mintegy az egyes polgár nagyobb alakban. A bölcsek tüntetik elő az állam esztét, a harczosok a bátorságát és a munkástömeg a szenvedelmeit, melyek folytonos ellenőrzés alatt tartandók. E különböző osztályok összehangzásán alapul az igazság, az alkotmány fő célja. Minden nevelés az állam vezetése alatt áll; még a házasságkötéseket is ő rendezi. A gyermek csak hat éves koráig marad a család körében, de ott is pontosan meg van szabva ápolása és vezetése módja. A főerények, melyekre nevelni kell, Platon szerint: a szülők tisztelete, polgártársak szeretete, bátorság, igazságszeretet, önbírálat; s ő kétségkívül a jellem fejlesztését sokkal fonto-

sabbnak tartja, mint az iskolai nevelés szokásos elemeit, az olvasást, írást és számvetést. Hetedik évétől a gyermek az államé. Tíz éves koráig nevelése főleg gymnastikai, mely különben az egész életen át folytató. Tíz egész tizenhárom éves koráig megtanul a gyermek írni és olvasni; tizenhárom egész tizenhatodik éveig költészet és zene a foglalkozása. Már érintettük, mennyire érzi Platon a zenei nevelés fontosságát, de kiemelendő különösen minő szoros kapcsolatba hozza az állam rendének állandóságával. «A zene egy új nemének meghonosítása — úgy mond — úgy tekintendő, mint az egész állam veszélyeztetése, mert a zenei stílus sohasem zavarodott meg a nélkül, hogy a legfontosabb politikai intézményeket nem érintette volna.» «Itt a zenében kell őrünknek felállítani őrtornyaikat, mert itt vonul be észrevétlenül a törvénytelenység, mulatság alakjában és ártatlan színben. Lassan-lassan meghonosodván, belopódzik az emberek szokásai közé és magatartásukba. Innen nagyobb hatalmat nyer és megrontja a kölcsönösséget, a szerződéseket; majd támadást intéz törvény és alkotmány ellen, nagy szemérmetlenséggel míg végre mindent felfordít, mind a magán, mind a nyilvános életben.» A tizenhetedik évtől fogva a huszadikig Platon különösen a hadviselésre való előkészülettel foglalkoztatná az ifjút. Azonban gondosan különbséget tesz a mesteri athléta és a szabad polgár gymnastikai előkészítése közt. «A testi magatartás, melyre a palaestrában a bajvivókat szokták nevelni, álmos egy életmód és kétséges egészségi állapotot szül. Nem látod-e, hogy a szabályszerű fegyelmezés alatt az emberek elaludják éltöket s hogyha csak keveset is eltérnek a megszabott életrendtől, gonosz módon mindennemű komoly baj támadja meg őket? Hadi athlétáink szá-

mára más, jobb életmódot kell kívánnunk, hogy éberek legyenek, mint az őrző ebek és éles szemök, finom hallásuk legyen. Ők szolgálatukban annyira ki vannak téve a változásnak, az ivóvízre és minden táplálékukra nézve, valamint a forró nap és a téli vihar viszontagságainak, hogy oly kétséges egészségi állapot nem nekik való. Az igazi gymnastika édes testvére lesz a zenei nevelésnek, melyet előbb leírtunk, oly egyszerű mérsékelt életrend, mely különösen fegyveres emberünkhöz illik.»

Húsz éves korában választandó meg, minő foglaltosságra alkalmas az ember; a következő tíz év aztán a katonai szolgálattal kapcsolatos tudományokra van szentelve és a jellemfejlesztésnek a gyakorlati életben; majd öt év aztán viszont teljesen dialektikai (bölcseleti) tanulmánynak. Ez utóbbiról igen nehéz képet adnunk a nélkül, hogy mélyebben be ne merülnénk a platoni philosophiába, mint a mennyire itt tehetjük. «Mintegy tetőzete — úgymond Platon — a tudományoknak. Királyi tudomány, mely a többinek kulcsát bírja. Visszamegy föltevéseiktől a legelső alapelvekig, hogy biztosabb alapot vessen mindnyájoknak. A lelki szemeket barbár tudatlanság mocsarában lelvén, végkép eltemetve, onnan kirántja és fölemeli őket, azon tudományok segítségével, melyekről szóltunk.» «A dialektikus minden dolog lényegét veszi gondosan számba. A míg az ember nem képes valamiről igazán számot adni magának és másoknak, addig nem igen gyakorolhatja a tiszta észet e tárgyban.» «Míg szigorúan meg nem tudja határozni, pontos gondolkodással, a jó lényegét, minden egyéb hasonlótól elvonva; míg meg nem tud állani útján minden ellenvetés ellen, megczáfolva őket, nem a puszta vélekedés, hanem a való lét szabályai szerint;

és míg e küzdelmeken át el nem ér a végső következményig, gondolatmenetében egy hibás lépést sem téve; míg mindezt el nem végzi, ne hidd, hogy ismerné a jó lényegét, vagy bármi egyebet, a mi jó dolog; mert ha véletlen valami árnyékát fel is fogja, az a vélekedés nem a tudomány gyümölcse; csak aluszik és álmodik folyton a jelen életben és föl nem ébred soha a jövő életben sem, hol örök álmra van kárhoztatva.»

A tudományos és bölcséleti nevelés tizenöt évét, Platon tanulmányi rendében, még tizenötévi közszolgálat követi. Csak a ki átment ennek is fáradoalmán és alkalmasnak bizonyult mind gyakorlatban, mind tudományban, «emelheti lelki szemeit fölfelé s tekinthet az igaz jóra magára, a mely a világosság egyetemes kútfeje.» Most végre tárva áll lelke előtt a világ, rendezve és megértve, egybefűzve és áthatva az egységes alapelv által, melyet követhet számos alakjaiban és csoportosulásaiban, de mindnyájoktól meg is tud különböztetni. Most a köznapi élet árnyékszerű világát megérti igaz jelentősége szerint, mert rajtok át és fölöttük el lát a valóságig, melyet amaz visszatükröz. A népi erkölcsiség zilált és ellenmondásos elveiben csupán töredékeit fogja felismerni az egységes tökéletességnek, mely után az emberi nem törekszik, bár meg nem valósíthatja. Az egyes tudományok megszűnnek «álmokban» szólani s rá fognak utalni mögöttük az abszolút lény élő látványára. A philosophia nem ügyes szóbeszéd többé, vagy egy közömbös óra mulatsága, hanem az igazság értelmes nyelve, melyet megtanulni egy emberélet is rövid. Csupán az örökkévalóság értheti meg e nyelvet teljesen, hanem valamit felfogni belőle a legközelebbi út az éghez e földön és tanulmányozása az igazi nevelés.

Fontos különbségek vannak Aristoteles és Platon tanai közt. Aristoteles mindenekelőtt tudós és gyakorlati kutató volt. Az eszmékben nem látta, mint Plato, az egyedül való létezőket, melyeknek a tünemények alá vannak rendelve, hanem ép a tüneményekből elvont igazságokat. Az ember, úgymond, lelkes lény s az állatban is találhatók a lelki élet vonásai, azonban csupán az embernek van esze, az állatnak nincs. Az ész részben tevékeny, részben szenvedő, és némi terjedelemben alá van vetve az alsóbb vágyaknak. Az ember fő célja a boldogságra jutás és a főboldogság csak tökéletes erény által érhető el. A legfőbb erény pedig észbeli; megvalósítható az elmélkedő életben, mely előbb való a gyakorlati cselekvő életnél. Halandó ember létünkre nem juthatunk egészen birtokába, de a mely arányban megszerezzük, isteni lényekké válunk. Az életnek s tehát a nevelésnek is célja: mind az értelmi, mind az erkölcsi (gyakorlati) erények megszerzése; ebben rejlik a való boldogság, melyre az ember képes. A megszerzés eszközei három rendbeliek: a természet, a szokás és a tanítás. A nevelésben tehát, melynek föltételei a természeti adományok, a szoktatás az első, a tanítás a másodrendű. Lelkünk féligeszes része előbb fejlődik, mint az eszes rész; a test pedig mindkettejük előtt. Azért a nevelés sorrendje 1. a testi, 2. az erkölcsi, 3. a tudományos nevelés. A testi foglalkozások közül Aristoteles gondosan kizár mindent, a mi csupán kézművesekhez vagy szolgákhoz illő. A város-állam, mely számára Aristoteles ír, tényleg aristokratia, mely a mint Curtius mondja, a személyes rabszolgaság széles alapján épül. Az első a nevelésben ekként a gymnastika, de nem hogy athlétává nevelje az embert, hogy vad erejét fejleszsze, hanem hogy oly bátorságot keltsen, mely középen áll az

állati, féktelen vadság és a tunya pulyaság között. Nagy fontosságot nem szabad tulajdonítani az athlétikának, különben a gyermek romlásával jár s a test és lélek nem gyakorlandó erősen ugyanazon időben. A gymnastika csupán előkészítésnek tekintendő a lélek nevelésére. Ez utóbbit a muzsika eszközli. De ebben is mérsékletre van szükség. A tanuló ne fajuljon virtuozzá. A művész nem a maga tökéletessége érdekében gyakorolja a zenét, hanem hogy másokat gyönyörködtessen s ezt sem teszi mindenkorra a legnemesebb módon. A zene az általános nevelésben hármasszólaló célból alkalmazandó: vagy tisztán a nevelésért, vagy az érzelmek és indulatok fegyelmezéseért, vagy a szabadidő észszerű felhasználásáért. És azt találni, hogy a dallamok különböző nemei e tekintetekből igen különböző hatást mutatnak. A zene után jó mindjárt a rajz művészete, mely a szép érzékét emeli és fejleszti. Majd a matematika, mely tisztán elméleti és nem erkölcsi hatású. A dialektika minden tudományos nevelés alapja. Hasznát három irányban hajt: 1. mint elméleti gymnastika; 2. mint a rábeszélés eszköze a másokkal való érintkezésben; 3. mint előkészület a philosophiai tudományokhoz, minthogy képessé tesz gyors különbséget tenni abban, mi igaz és mi téves. Útját egyengeti a magasb elmélkedésnek és segítséget nyújt minden egyes részlet tanulmányában. A dialektikával kapcsolatos a retorika, melynek nem rábeszélés a célja, hanem fölismerése minden esetben annak, mi által szerezhetni hitet beszédünknek. A philosophia feladata, Aristoteles szerint, az első fő ok ismerete s ennek alapján nyerhetünk tudományt minden egyébről. A gyakorlati tudományok közt a legfőbb a politika, melynek célja: a legfőbb jó elérése, azaz a boldogság megalapítása az államban.

Mély erkölcsi érzéket követel megértése és azért nem ifjúságnak való tanulmány.

Im ez általános körvonalakban a görög nevelés mind gyakorlati, mind elméleti tekintetben. Van benne sok, mi magunknak is hasznunkra válhatik; de hiányzik benne sok más, a minek mi nagy fontosságot tulajdonítunk. Nincs mindenek előtt semmi nyelvtanulmány, semmi gondoskodás arra nézve, hogy a görög ifjú perzsa, phoeniciai vagy egyiptomi nyelvet tanuljon. Nincs történelemről szó, hacsak a mondákat ide nem számítjuk. A görögök nem tulajdonítottak, mint a zsidók és más keleti népek, történetüknek vallásos szentséget és nem tartották folyvást szem előtt emlékükbén. Nem feledhetni el végre, hogy a görög társadalom rab-szolgaságon alapult és hogy városi államokban fejlődött, hol mindenki ismert mindenkit és a népesség száma soha sem ment azon túl, hogy az egyes ember az egészhez ne intézhette volna szavát. A személyes szabadságnak a közvélemény által való ellenőrzésében a görög állam hasonlított a calvinkori Genf, vagy a puritán Boston városához, vagy még inkább a középkori olasz városi köztársaságokhoz. Nem csoda, hogy a görög irodalom tanulmánya oly rohamosan terjedt oly korban, mely társadalma apotheosisát olvasta és a maga környezetéhez annyi hasonlatosságot talált benne. Ez a nevelés, a mint leirtuk, a legtehetségesebb és a legvonzóbb népet szülte, mely valaha a föld kerekiségén élt. Aki meg akarja érteni akár az európai művelődés eddigi menetét, akár a modern Európa mindennapi életében nyilvánuló erős hatásokat, újra meg újra vissza kell térnie a hellén gondolkodás kútfejéhez.

II.

A RÓMAI NEVELÉS.

Görögországból Rómába térve át, az emberi tökéletesség egy új ideáljával találkozunk. A hellenismus, modern műveltségünk e legfontosabb tényezője, általában egyértelmű korunk felfogásában a kultúrával. Róma szelleme csupán egy termékét hagyta reánk, nagy gondal fejlesztett és szervezett törvényei rendszerét; de a római jog természetes eredménye egy oly nemzet életének, mely a világot meghódította és civilizálta. A görög nevelés célja az ember benső életét legmagasb fejlődésére emelni, philosophust képezni, a ki vezesse a cselekvő embert. A római nevelés nem törekedett többre, mint hogy magát a cselekvő embert idomítsa, hogy a polgárt alkalmassá tegye, hogy — Milton szavait használva — «igazsággal, ügyesen és lelkesen teljesíthesse minden tisztét a köz- és magán-életben, háboruban és békében egyaránt.» Ám egy későbbi korban, midőn Görögország foglyává tette hódítóját, midőn Cicero visszavonultsága szabad idejét arra fordította, hogy a philosophia elemeit tárgyalja irataiban földieinek, és midőn Rómát, úgy mint még később Európát, ellepték a hellén tudomány éhes tanárai, ama gyakorlati nevelés nagyobb mértékben értelmi alakot öltött, melyben a szónoklat mestersége lett a középpont. Cicero, Seneca és Quin-

tilian azon művei, melyek a szónok nevelését tárgyalják, egyszersmind a tökéletes ember nevelését fejtegetik.

A római nevelés e kettős színezetében mélyen hatott a modern világ legnagyobb két népére, az angol és francia népre. Az angol whig legtisztább typusa, — ki a szabadságot szereti, s még inkább a rendjét, ki lelkes hagyományos tisztelettel viselkedik a tudomány és a tudós iránt, ki a public-schoolban és az egyetemen nevelkedve latin verseket ír szabad óráiban, de nagy érzelmességgel gondol arra, minő magaviselet illeti legjobban a közélet sikerei és hibái közepett az embert, — senkihez sem hasonlít a világon annyira, mint Ciceróhoz és levelező barátjaihoz; míg Franciaország, mely még soká hazája maradt a császári retorikai iskolának, midőn egyébűtt már kivesztek, nyelvében is megőrizte a későkori római eloquentiát. A görög és a római ideál: egyik a másiknak a kiegészítője. Az egyik oldalon: a szép, tevékeny, ügyes, fogékony, érzelmes ember, ki gyorsan megindul, de tud is kifejezést adni indulatának, tud szólni, okoskodni, elméskedni; megkívánja a világ élvezeteit, bár néha elhanyagolja is kötelességeit; fél a szükségtől, mint a természet nagylelkűségének igazságtalan korlátozásától; felkutatja a világ minden titkát; erősen ragaszkodik ez élet minden tárgyához, de kiolthatatlan vágygyal küzd a legmagasb ideálért, semminek sem tulajdonítva értéket, csak a tiszta abstractióknak, nem látva egyébűtt a valóságot, csak fenn az égben, e földön lenn merő árnyékot és kísértetet, a láthatatlannak pusztá képmásait. A másik oldalon: a gyakorlati, hatalmas, beszédes ember, ki bele fog, de nem merül el a bölcsekedésben; arra nevelkedett, hogy se magát, se másokat ne kiméljen; csupán védelmi szándékkal tanul és gondolkodik; legjobban

érdeklődik, ha politikai elveit kell védnie, hatásos ünnepiességgel pártját fognia az ősi szabadságnak, vagy ha sereget vezérelhet felfedezetlen sivatagokba, utakat, várakat épít, telepít a meghódított földön, vagy rendezi és előkészíti hazája valamely ellenségének lassu, biztos és teljes megsemmisülését. Felülmulta-e a keresztény világ valaha e típusokat? Korunk nevelése teremthet-e valamit egyébként, mint ha egybekapcsolja, egybeolvasztja és idomítja a görög ember ön-művelését és a római ember ön-feláldozását?

A római nevelésnek egyik fő, jellemző vonása az anya befolyása. A római asszony férjének érdemes társa volt és gyakran legjobb ösztönző példa fia számára. Régibb időkben, mielőtt rendes iskolák keletkeztek, atyjuk társaságában készültek a fiuk jövő életükhöz. Az asztal és a tüzhely mellett hallgatták tisztes, illedelmes csendben, minő szolgálatot tettek őseik az államnak; majd elkísérték atyjukat a senatusba, s megtanultak szépen hallgatni tudni, míg mások beszélnek, és rendén szólani, ha elérkezett a kellő alkalom. De vagyon és fény növekedtével az otthon nem volt többé biztos nevelőhely az ifjuság számára. Görögországból eljött a *paedagogus*, de itt nagyobb tiszteletben állott és szolgálétére is reá bízta növendéke erkölcsi és értelmi nevelését.

Hét éves korában a gyermek a *grammatistes* vagy *literator* iskolájába jutott, hogy az olvasás és írás elemeit megtanulja. Horatius írja, mint járnak a fiuk Róma utcáin írotáblával és könyvtáskával hónuk alatt, s hogy viszik pontosan a nyolcz hónapnak, melyben iskolába járnak, közepes napján mesterök díját. Az olvasást syllabizálva tanulták, azaz a betük értékét kapcsolataikban magyarázták előbb, mintsem egyes hang-

jellemök szerint, mely szokásos módszernek azonban Quintilianus nem barátja. Az írást pedig úgy tanították, hogy a viasztáblába véste a mester a mintát és a gyermek a betűk rövásaiban követte stilusával a vonásokat. Majd a szók helyes kiejtése és hangsúlyozása következett. Válogatott részleteket könyv nélkül tanultak. Fokozatosan előbb a könnyebb költői műveket olvasták és magyarázták, mindenütt nagy szorgossággal ügyelve a pontos kiejtésre. Az olvasással és írással szoros kapcsolatban állt a számvetés. Az újjaknak ebben nagy hasznát vették; az újj minden íze határozott számértéknek volt jele és a tanulónak figyelve kellett követni a mester újjai rángató mozgását, melylyel számot szám után jelezett. A mai olaszok *mora* nevű játéka e szokás maradványa. Különben az abacus kövecskéit is általában használták a számvetésben. — A fegyelem ez iskolákban szigorú volt; szabadon járta a vessző. Orbilius szigorúsága nem volt kivétel az általános szabály alól. Volt egy-egy rövid ötnapi szünidő Minerva ünnepe, Quinquatriae, a mi husvétunk táján, és a Saturnalia napjaiban, a mi karácsonyunk idején; a nyári hónapokon át a tanítás egészen szünetelt. Az egészségtelen időben a fiuk távol voltak Rómától vagy maguk munkájukkal foglalkodtak a szabad ég alatt.

— Az előkészítő tanítás a hetedik évtől a tizenkettődikig tartott. A tanulók ezután a *grammaticus* vagy *literatus* keze alá kerültek. A görög nyelvtanulmány járult most a latinhoz, etymologia taníttatott, valószínűleg igen foggyatékos módon, meg a syntaxis és compositio szabályai. A költők magyarázata erkölcsi elvek szerzésére is szolgált, Livius Andronicus latinul, Homeros Odysseiája görögül. Később Vergilius és Horatius ép úgy járták mint mai napság. A helyesírást és

a nyelvtant gondosan begyakorolták; egész költeményeket és beszédeket könyv nélkül tanultak. De a történelem sem volt elhanyagolva. Atticus, Cicero barátja oly jártas volt a római történetben, hogy jól ismerte a törvényeket, szerződéseket és a főeseményeket, melyek vidéke krónikáját alkották. A mult elbeszélése minden egyes nemzetségnek hagyományos kötelessége tudatával töltötte el lelkét. Itt készült el az ifju végre az ékes-szólás mesterségére is. A mint a *literator* egyengette a *grammaticus* utját, úgy vezetett a *grammaticus* a *rhetor* felé. Tizenöt vagy tizenhat éves korában öltötte magára a római ifju a férfi-köntöst. Nem tekintették többé gyermeknek és megszűnt a vessző szigorú fegyelme. Hivatást választott; vagy a vidéki nemes-ember életének, a hazafias földmívelésnek szentelte magát, vagy a sereg, vagy a senatus, vagy a forum állt előtte, vagy valamelyik ama tisztségek közül, a mire a római nemes ifju születése jogán számot tarthatott.

Ama három első életpályán való haladás kívül esik tárgyalásunk köréből, de a forumi nevelés mindinkább emelkedett fontosságában, és végre egymagába foglalta a római magasb művelődést egészen. A retorika oly jelentékeny a római nevelésben, mint a muzsika a görögben. Mindkét kifejezés oly idegenszerű és érthetetlen most, mióta egész más jelentésben szoktuk használni. A római nem becsült semmiféle tanulmányt, ha gyakorlati célú nem látott benne. A philosophia inkább veszedelem volt szemében, mint nevelő eszköz. Tacitus mondja Agricoláról, «retinuit quod est difficillimum ex philosophia modum.» «Sikeresen megállta, ugymond, az önmegtartóztatás legnehezebb próbáját, a philosophia tanulmányának adta magát, de megmentette befolyása alól a gyakorlat emberének tulajdonságait.» A kik honfi-

társaik szellemi fejlődéseért küzdöttek, átlátták, hogy a retorika magába foglalhatja az értelmi tevékenység minden nemét. Ily színben eléadva elfogadta a római elme, a mit egyszerű meztelenségében, mint tudományt, vagy philosophiát bizton elutasított volna. Az itáliai retorika első külön iskoláját Lucius Plotius Gallus nyitotta a 90. évben Kr. e. Cicero és kortársai végzetlen fáradságot fordítottak rá, hogy megszerezzék a képességet, melynek hirnevöket köszönhették. Alig csodálkozhatni, hogy a censorok, mint a közerkölcsiség őrei, oly aggodalommal tekintettek ez új tanulmány meghonosítására és elterjedésére.

A római nevelés e korai állapotának elméleti képviselői Cato, a censor, meg Cicero, és jó lesz röviden számba venni, mi véleményök e tárgyban. Quintilian mondja, hogy Cato (235—149 Kr. e.) az első pädagogiai író Rómában. Értekezése, sajnos, elveszett, de egyéb forrásokból lehet következtetni tartalmára. Cato szigoru konzervatív párti volt; a római egyszerűség «arany korának» utolsó harczosa. Többre becsülte a jó férj és apa hirnevét a jó senatorénál. Szigoru fegyelmet tartott házában; fiai a szabad ég alatt paraszt tevékenységben nőttek fel. De egyuttal megtanította őket a honi történet nagy tetteire és igaz tisztsággal megőrizte a szemérmetességet, mely az ifjakkal szemben kötelesség. Az orator jelessége, ugymond, jellemén alapul. A mezei életet ajánlotta, az szüli a vitéz katonát és a kemény polgárt. Minden erejével küzdött az új, görög tanulmány ellen, az alkotmány veszedelmét látta benne. «Hidd el,» így ír fiának, «mintha josló mondaná neked, hogy a görög semmihaszna és javíthatatlan egy faj. Ha elterjed irodalmuk hazánkban, minden romba dől;

de még rosszabb, ha orvosait küldik közénk, mert szent esküvel kötelezték magukat, hogy megölnék minden barbárt és rómaink. Maga ugyan kénytelen volt vén napjaiban megtanulni görögül, de véleményén ez nem változtatott. A *homo elegans*, a «művelt ember» rémséges lény volt szemében. A gyakorlati tevékenység szerint az ember egyetlen kötelessége; a tétlen lélek megrozsdásodik, mint a vas, ha nem használják.

Igen elütök Cicero elvei; ő, bármiként vélekedünk is jelleméről, első gyümölcse a görög és római gondolkodás és műveltség egyesülésének. A mit Cicero a nevelésről mond, első sorban az orator nevelésére vonatkozik, csak az a bökkenő megjegyzéseiben, hogy nem tudni, hol nyilvánul önön véleménye, s hol fordítja pusztán valamely görög philosophus közhelyeit. — A nevelés célja az egyén tökéletessége. Ha minden egyes polgár tehetsége legmagasb fokára fejlődik, mily boldog lesz az állam, melynek a tagjai! A tanító kellő mértékben egyesítsen szigorúságot és gyöngédséget. Igazságos legyen, ha büntet, és ne szóljon, ne verjen sohase haragos állapotban. A vallásnak igen nagy a jelentősége; az istenek urai és intézői az emberi ügyeknek. A nevelés a kora gyermekséggel kezdődjék. Gondos figyelembe kell vennünk a gyermekek játékait és különösen ügyelnünk a társaságra, mely őket környezi. Nagy fáradságot érdemel emlékeztető fejlesztése s e végből célszerű görög és római írókból részleteket könyv nélkül tanulniok. Hasznosnak mutatkozik az emlékezet mesterséges ápolása is, melyben a látás segítse az elmét. Hivatás választásakor az ifju természete vezérletét kövesse, gondosan fontolóra véve erejét és tehetségét. Védennünk kell őt a szenvedélyek romboló támadásai ellen; és ha nyilvános életre van hivatva, ápolni kell benne a becsület-

érzést és a kitüntetés szeretetét. A szónokra nézve, ki-
nek nevelését Cicero aprólékosan leírja, nem elégséges
csupán, hogy gyors-nyelvű és bőbeszédű legyen, sem
az, hogy a természet megáldotta termetben, alakban és
kellemes hanggal. Szükséges kellék benne a dialektikus
elmeél, a philosophus ész, a költői kifejezés és a szí-
nési taglejtés. Azért semmi sem oly ritka jelenség,
mint a tökéletes szónok. A nevelés csupán fejlesztheti
a természetes, veleszületett tehetségeit. A gyermekben
jobb a tulhajtás, mint a lelki szegénység. A jövőendő
szónok gyakorolja magát a rögtönző beszédben; hozzá
kell szoknia, hogy leírja gondolatait azonnal, a mint
eszébe jutnak, világosan és szabatosan, s hogy azután
csiszolja rajtuk a kifejezés bőségét és összehangzását.
Gyermekkorától fogva ismernie kell a legjobb mintá-
kat, úgy hogy ha valamely mester keze alá jut, mielőbb
képes legyen maga lábán járni. Természetes tehetségei-
nek ezen gondos művelésén felül temérdek ismeretet
kell szerezni a tudomány legkülönbözőbb ágaiban. Ott-
honosnak kell lennie jogtudományban, történetben és
philosophiában. A nagy példák folyton szeme előtt le-
begjenek. Hogyan válhatnék államférfiuvá, ha nem is-
meri hazája történetét! Azonban a philosophia minden
ismeret koronája, az erkölcs iskolája. Cicero tudja, hogy
itt olyasmit ajánl, a mit kevés olvasója tanulmányozott
oly gondnal, mint önmaga. Végre, igen nagy fontosságu
a görög nyelv tanulmánya. Cicero azon volt, hogy fiát
nem csupán a philosophiában, hanem az ékesszólásban
is görög mesterek gyakorolják. A természettudományt
kevesbe vette, teljesen tudatlan is volt benne és görög
mestereit követte abban, hogy a politikát tekintette a
tudományok végcéljának. Azonban tanulmánya érett
elmét követel és nem ifjunak való. A gymnastikának

görög módra való gyakorlatát Cicero nem igen ajánlotta; jól ismerte árnyoldalát, erkölcstelen hatását. Ilyetén volt tehát az ideál, mely Cicero előtt állott; a mint várható: megalkuvás a régi és az új között, — a római nevelés, felvilágosítva és érelve a magasb ismeret folytán, melynek gyümölcsét maga is megízlelte.

Lássuk mármost, miként jut e két eszmény egyesülése rendszeres tökéletességre Quintilianus tanításában. A római nevelés teljes szervezetet nyert a császárság központosítása folytán. Mint a közigazgatás, melynek egyik ágát tette, legmagasb tökéletességét Trajanus, Hadrianus és az Antoninusok alatt érte el. Nerva rendelte el, hogy szegény szülék gyermekei egész Itáliában ingyenes oktatásban részesüljenek, s Antoninus Pius, nejének Faustínának tiszteletére, nevelő intézetet állított szegény leányok számára. A *literatus* tanítása lassan-lassan a hét «*artes liberales*» tanulmányaira változott, a mint aztán az egész középkoron át fennmaradt, mint *trivium* és *quadrivium*: grammatika, dialektika és retorika; geometria, arithmetika, astronomia és muzsika. Quintilianus műve a szónok neveléséről, teljes képét adja a korabeli római nevelésnek. Quintilianus Kr. u. 42-ben született spanyol földön Calagurrisban. Fiatal korában jutott Rómába és tökéletes szónokká nevelkedett. Majd azonban felcserélte a gyakorlati pályát az elméleti tanítással és husz éven át oktatta Róma legnemesb ifjait az ékesszólás művészetében. A császár a senatori méltóság széles biborszegélyével tisztelte meg és consularis rangra emelte; azonfelül ő az első oktató, kit az állam fizetett, az első professor eloquentiæ. Művét csak azután írta, miután munkaköréből visszavonult; benne ugyan csak a szónok nevelését szándékozta tárgyalni, hanem

alkalomadtán majdnem minden kérdést érint, mely a tökéletes ember nevelésére vonatkozik.

Quintilian azon kezdi ügyét, hogy általán védi az ifjuság nevelhetőségét. Lelki éberség és tevékenység, úgymond, természetes emberi tulajdonság s hogyha az ifjuság szép ígérkezése gyakran nem teljesül, inkább a hiányos nevelés okozható, semmint a természetes tehetség hiánya. Teljes jó reménnyel kell viseltetnünk minden gyermek jövője iránt, ám gondoskodásunknak meg is kell kezdődni igen korán, mennél előbb. Így már gondot követel, hogy minő dajkát veszünk gyermekünk mellé. Fontos kétségekivül a dajka minden szava, de ép úgy kiejtése is. A vidéki dajka hiányos tanítása folytán kora gyermekségben oly hibákhoz szokhatni, melyek sohasem irthatók ki többé. A gyermektársak, kik között fiunk felnő, szintén megfelelők legyenek. Jó dolog, ha tanult *paedagogust* vehetünk gyermekünk mellé, de ha nem az, legalább értessük meg vele, hogy tudatlan, nehogy ő puffaszkodjék oly tudománynyal, melynek hijában van. A *paedagogus* kötelessége helyre ütni a dajka hibáit. A görög nyelvre még előbb kell tanítani a gyermeket, mint a latinra --- amaz tanulmány tárgya, ez észrevétlen szerzemény. Azonban rövidre rá következni kell a latinnak is, különben idegenszerű kiejtés és idegen szólásmódok megrontják az anyanyelv tisztaságát. Nincs semmi ok, miért kellene e tanítást a gyermek hetedik évéig elhagasztani. Az emlékezet tartósabb a kora gyermekségben, és észszerűtlen dolog fel nem használni, mihelyest tehetjük. Azonban gyöngéd figyelemmel és jóindulattal eszközözendő; a tanulás élvezet legyen, ne teher. Ha a gyermek nem hajlandó a tanulmány egyik nemére, fogjuk másra. Az elemek tanítása nem követel igen magas eszű tánítót. Kezdjük meg az olvasással. Előbb az egyes

betűk alakja tanítandó, hogy a gyermek felismerje őket. Ez eljárás jobb, mintha az ábéczé sorjával vagy syllabizálással kezdik. Elefántcsont betűk hasznos segédeszközül szolgálhatnak. Az írást leghelyesebben úgy taníthatni, hogy a betűket bevéssük a táblára és a gyermek stilusával átvonul a mélyedéseken; jobb ez, mint ha viaszban történik vagy ha más vezeti a gyermek kezét. A szép írás igen hasznos képesség. A betűk minden kapcsolata, még a legnehezebbek is, rendszeresen tanítandó eleitől fogva, hogy zavarba ne ejtsen valamelyik, ha rája bukkanunk. A helyes olvasást lassan kezdve és fokozatosan kell tanítani. Mindebben Quintilianus a gondos fokozatos eljárás barátjának mutatkozik és ellenzi a gyors ugrást «in medias res,» a mint azt modern pädagogusok ajánlgatják.

Hat éves koráig a gyermek megtanulhatott könnyűséggel olvasni és írni, emlékezetbe véshtetett bőviben sok jeles mondást és válogatott szép részeket, melyeket sohasem fog elfelejteni, és azon felül pontos és világos, szabatos és hangzatos kiejtésre tesz szert és képes lesz megküzdeni a kifejezés némi nehézségeivel. Mi tévők legyünk mármint az ekként nevelt gyermekekkel? Nyilvános iskolába küldjük vagy otthon tartjuk-e? E kérdés ép oly szorgos és nehéz volt Quintilianus korában, mint napjainkban. Quintilianus határozottan a nyilvánosság mellett nyilatkozik. Igaz, hogy a nyilvános iskolák erkölcsi állapota romlott, de ilyen lehet a házi erkölcsiség is. Mindkét esetben sok függ a jó hajlandóságtól és a gondos házi neveléstől. Quintilianus panaszosan említi, hogy a császári Róma családjai romlott körében a gyermekek megtanulják előbb a bűnt, mielőtt megtudnák, hogy bűn; elpuhult és buja lelkők nem az iskolában szíjja magába a vétkeiséget, hanem magával viszi be az iskolába. Kü-

lönben félszegség föltenni, hogy a magántanító nagyobb gondot és figyelmet fordít a gyermekekre. A legjobb tanítókat természetesen nagy iskolákban találhatni, és sok tárgy van, melyeket egy ember ép oly jól taníthat nagy osztályban, mint kicsiben. Azért nagy gonddal és iparkodással választandó meg az iskola; elvárható, hogy a mester minden növendékét külön, egyénileg figyelemre méltat, de nem szabad az okból, mert egynémely iskola rossz, az iskolákat egyetemben elítélni.

A nyilvános tanulás mindennek előtt szükséges a jövődöbeli szónokra nézve, a kinek a legnagyobb nyilvánosságban, közügyek napfényében kell forgolódni; gyermekkorától fogva hozzá kell szoknia, hogy meg ne szégyenüljön emberek láttára s ezért nem szabad magános, elzárkózott életet élnie. «Az elme folytonos ébresztést és izgatást követel, míg ily visszavonultsággal vagy lankad és elsatnyul vagy ellenkezőleg hiu ábrándos ötletekkel telik meg, minthogy a ki senkivel sem hasonlítja magát egybe, szükségkép kelleténél többet bízik maga erejében. Azonfelül, majd ha nyilvánosan ki kell tárni tudományát, a nap fénye el fogja vakítani s minden új tárgyba bele botlik, mivel hogy magánosságban tanulta meg, hogy mi tévő legyen a nyilvános életben. Nem is emlitem az iskolában kötött barátságot, mely ép erőben késő vénségig megmarad, mintha némi vallásos kötelezettségen alapulna, mert ugyanazon tanításban részesülni valóban nem kevésbé szent kötelék, mint ugyanazon szentséges szertartásokban venni részt. Hol tanulja meg az ember a józan ész, a mit közszellemnek neveznek, ha elkülöníti magát a társas élettől? Különben otthon csak azt tanulhatja, a mire magát tanítják; iskolában azt is, a mit mások tanulhatnak. Naponkint hallja itt, mi mindent ajánlgatnak, mi mindent javítgatnak. Tanulótársa

restségét ha korholják, intés lesz számára, viszont ha más szorgalmát dicsérik, ösztönzéseül szolgál. A dicséret buzgalmat kelt s a gyermek gyalázatnak fogja tekinteni, ha elmarad egykorú társai mögött, és dicsőségnek, ha meghaladja az idősebbeket. Mind ez a körülmény emeli a lelket és ámbár a dicsvágy magában bűn, mégis gyakran erények szülője.» Quintilianus azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy maguk a tanítók, ha csupán egy tanulóval állnak szembe, nem szólhatnak hozzá ugyanolya élénk és hathatós szellemben, mint midőn nagyszámu hallgatóság figyelme lelkesíti őket. Aligha volna ékesszólás a világon, ha sohasem kellene szólanunk egyébként, mint egy-egy emberhez egyszerre.

A tanító első kötelessége, hogy növendéke hajlandóságairól és képességéről biztos tudomást szerezzen, és képességének fő jeleit az emlékezetben és utánczó tehetségben találhatja. Ebben óvakodnunk kell, hogy a gyors, kész felületességet ne vegyük képességnek. Minden tanuló saját hajlandóságához képest más-más módu ösztönzésre szorul. Munka és játék váltsa fel egymást a nevelésben. A testi büntetés semmikép sem engedhető meg, még pedig hármias okból. 1. Természeténél fogva szolgai és lealacsonyító. 2. Idővel minden hatását elveszti. 3. Ha a tanító megteszi kötelességét pontos, állhatatos munkában, nem lesz szükség reá. Valóban a bot csupán rossz tanítók fegyvere és nem volna szabad senkinek sem annyi hatalmat adni a gyermek felett ily gyenge korában, midőn képtelen ellentállani a rossz bánásmódnak.

Majd a grammaticus sajátos munkája következik. Ez főleg a helyes beszéd mesterségében és a költők magyarázatában áll; de még magában foglalja az írás mesterségét és az izlés, bírálóképesség fejlesztését is. Tanítani kell azonfelül a zenét, a mennyiben mérték és rhythmus

uralkodó benne, az astronomiát a költők czélzásainak megértésére és philosophiát ugyanazon okból. Az iskolamester ugyancsak az alapvetésről gondoskodik, de ha ez nincs helyesen és biztosan vetve, a fölé emelkedő épület is veszélyesen inogni fog. Nem kell attól tartani, hogy talán a gyermeki elmét a sok tárgygyal kelletlenül foglalkoztatjuk, — a foglalkozás változatossága magában üdüléssel jár, s nincs életkor, mely alkalmasabb volna arra, hogy a tanulmányok szövedékes sokaságát elbirja.

Áttérünk most a rhetorikus feladatára. A fiuk gyakran igen későn jutnak keze alá, mert az iskolamester (a grammatikus) tulkapva beavatkozik munkásságába. Nem adható határozott szabály, de a tanítvány mennél előbb, mihelyest csak — mai kifejezéssel élve — egyetemre való, hagyja oda az iskolát. Az oktató választásában különös tekintetet érdemel erkölcsi jelleme. Atyja legyen tanítványainak, mérsékelt, méltányos legyen, se nem nagyon előzékeny, se nem igen szigorú. Folytonos, észrevétlen hatással nyerje meg tanítványai szeretetét és tiszteletét. Mindenek előtt jó, kezdettől fogva kiváló oktató választandó, — a legügyesebb oktató, ha akarja, taníthatja a csekély dolgokat is legjobban. Azonfelül a legjobb oktatók termében találjuk meg növendékünk számára a legkivánatosb társakat. A rhetorikus azon kezdi, hogy némikép ismétli a grammaticus munkáját. Ő többre fogja becsülni a szó-bőséget a terméketlen szó-fukarságnál. Nincs rosszabb vezető, mint egy *száraz mester*; igen könnyen alá süllyed a fiúk képessége a javítás túlságos szigora mellett. Semmi sem kedvezőbb a tanulmányra a jó reménynél. A mester a maga szerkesztését adja mintául növendékeinek és buzdítsa őket az utánzásra. Engedékenynek is kell lennie mindenik növendék kora

és képesége iránt. «Azt szoktam mondani, — így szól Quintilianus egy némely feladatra való tekintettel — hogy megelégszem vele a jelenre nézve, de eljön az idő, midőn nem lesz megengedhető többé, hogy ily jellemű feladatot szerkesztszen.» Teljesen igaz, hogy a jó tanító növendékei nevelésében különféle képességeket követi, úgy mint a palæstrában a testgyakorló egyik növendékét jó futónak, a másikat birkózónak avagy ökölvívónak képezi. Azonban nem szabad ezt túlhajtani; olykor ez a természetes hajlandóság hiba, melyet elnyomni és ellentétes bánásmóddal igazítani kell. Ám nem szabad küzdenünk a természet ellen. Nem szabad előlnünk valamely veleszületött jó tulajdonságot, csupán erősíteniünk kell a gyenge, és pótolni a hiányos képességet. Ha ilyes a tanító kötelessége, minő a tanítványé? Szeretnie kell nevelőit, nem kevésbé mint tanulmányait; szülőinek tekintse, nem ugyan testi, hanem lelki értelemben.

Nem tartozik feladatunk körébe, hogy részleteiben kövessük Quintilianus művének még hátralevő részét, mely aprólékossággal tárgyalja a jövőendő törvénytudó vagy államférfiú nevelését. De céljának és tárgyainak rövid vázolósa képét fogja adni, minő mesterséges gond- dal nevelkedett a római ifjú. — Az eddigi fejtegetés tizenkét könyvre osztott művének első könyvében és a másodiknak első felében található. A harmadik könyv az ékesszólás különböző nemeinek teljes osztályozását tartalmazza. A negyedikben — rövid bevezetés után, melyben köszönetet mond, hogy Domitianus császár unoka-öccseinek tanítójává választotta — a beszéd különböző részeit kezdi fejtegetni, mi a bevezetés (exordium) feladata, mi illő alakja a tény megállapításának, miben áll a bizonyítás ereje, akár magunk állítását kell megerősíteni, vagy ellenfelünk állítását czáfolni és mi-

ben rejlik a peroratio változó hatása, vajjon az előbb alkalmazott okoskodás összefoglalása legyen-e, vagy inkább a bíró érzelmét keltse, semmint emlékezetét ébreszsze. E fejtegetéseken át jutunk a hatodik könyv végéig, mely azokat a humor és a tréfás czivódás alkalmatosságára való megjegyzésekkel fejezi be. A hetedik könyv kiválóan technikus jellemű. Azt tárgyalja, a mit Quintilianus elrendezésnek nevez, a retorika második részét, míg az inventio annak első része. Valósággal a bizonyítás logikáját adja. A nyolczadik és kilenczedik könyv a stilus kérdéseivel foglalkodik; ezek oly kimerítő tárgyalásban részesülnek, minek nincs párja a mai nevelésben, talán Franciaországot kivéve, mely a mint említettük, leghívebben őrizte meg a római nevelés elveit. A tizedik könyvben, mely a legnépszerűbb, legismertebb, Quintilianus utasítást adva a szónok olvasmányai körül, alkalomszerűen szemlét tart a görög és római nagy írók felett és rendre bírálja és jellemzi őket. Számos mű, melyről megemlékezik, örökre elveszett számunkra, de némi vigasztalás van a gondolatban, hogy a legjava, általában véve, fenmaradt. A könyv vegyes észrevételekkel végződik az utánzás, az írás és az irotnak javítása, az írásművek különböző nemei és a rögtönző beszéd hatása körül. A tizenegyedik könyv legelőbb arról szól, mi illő a szónokra nézve, és a szónoklás különféle módjáról a különböző hallgatóság tekintetéből; majd az emlékezetről és gyakorlásának eszközeiről és végre az előadásról, a hanghordozásról, taglejtésről és magatartásról. Az utolsó könyv megkísérli egybekapcsolni a szónoki nevelés némikép korlátolt és sajátos feladatát meg az emberiség általános érdekeit. A nagy szónoknak egyszersmind jó embernek kell lenni. Azért tanulmánya tárgyává kell tennie a philosophiát, még pedig mind a három nagy

ágot, melyekre oszol: a dialektikát vagy logikát, meg ethikát és physikát.

Végre a tapasztalt mester tanácsot ad, mikor lépjen a szónok a közéletbe s mikor vonuljon vissza. Ez utóbbi esetben nem szünik meg azonban tevékenysége. Meg fogja írni kora történetét, vagy a törvényt magyarázza azoknak, kik tanácsért hozzá fordulnak, vagy ír, mint Quintilianus maga, az ékesszólás mesterségéről, vagy előadja az erkölcsiség főbb elveit. A fiatalság hozzá fog tódulni s mint az oraculumét, úgy fogja kérni tanácsát, ő meg vezérelni fogja őket, mint kormányosuk. Mi volna dicsőségesebb a férfiúra nézve, mint hogy oktasson abban, a mit maga tökéletesen ismer? «Nem tudom,» így fejezi be, «vajjon nem kell-e élete ezen korában legboldogabbnak tekintenünk a szónokot, midőn a világ zajától távol, magános tanulmányának élve, nem zaklatva irigységtől és mentve minden czivódástól, biztos menedékbe helyezve tekintélyét, már életében tapasztalja a tiszteletet, melyet közönségesen csak a halál után szoktak megadni, és látja, miként fog ítélni jelleméről az utókor.» ✕.

III.

A KÖZÉPKORI NEVELÉS.

Leirtuk a pogány világ fő két nevelési rendszerét. Bárminő hatást gyakorolt a keresztyénség terjedése, annyi várható volt, hogy a nevelés módjában és jellemében nagy változást fog létesíteni. A keresztyén világnézet nem ismer különbséget rabszolga és szabad ember között, a nőnek a férfi mellett illő, tiszteletre méltó helyet ad, az egyént nem tekinti csupán az állami élet szempontjából, hanem nagy jelentőséget tulajdonít a viszornak is, mely az Isten és mindegyik teremtménye között fennáll. Nem veheti tehát a nevelést se főkép politikailag fontosnak, hanem a szerint becsüli, a mennyiben a lelki élet fejlődésére, a szellemi létre nyomatékkaal bir. Természetes dolog volt, hogy a keresztyén nevelés eleinte egyházi jellemet öltött. A legelső szükség az volt, hogy az egyház a maga szolgálata számára gondoskodjék minden fokú tisztviselőkről és csupán kedvezményül történt, ha lassankint világi embernek is megengedték a tanulmányokban való részvétet. Azonban már az Egyházatyák korában sem szorult a tanulmányok köre e szűk határok közé. A görög Atyák szempontja szabadabb volt e tekintetben, mint a latinoké. A nagy Origenes Alexandriában az egyházi tanfolyamba felvette a philosophiát, geometriát, grammatikát és rhetorikát s növendékeivel olvastatta a gö-

rög philosophusok és költők műveit. Figyelembe vette a dialektika módszerét s tanítványait kérdések és feleletek útján tanítgatta; buzdította is őket, hogy a maguk erején folytassák a kutatást. Csak koronája és betetőzése volt az épületnek a szent Irás magyarázata és a keresztyénség mélyebb igazságainak fejtegetése. E magyarázat nem volt a holt betű puszta elemzése, hanem megkísérelte behatni élő szellemébe. Másrészt a latin Atyák, Tertullianus, Cyprianus, Jeromos (Hieronimus) és Ágoston (Augustinus) nem akartak foglalkozni a pogány iratokkal. Egy új nevelésre volt szükség, úgy vélekedtek, tisztán keresztyén jellemű nevelésre, a keresztyén lélek szükségéinek kielégítésére.

Az Egyházatyák korát követi a Scholasticusok kora s az időszak, melyben a schola virágzott, a tulajdonképi középkori nevelés ideje. Nem adhatni erről egészében egységes módon számot. A monostori nevelés teljes ellentétben állott az úri, kastélyi neveléssel és ez megint nagyban különbözött a városi, polgári neveléstől. Hármás párhuzamos folyamban haladt a nevelés mindaddig, míg a renaissance és a reformatio együttes hatása teljesen át nem alakította. Nagy Károly történeti feladatának egy része volt a törekvés, hogy szerte országában egyházi és világi iskolai oly rendszert alapítson, mely helyettesíthetné a közoktatásnak a római császárság alatt fejlődött nagyszerű rendjét. Nem kimélt fáradságot, hogy munkájához a legjobb segédeket megszerezze; palotai iskolája volt hivatva, hogy a többinek mintája és példája legyen. Azonban magát a nevelésmódot úgy vette, a minőnek találta s munkája nem volt nagy befolyással a nevelés elméletének fejlődésére. Másként hatott a szerzetesek törekvése. A benedictinus

rend monostorainak nagy iskolái, (Fulda, Reichenau, Corvey, Hildesheim, St.-Gallen) nem csupán a fölvilágosodás középpontjai voltak virágzásuk korában, hanem a keresztyén nevelésnek oly példáit mutatták a világnak, melytől soha nem tért el teljesen. «Nincs ember Európában — a mint Newman mondja — bármi bátran szól az egyház ellen, ki nem köszönné az egyháznak, hogy egyáltalán szólani tud!» A benézések voltak a nevelés terén a középkor jezsuitái, de nagyobb egyszerűséggel és több igaz meggyőződéssel tanítottak és nem az utólagos hatalmi befolyás célzatosságával. Nagy monostoraik védbástyái voltak az erénynek, menedék-helyei az elnyomottaknak, a népnevelés középpontjai, a tudományok szabad hazája, az irodalom lelettára, az ifjúság iskolái és a tanultak egyetemei, királyok kancelláriái, papok képzőintézetei, a földmivelés, kézipar, zene, építő és festő művészet iskolái. Nem volt elhanyagolva a leányok nevelése sem. Szt-Klára apáczái ép oly buzgó tanítók voltak, mint szerzetes fitestvéreik.

A középkori iskola nagy gonddal volt szervezve és a tanfolyam korántsem volt oly szűkkörű, a minőnek képzelnök. A főtisztviselő volt a *scholasticus*, Olaszországban *magnischola*. Nagy díjban és sok tiszteletben részesült, mert ő volt az egész intézmény fő felügyelője. Alatta állott a *rector*, kit ő alkalmazott és fizetett; ez világi, sőt házas ember is lehetett. Midőn a *scholasticus* mindinkább visszavonult a tanítás terhe alól, a magasabb nevelés gondja lassankint a rectorra szállott. Egy másik fontos tisztviselő volt a *cantor*, az éneklő mester. A növendékeknek azonban közvetlenül gondját az iskolában úgy mint iskolán kívül, segédtanítófélek, *circatores*, viselték. A tanítás tárgyai az

úgynevezett hét szabad mesterség (*artes liberales*) voltak: grammatika, dialektika, retorika, muzsika, arithmetika, geometria, astronomia. Céljukat a következő emlékeztető vers fejezte ki:

*Gramm loquitur, Dia vera docet, Rhe verba colorat,
Mus canit, Ar numerat, Ge ponderat, As colit astra.*

Az első három alkotta a *trivium*, a többi négy a *quadrivium* tanfolyamát — az egész hét külön cursust alkotott. A vallás tanulmányát, bár külön nincs említve, az egész rendszer főtárgyának tekintették.

A grammatika, főképp a latin, bár kis mértékben a görögöt és a hébert is tanították, Priscianus, Diomedes és Donatus illető munkáiból volt véve. Kiterjedt néhány fő író magyarázatára, a prosodia, etymologia tanulmányára és a kifejezésbeli ügyesség megszerzésére. Ez volt az alap, melyen a későbbi humanistikus nevelés fölépült. A renaissance és a reformatio tudósai kifejlesztették és tökéletesítették a szabad tanulmányok ez elsejét, de itt megállapodtak; és vannak korunkban is, kik csak kétkedve haladnak tovább. Nagy Károly különben megtette a magáét német anyanyelve tanulmánya érdekében is. A dialektika elméletben egy volt a logikával, azonban a középkor iskoláiban nem igen volt több hasznavehetetlen terminusok gyűjteményénél, melyek Aristotelestől eredtek, de számos értelmetlen közvetítő által voltak megrontva. Midőn a scholasticizmus a philosophia alkalmazását a theologia szolgálatában tökéletesítette, a logikai tanulmány elárasztotta az oktatás egész mezejét és annyira elvesztette hitelét, hogy a tanulmányok új szerkezetében nem talált többé helyet. Retorikát főképp Quintilianus és Cicero szerint tanítottak, vagy eredeti műveikből, vagy Capella, Beda

és Alcuin kivonataiból. A zene a mint várható, nagy tért foglalt el. Vele kapcsolatban álltak más művészetek — a kéziratok szép másolása, kifestése, meg az építészet. Az arithmetika sokat bibelődött a számok titkos tulajdonságaival; a geometria, mely egészen Euclidesből volt véve, kapcsolatban állt a földrajz némi kezdetleges ismeretével. Az astronomia, nagyobbára alig más mint astrologia, volt a természettudományok egyetlen ága, mely figyelemben részesült. Ám itt sem volt mellőzve az egyházi élettel való kapcsolat. Huszonnégyszer együgyü latin versben tanították az egyházi ünnepek sorát; Cisio-Janus volt a neve, mert e két szón kezdődött. A következő két sor Januarius ünnepeiről szól:

Cisio-Janus, Epi sibi vindicat, Oc Feli Mar An
Prisca Fab Ag Vincen Ti Pau Po nobile lumen.

A hónap napjait az egyes szótagok sora adja. Cisio Krisztus circumcisiója, — Epi a hatodik szótag, Epiphanias (vizkereszt) januarius hatodika, — Pau, a huszonötödik szótag januarius huszonötödike, Szent-Pál fordulása.

A fegyelem ez iskolákban igen szigorú és durva volt; a bot volt a meggyőzés egyetlen eszköze. A szigorú bánásmód megszülte természetes következményeit: a gyermekek illetlen és gonosz magaviseletben nevelkedtek. Oly tanulókról szól a történet, kik egymást öldökölték, és kolostorokról, melyeket a büntetés miatt boszszúból felgyújtottak. E vallásos iskolákban fejlődött a színjáték, a mysteriumok előadásának gyakorlata, mintegy szórakozásul, mely aztán napjainkig fenmaradt katolikus és protestáns iskolákban egyaránt. Előbb említettük Nagy Károly nevét. A császár kivánsága volt, hogy széles birodalmában, mely az Eider folyamtól

Gariglianoig, a Rábczától az Ebróig terjedt, mindenütt nemzeti, azaz germán iskolákat alapítson, az egyház által vetett alapokon. Előbb a papságot magát kívánta nevelni, hogy aztán a felvilágosodás középpontja legyen a világi népesség számára. Maga is példát adott tanuló buzgalmával s halála által nagyon szenvedett a nevelés ügye. A tizedik és tizenegyedik században nagyobb volt a tudatlan barbárság, mint a kilenczedikben. Ám a következő két századot eltölti a scholasticusok munkássága. Az emberi elme fellázadt a bilincsek ellen, melyekbe verni az egyház megkísérelte. Komoly érdek ébredett a philosophia iránt; s kísérlet történt kiegyeztetni Aristoteles tanát Szt Pál tanaival, összhangzásba hozni az észet és a kinyilatkoztatást. A nevelés terén a schola férfainak fő érdeme volt, hogy meghatározták a tanulmányok formáját. Egyuttal közvetve jelentékeny hatást gyakoroltak az elmélkedés ébresztése, a bebizonyíthatatlan dogmákkal való elégedetlenség keltése által s mert ez uton előkészítették a tudományos és vallásos reformot.

A scholasticusok kora egyszersmind a lovagság kora. A kolostori és egyházi nevelés mellett, közelében található a várkastélyi nevelés. A *trivium* és a *quadrivium* csupán egyházi és tudós embernek való tárgyaknak tekintettek; a lovagi tanfolyam hét szabad mestersége — a mint nevezték — voltak: lovaglás, uszás, nyíllövés, ökölvívás, sólyomvadászat, sakkjáték és versírás. A kolostorban előlték a testet, a kastélyban dicsőítették; a kolostorban a növendéknek alig volt szabad pillantani asszony arczába, a kastélyban a nő tisztelete volt az illedelmes magaviselet forrása, minden magasb törekvés célja és jutalma; a kolostorban a költészet szer-

zetes latinsággal írt versekre szorult, a kastélyban a fiatal lovag a provençal költészet minden titkát eltanulta és leírhatta urnője tökéletes szépségét balladában vagy canzonében vagy sonettben és lanttal kísérhette költeményét. Nevelése hármaskorán át előbb apród, majd fegyvernök és lovag lett, az első hetedik, a második tizennegyedik évében. Fejlődése minden szakára gondos törvények voltak kiszabva s alig kételkedhetni, hogy kedvező körülmények között a nevelés tervszerűen el nem érte volna célját.

A városi iskolák a nevelést tekintve, sokkal alantabb állottak az előbbieknél, azonban az egyházas élet túlsága közepett megőrizték világi jellemöket, különös figyelmet fordítottak az anyanyelv tanulmányára s oly tárgyakat, mint történet és földrajz, jobban tanítottak, mint a kolostorban és a kastélyban.

Lehetetlen a középkori nevelés fölött szemlét tartva, mellőzni a «közös élet testvéreit», kik északi Németalföldön, az Yssel partjain éltek és tanítgattak. A tizennegyedik század második felében és a tizenötödik folyamában hazájuk alsóbb népességét ugyanoly szeretetére lelkesítették a klasszikus tanulmányoknak és irodalmi tökéletességnek, a minő Olaszországban is csupán kiváló körre szorítkozott. Alapítójuk Gerhard Groote (1340—1384) Párizsban scholastikus philosophiát tanult, azonban hazatért, hogy Deventerben asketikus irányú közös életet szervezzen, testvéri vetélkedéssel egy isteni ideál után törekedve. Ő nem élt tovább, mint hogy munkájának kezdeteit láthatta. E testvéri szövetség a jó cselekedetek minden nemének élt, de különösen az ifjúság tanításának. A biblia volt az alap, melyre tanítását építette; de azonfelül el nem hanyagolta Ovidius,

Vergilius, Horatius és Terentius, meg Plutarchos, Salustius, Thukydides és Herodotos tanulmányát. Nem is voltak teljesen járatlanok Platon, Aristoteles és Cicero műveiben sem. Deventerből, mint egy középpontból, terjedtek szét iskoláik előbb egész Hollandiában, majd Belgiumba, Német- és Franciaországba. Herzogenbuschban iskolájukat 1200, Zwollban 1000 tanuló látogatta. E szent testvériség szelleme szól hozzánk ma is a «Krisztus követése» című munkában, melyet valószínűleg Kempis Tamás írt, ki könyvébe belehelte egyszerű és alázatos elméjük minden nemességét. A latin tanítást javították iskoláikban mind a nyelv helyessége, mind a módszer tekintetéből, s oly történeti vagy földrajzi encyklopædiát szerkesztettek, mely növendékeik számára minden tudni valót magában foglalt. A tizenötödik században ők állottak kétségtelenül a nevelésügy élén Európa északi részében. Végök igen megható. A nyomtatás terjedése megfosztotta őket főkeresetüktől, véget vetve a könyvmásolás szükségének; a mint a szerzetes tanulmány helyébe a tanítás egy jobb módját plántálták, ők sem állhattak ellen a humanismus föléledő világosságának. Az «Epistolæ obscurorum virorum», a középkor e legelméőbb gúnyirata, mely az új tanulmányok győzelmének biztosítására sokat tett, a deventeri testvérek nevében van írva. Azonban mielőtt eltűntek, legkiválóbb tanítványukat állíták a világba, Desiderius Erasmus személyében, a ki ez átmeneti korban rokon érzettel viseltetvén az iránt, a mi tűnőben volt, úgy mint az iránt, a mi még jövődő vala, egybe tudta kapcsolni, mint senki más nem tehette volna, az új tanulmányt a régivel.

IV.

A RENAISSANCE ÉS A REFORMATIÓ NEVELÉSÜGYE.

A humanistikus tanulmányoknak, azaz a görög klasszikusok eredetiben való tanulmányozásának terjedése Konstantinápolynak a török által való elfoglalásához, az 1453. évhez fűzhető. A görög császárság bukásával elszéledtek egész Európában a menekülő görög tudósok és meghonosították a görög irodalmat minden művelt körben. Ez a későbbi és hatásosabb renaissance. Van azonban egy korábbi is a tizenharmadik században. Dante, bármennyire a scholastikus tanulmány hatása alatt áll is, Vergiliust tiszteli vezető mesterének; Petrarca, ifjabb kortársa, legfőbb törekvését és tehetségét az ókori tanulmányok felélesztésének szenteli. E korai hajnalodás pirja elhat még Francziaországba és Angliába is. Az első olasz iskolamester ez új típus szerint Vittorino da Feltre, a ki Mantuában tanított a Gonzagák udvarán. A kicsiny, sovány, eleven ember mindig tanítványai között élt, teljesen neki szentelte munkásságát. Fejedelmi ura egy szép palotát adott neki lakásul, melyet csarnokok, oszlopsorok, tág udvarok és szökőkutak díszítettek és melynek falaira játszó gyermekek frescói voltak festve. Vittorino nagy súlyt helyezett az erkölcsi nevelésre; fegyelmezésében szigorú volt, mind maga, mind mások iránt. Tanítványainak társa volt játékaikban úgy mint munkájokban. Tanítása

leginkább irodalmi volt; kedvelt szerzői Vergilius és Cicero, Homeros és Demosthenes valának; tanítványaitól megkivánta, hogy előbb ez írókat ismerjék, mielőtt másokhoz fordulnak. Azonfelül dialektikus vitatkozásokban, matematikában és zenében is nyertek oktatást. Tanítókul minden tanszakra a legjobb mestereket fogadta; négy tudós görög ápolta a lelkesedést anyanyelvük iránt. Vittorino szép öregséget ért, meghalt 1477-ben. Lelki követője volt Mantuában Castiglione, az „Il Cortigiano” című jónevű munkának szerzője, ki művét az udvari ember nevelésének teljes kézikönyveül szánta. Eférfiak és társaik munkássága elhatott egész Európába; befolyásuk alatt vázolta Thomas Morus is Utópiájában a jobb nevelésnek tervezését. Egy nemesebb műveltségnek e hirdetői azonban nem is sejtették, mily messzeható eredményt szül a megindított mozgalom.

Két irányban mutatkozott végre hatása: a vallás-reformatióban és a tudományok feléledésében. Erasmus áll a válóúton s mintegy típusának tekinthető a beállt változásnak. Számos értekezést írt az ifjúság nevelését illetőleg. Hét éves kora előtt szerinte, játszva kell az olvasásra (görög és latin olvasásra) tanítani, ép úgy mint vallásra és tisztességre; a fegyelem inkább szelid legyen, mint szigorú. Fontos dolog aztán a nevelő választása. A gyermeket otthon kell tartani; a nagy iskolákban nagy a romlás veszedelme. Később helyes dolog, hogy öt-hat fiú együtt tanuljon vagy ha nyilvános iskolába jut a gyermek, magánnevelő adassék mellé. Előbb való a szók (nyelv) tanulmánya a tárgyak tanulásánál. A görög és a latin nyelvtan együtt tanítandó. Ha a gyermek alaposan jártas a nyelvben, akkor gondot fordíthat a tartalomra is, különösen a görög iroda-

lom tartalmára. Nagy gonddal ápolandó az emlékezet, előbb az oktatás nagy pontossága által, majd oly módon, hogy a tanulandó tárgyakról táblázatokat függesztünk a falakra. Az írók értelme teljesen kifejtendő, de kerülni kell a haszontalan tudákossággal való kérkedést. A görög nyelvtan mindig néhány lépéssel megelőzze a latint. Igen gyakorlandó a görögből latinra való fordítás. Azonban nem kell ebben a pontosságot annyira túlhajtani, hogy éppenséggel Cicero nyelvén iparkodjunk írni. Cicero kora óta nagyon megváltozott a világ sora; az ókori írók utánzása nem a szók, hanem szellemök követésében áll. Tudós tanulmányokon kívül egy művészeti tárggyal is foglalkozzék a gyermek, festéssel, képfaragással vagy architektúrával. A vallástanítás legfőbb fontosságú. Isten tiszteletére tanítandó a gyermek, megfigyeltetve az egek fényét, a föld gazdagságát, a gyönyöző forrást, a zajló folyamot, a végtelen tengert, az állatok számos nemeit, mi mind az ember szolgálatára teremtetett. A leányok nevelése különben ép oly fontos mint a fiúké; mindkettejük nevelésének alapját a házban kell vetni. Minden tanítás alapja a szülők tisztelete és az engedelmesség.

Látnivaló, hogy ugyanazon időben, midőn a régi egyház vesztetni kezdi uralmát az emberi elmék felett, oly körülmények álltak be, melyek a nevelésnek sajátos szűk keretű célú tűztek ki. Bármennyire sovány és elégtelen volt is a középkori egyház tanítása, céljaiban mindig encyklopædikusság volt. Felölelte vagy legalább fel akarta ölelni a humanisták grammatikáját, a scholasztikusok logikáját, a rómaiak rhetorikáját, a görögök muzsikáját, Newton matematikáját és Herbert Spencer tudományosságát. A scholasztikus szörszálhasogatás megutálása, a Platon meg Cicero műveiben való ujjonnan

feléledt gyönyörködés az ókori írók nyelvének és stílusának fáradságos utánzására csábította most az elméket. A régi és a reformált egyház közti szakadás következtében a protestantismus minden felsőbb műveltség nélkül maradt. Luther és a Melanchton igen fáradtak e hiány pótlásában, de egyikök kényszerből, a másik természetes hajlandóságból azt az ösvényt követte, melyet ép a régi egyház választott gyermekeinek nevelésében. A tizenhatodik század kezdetével a katolikus Európa nevelése szigorúan humanistikus; a nagy schisma pedig a reformátusok közt is nagy buzgóságot keltett, hogy ép katolikus ellenfeleik műveltségét utánozzák. Így veszett el egy nagy alkalmatosság. Ha Ratichius vagy Comenius kissé előbb hirdetik realistikus elveiket vagy a protestáns nemzetek nagyobb egyetértéssel fogadják a hirdetést, az új vallás a tanulmányok egy új rendjét állapíthatta volna meg, mely dúsabb eredményhez juttatva, mint a minő pusztán nyelvtanítás által elérhető, száz évvel gyorsította volna a modern Európa értelmi haladását.

Azonban a reformatio is sokat tett a nevelés dolgában, mert Luther, az új egyház alapítója, a népnevelésben látta épülete legjobb és legbiztosabb védfalát. Ő talán az első, ki a közoktatás eszméjét valójában felfogta. Szózata a német városok előljáróihoz, 1524-ben, csupán Fichte beszédeihez hasonlítható, melyekben földieit inti, hogy az önművelődésben keressék a nemzeti élet és erő igaz alapjait. A vallást a családi életre alapította és a maga családját utánzandó mintává alakította mások számára. A család kötelessége első sorban a vallás és élet számára nevelni, csak másodsorban gondoskodni a finomabb világi műveltségről. De Luther tanítását aligha tartották volna ajánlatosnak korának műveltebb

elméi, ha nincs mellette egészen más jellemű segéde, ki joggal érdemli meg a *praeceptor Germaniae* nevét, Philipp Schwarzerde vagy görögösen Melanchthon. Mint tankönyvszerző és mint gyakorlati tanító egyaránt sikerrel működött az új tanulmányi rend szervezésében. Maga volt magának a görögben mestere s még gyermekkorában írt görög nyelvtant iskolagyermekek számára. Egy évvel később készült latin nyelvtana. Belátva talán a pusztá nyelvi oktatás hiányait a régi tanrend egyéb szakait is feldolgozta. Írt tankönyvet a logika és dialektika elemeiről s a retorika elemeit bevezetésnek szánta Cicero és Quintilian műveihez. Még természettani könyveket is szerkesztett, «Initia doctrinae physicae,» mely e fontos szak jobb tárgyalásának előjele volt. Írt lélektanról és etikáról is. Azonban szellemi ereje nem ez irányban nyilvánult. Inkább megfelelték elmebeli tehetségeinek a klasszikusok kiadásai mellé írt magyarázatok. Minden irodalmi munkásságánál nagyobb volt azonban személyes tanítása. Előadásai a wittenbergi egyetemen, melyeket néha kétezer minden nemzetbeli tanuló hallgatott és iskolái, melyeket saját házában tartott, mintául szolgáltak a jövő századoknak. Nem könnyű számunkra elgondolni, minő komoly dolog volt a reformált hit elfogadóira nézve azon körülmény, hogy a középkor tudományos hagyományaival szakítanak. Egy példa elég világosan szól. Aquinói Tamás iratait alig ismeri a protestáns világ; pedig ha sorozatát állítjuk egybe a világ szellemi óriásainak, ő mindenestre első sorba volna helyezendő.

Főleg Melanchthonnak köszönhetni tehát, hogy a protestantismus a tudós elmék előtt is elfogadható alakban jelent meg. Azonban más férfiú adta meg ez új

nevelésnek azt az állandó szervezetét, mely kevés változással napjainkig fennmaradt: Sturm János, ki Strassburghban volt gymnasiumi rector negyvenöt éven át, 1538—1583-ig. Meghalt nyolczvanhárom éves korában, 1589-ben. E férfiú kiváló helyet foglalt el a protestans Európában. Barátja volt V. Károly német császárnak és Erzsébet angol királynénak. Híre-neve elterjedt Magyar- és Erdélyországba ép úgy, mint Lengyelhonba. Az 1578. évben iskoláit néhány ezer tanuló látogatta. Érdemes dolog tanrendszerét némi részletezéssel leírni. Tanítványai hat vagy hét éves korukban léptek az intézetbe; a tanfolyam kilencz évre terjedt. Tizenhat éves korában lépett át a tanuló az akadémiába, hol előadások váltották fel a mindennapos leczkét. A nevelés befejeződött a növendék huszonnégyszáz éves korában. A gymnasiumi kilencz év közül hét a tiszta latinság elsajátításának volt szánva, a következő kettő az elegánsabb stílus megszerzésének és az öt collegiumi évben a növendék tökéletes szónokká volt kiképzendő. Így az egész rendszer alapja a nyelvtanulás volt: humanismus a legtisztább formájában. A kilencz osztály elé később egy tizedik csatoltatott. Fennmaradtak a részletes utasítások, melyeket Sturm mindenik osztály tanítójának adott, úgy hogy teljes pontossággal szólhatni módszeréről. A tizedik, legalsóbb osztályban, az abécze, syllabizálás, olvasás és írás, a latin főnév és igeragozás minden paradigmája és a német katechismus volt a tanítás tárgya. A kilenczedik osztály mestere az eltérő, rendhagyó alakokkal toldotta meg az ismeretet. A tanulóknak azonfelül rendszeres sorba fűzött latin szavakat kellett tanulniok, úgy hogy nagy szókincs birtokába jutottak. A nyolczadik osztály munkája eleinte az előbb tanultak ismétlése volt és a szókincs bővítése, a gyer-

mekek maguk állitván egybe szócsoportokat. Az év vége felé Cicero válogatott leveleit kezdték olvasni és rövid stilusgyakorlatokat készítettek. Folyvást tanulták még a német katechismust is. A hetedik osztály kezdette a Syntaxist, mely szigorúan eddigi ismereteikhez fűződött, példáit mindig Ciceróból véve. A stilusgyakorlat tovább folyt, fekete tábla segítségével; Catót meg Cicerót olvasták és megkezdték a zenét. A hatodik osztályban, tíz éves korában kezdte a gyermek a görögöt Aesopus meséivel. Cicero nehezebb leveleihez járultak most Terentius comoediái és szemelvények a latin költőkből. Az ötödik osztály prosodiát és mythológiát tanult, olvasta Cicerónak Cato és Laelius című munkáit és Vergilius eclogáit. A stilus-tanítás tovább folyt s az év végével megkezdődött a latin verselés is. A negyedik osztály Cicero beszédei közül a Verres elleni hatodik beszédet olvasta, azonfelül Horatius epistoláit és satiráit, meg görögül Pál apostol egy-egy könnyebb levelét. A harmadik osztály a rhetorikai ékes beszéd, a tropusok és figurák tanával toldotta meg az ismereteket, mindent példákon világítva meg; görögül Demosthenest olvasták és hozzáfogtak Homeroshoz. A stilusgyakorlatok magasabb fokra emelkedtek, — s Terentius meg Plautus vígjátékait a tanulók elő is adták. A második osztály főtárgya a logika és testvértudománya, a rhetorika voltak, mindkettőjök alkalmazva Demosthenes és Cicero beszédeire. Végre az első osztály a logikát és rhetorikát magasabb szempontból tárgyalta és ilyképen előkészítette a növendéket az egyetemi tanulmányra.

A ki ismeri középiskoláink nevelését, mintegy ötven-hatvan év előtti szervezetökben még feltalálhatja Sturm rendszerének főbb vonásait. Korunkban a tantárgyak

nagyban megszorodtak és könnyen igen szűknek s hiányosnak tekintjük a humanistikus tankört; azonban egy érdeme volt ez utóbbinak: jól megállapított terve, összevágó berendezése, melyben egyik rész teljesen illett a másikhoz. Mindenik osztály mestere pontosan tudta, mire tanítandó a gondjára bízott tanuló sereg. Midőn az egyetemre mentek, jól meghatározott előkészítést vittek oda. Ez nem állítható többé iskoláinkról; pedig semmiféle nevelési rendszer, mely gondosan megállapítva és pontosan meghatározva nincsen, nemcsak főbb vonásaiban, hanem részleteiben is, nem valósítható meg tetemes időveszteség nélkül.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

V.

A JEZSUITÁK ISKOLAÜGYE.

Mon l'été

Bármennyi gáncsot szórtak már három százada a jezsuiták fejére, ki kellett venni általában a vád alól a nevelés ügyében tett szolgálataikat. Bacon nagy dicsőítéssel szól róluk, és sajnálja, hogy egyéb országokban nem találni hozzájuk fogható ujítókat. A tanulmányok haladásáról (Advancement of Learning) című munkájában mondja: «hogy a mi az ifjuság oktatását illeti, csak egy szót mondhatni — végy tanulságot a jezsuiták iskoláiról, mert jobb oktatás annál nem lehetséges.» Más helyt úgy nyilatkozik, hogy ha rájuk gondol, eszébe jut, a mit Agesilaus mondott Pharnabazusról: «Talis cum sis, utinam noster esses.» Descartes a jezsuiták La-Flèche-collegiumát szintén Európa egyik legjobb iskolájának tartotta, ámbár érdemét inkább a tanulótság változatos voltában és egymásra való hatásában látta, mint magában a jezsuita-atyák tanításának jelességében. A közvélemény kétség kívül pártjukon állott. III. és IV. Henrik, XIII. s XIV. Lajos uralkodása alatt a jezsuita collegiumokba tódult a növendékség, az universitas minden támadása ellenére, és a tizenhetedik század elején körülbelül 14,000 növendék volt a párisi provinciában, és több mint 1800 a clermonti collegiumban. A tizennyolczadik század közepe tájt, ép a társa-

ság feloszlása előtt, 22,589 volt tagjainak száma és 669 collegiumban és 117 seminariumban tanítottak.*

A Jézustársaság nevelési rendszeréről felvilágosítás főkép négy könyvből meríthető. Az első a társaság eredeti constitutióit tartalmazza, a mint Loyola azokat megállapította és utódja, Laynez, kommentálta. A második a Ratio Studiorum, melyet egy külön bizottság állapított meg Aquaviva felügyelete és tekintélye alatt. Huszonnyolcz részre oszlik, — szabályozva külön-külön a provinciális, a rector, a studiorum præfectus, a felsőbb tanulmányok (fakultások) tanárai, az alsóbb tanulmányok præfectusa, az alsóbb osztálytanítók és a többi társaságbeli praeceptor és tanulónövendék (scholasticus) munkásságát. Teljes tanulmányi rendszer, a legnagyobb aprólékossággal kijelölve a tárgyak rendjét és felosztását, mindenik osztály tananyagát, mindenik tanár kötelességét. E fontos munka 1582 óta készült, de csak 1599-ben került ki a sajtó alól. A harmadik munka 1706-ban jelent meg Frankfurtban, Juventius atya műve: «De ratione discendi et docendi magistris scholarum inferiorum.» Rendesen hozzá van csatolva a negyedik munka, Sacchini értekezése: «Parænesis ad magistros scholarum inferiorum,» mely Rómában jelent meg 1625-ben. E két utóbbi a ratio studiorum továbbfejlesztésének tekinthető, a clermonti collegiumban alkalmazott módszerek alapján. A négy könyv szoros kapcsolatban áll egymással; a ratio studiorum a constitutiók magyarázata, Juventius és Sacchini művei a tanítók vezérkönyvei, minden lépésre útmutatást és minden részletben irányt adva.

* A legutolsó census szerint a társaság tagjainak száma 9546 volt s közülök háromezer jutott Franciaországra.

Franciaországban és hasonlóképp egyéb országokban a társaság collegiumai három csoportra oszlottak.

1. A nagy collegiumok, huszezer franknyi jövedelemmel és körülbelül száz tanárral; ezekben a klasszikusokon és a szokott tanulmányokon kívül theológiát és keleti nyelveket is tanítottak, különös tekintettel a misszionarius hivatásra.
2. A középcollegiumok, tizenhatezer franknyi jövedelemmel és 50 tanárral, a klasszikusok mellett még a philosophiát tanítva, melyhez tartozónak tekintetett a logika, az erkölestudomány, a physika és a matematikai tudományok.
3. A kis collegiumok, tízezer franknyi jövedelemmel és husz — negyven tagu tanári karral, mely a rendes klasszikus tanulmánnyal és erkölcsi oktatással foglalkodott. A nevelés általán ingyenes volt és gazdag meg szegény együtt nevelkedett. Azonban a collegium ajándékokat fogadhatott és azok fejében, melyeket gazdagabb növendékeiktől kapott, történt, hogy a szegényebbek ingyen tanulhattak. A collegiumok eredetileg a társaság noviciátusának képző intézetei voltak; majd a közönség kíváncsiára bejáró növendékeket fogadtak, utóbb ösztöndíjas helyeket alapított a magán bőkezűség; és végre a gazdag és nemes családok gyermekeit is befogadták. A szabályszerű collegiumokon kívül egyéb intézmények is keletkeztek a rector vezetése alatt; ilyenek voltak: a convictoria alumnorum, bennlakó intézetek, melyekben csekély összegért lakást és ellátást nyert a növendék; a seminariumok, melyek kizárólag papok nevelésére voltak szánva és külön oly iskolák, hova csupán nemes családok sarjadéka fogadtatott be. E helyt csak a kis collegiumokkal foglalkotunk, melyek a középiskolai nevelést tekintették feladatuknak. Ezek élén a rector állott és egy tanulmányi praefectus. Ez utóbbinak kö-

telessége volt az osztályok látogatása, a vizsgálatok vezetése és általán az iskola, tanárookra és tanítványokra kiterjedő felügyelete; alatta egy subpraefectus ügyelt külön a fegyelemre. Az iskola öt osztályra oszlott: a rudimentumok, a grammatika, syntaxis, poësis és rhetorika osztályára. Ez osztályok maguk is feloszthatók voltak párhuzamos osztályokra, de sohasem zavartattak egybe. A tanfolyam hatéves volt, az első négy osztály egy-, a rhetorika osztálya kétéves. A tanítás főtárgya a latin nyelvismeret volt; ez volt magának a Jézustársaságnak nyelve, mely elválasztotta őket a közélettől és egyúttal nagy egységes oly kötelékbe füzte, mely független volt az országok és nemzetek külömbiségeitől. A nevelés nagy feladata meg a stilus vala; jobban ismerték a pogány irodalom veszedelmét, semhogy növénydeikeket a klasszikusok szellemébe bevezették volna.

A rudimentumok osztályában a latin declinatio és conjugatio volt a tanítás tárgya és a syntaxis első elemei. Cicero leveleiből olvasták a könnyebbeket, azonfelül a «De viris illustribus,» Phædrus fabulái és Cornelius Nepos szolgáltak olvasmányul. A tanítás délelőtt két és fél órán át folyt és ugyanannyin délután. Az idő gondosan volt beosztva félóra, sőt negyedórák szerint. Nyelvtani szabályokat és olvasott részleteket magyaráztak, majd könyv nélkül betanultak és felmondtak, nem magának a mesternek, hanem a tizedeseknek. Egy kis írásbeli feladat következett, azt gondosan kijavítva; a *concertatio* versenyre keltette a tanulókat, hogy számba vegyék egymás hibáit. A kifejezés hűségének megszerzésére hosszú szólajstromot kellett megtanulni, melyben kategóriák szerint voltak rendezve az együvé tartozók. A második osztály, a grammatika, kis syntaxis, tovább vezette a latin nyelv tanulást.

Olvasmányul szolgáltak szemelvények Ovidiusból, Cæsar, Cicerónak de amicitia és de senectute című dialogusai, Vergilius Eclogái és Georgiconja. A harmadik osztály befejezte a syntaxis és a prosodia tanulmányával a nyelvtant. A görög nyelvet ugyan minden osztályban tanították a latin mellett, de igen csekély mértékben. Nagy figyelmet fordítottak a vallástanításra; számtan, földrajz, történelem, vagy modern nyelv szóba sem jöhetett. A két felsőbb osztályt együttvéve, «humanitas» osztályainak is nevezték; az első a poësis, a második a retorika osztálya. Azonban a nagy neveknek nem igen feleltek meg a tények. A ratio studiorum a poëtika feladatának az ékesszólás előkészítését mondja, még pedig három úton, — nyelvismeret, eruditio és a retorika szabályainak rövid ismertetése által. A retorika feladata volt a növendéket tökéletes szónokká képezni, az orator és a poëta tehetségét fejleszteni benne, de fontosabbnak tartotta az elsőt. Egyszóval, e három utolsó év tárgya a latin prózai és költői stilus kifejtése volt. E célra szolgáltak Cicero, Cæsar, Sallustius, Livius, Curtius, Vergilius, Horatius és egyéb más latin auctor. Mindnyájukat gondosan megtisztították a kényes részletektől. Az auctorokhoz járultak a szokásos klasszikus tanítás gyakorlatai — könyv nélkül tanulás, latin dolgozatok és versek készítése, a melynek elősegítésére készült a «Gradus ad Parnassum,» concertatiók, szavallások és végre latin színművek játszása. A három alsó osztályban naponként fél órát szenteltek a görögnek, a felsőbbekben megkétszerezték a rászánt időt. Ha a görög írók sorozata szerint ítélnének, nagy haladást kellett volt tenniök; benne vannak Demosthenes, Platon, Thukydides, Homeros, Hesiodus, Pindaros és hasonló más, azonfelül Nazianzi Gergely, St. Vazul, Chrysos-

tomus, meg Lucian, Plutarchos, Herodian, Sophokles és Euripides. De tudjuk, hogy e fényes névsor nem igen sokat jelent és hogy valósággal kevés erőt és kedvet fordítottak e tanulmányra. Minden más ismeretet, mely nem vonatkozott a nyelvre és stílusra, a jezsuiták az eruditio neve alá foglaltak, és külön időt, a rendes órákon és tanfolyamon kívül, fordítottak rája; a szünidőben foglalkodhatott vele a növendék, vagy a vizsgálatra való készülés alkalmával. Az eruditio tárgyai közé tartozott az arithmetika, a történet, földrajz és az algebra meg geometria elemei.

Vegyük vizsgálatba a jezsuita iskola mindennapos munkáját. Fél hétkor megkondul a harang s lassanként gyülekeznek a növendékek. Hétkor mindnyájan misét hallgatnak s fél nyolczkor kezdődik az iskolai munka. Rövid ima után fellép a mester a katedrára és a fiuk elmondják leczkéjüket a decurióknak, míg a mester egybenézi és javítja a gyakorlatokat, majd egyik-másik tanulót maga is feleltet. Nyolcztól kilenczig átismétlik az előtte való nap leczkéit és még az nap könyv nélkül tanulásra új leczkét kapnak. Kilenczkor rövid írásbeli dolgozat következik; azt egy óra alatt még az iskolában elkészítik, kijavítják és másolják. Míg a fiuk dolgoznak, a mester egyik-másik gyengébb tanulót felszólít és magán-magyarázatást ad neki. Tizkor a növendékség szétoszlik. Ismét egybejönnek fél kettőkor. A decuriók újra kihallgatják a leczkét és a mester javítgatja a gyakorlatokat. A reggeli leczke ismétlése után új leczke tüzetik ki. Háromig a mester kiigazította a reggeli írásbeli dolgozatot s annak értelmében a növendékek nyerik és vesztik helyöket. Fél négyig a házi dolgozat tárgyát tüzik ki és a napot

concertálással, a szokásos versenyrehívással végzik. Ez Hétfő és Szerda rendje, mely napokon délelőtt és délután van tanítás. Kedden vagy Csütörtökön különböző a rend, mert egyikén szabad a délután. Pénteken különösen a vallástanítás jó figyelembe és a Szombat napján a mester számba veszi az egész heti munkát általános versengést tartva a növendékekkel. Ez a szabályszerű rend, melyet azonban megzavart a szent napok és egyházi ünnepek sokasága. A mi különben leginkább vonzotta a növendéket a jezsuita-iskolákba Franciaországban, a fegyelem nagyobb enyhése volt, az Universitas collegiumaiban divóval szemben. A testi büntetés nem volt ugyan eltörölve — egy szolga végezte, nem maguk az atyák — de a nyájasság és jó szóval való vezetés volt mindenekelőtt ajánlva. Együttal teljes és föltétlen engedelmességre szorították a gyermekeket. Kedvező volt más tekintetből a collegiumok elszigeteltsége. Magas bástyák környezték és súlyos ajtók zárták el. Nem volt ott cseléd, ki rontson, apa, ki nevetközzék fia csintalanságán. A gyermekeket felügyelet alatt tartották még jövet és menet az utcán is.

Látnivaló, hogy a jezsuiták munkájok sikerét részben ama szűk keretnek köszönték, melyben iskolájuk feladatát tartották, s mely kevésbé ment túl a latin stílus megszerzésén és részben a gondos fegyelmezésnek, melyben növendékeiket részesíték, mely azonban néha merő külső, mechanikus gyakorlássá fajult. Ám befolyásuk főalapja az eljárásmód volt, melylyel az *aemulatio* veszedelmes eszközét alkalmazták. Az a növendék, ki a hó végével leginkább kivált, külön tisztséget nyert az iskolai társadalomban, *praetor*, *ensor* vagy *decurio* lett. Az osztály két részre vált, római meg karthagói, vagy görög meg trójai félre. A tanulók

egymással szembeálltak, mesterök közepett, a falakat beaggatták kardokkal, lándzsákkal és pajzsokkal, melyeket a versengő felek diadallal vittek el győzelmök díjaként. E gyermekes viaskodással sok időt vesztegettek. A jezsuiták iskola-ünnepeket is rendeztek, melyeken a gyermekek mutogathassák magukat szüleik előtt. Iskola-könyveiket maguk szerkesztették, kevesebb súlyt helyezvén a jó tanítás követelményeire, mint a társaság valóságos czéljaira. Inkább kedvelték a kivonatokat, mint a teljes auctorokat; ha a klasszikusokat nem szemelheték volna ki a maguk fogalmainak mintájára, egyáltalán nem olvastatták volna őket.

Minő ítéletet kell mondanunk a jezsuita iskola tanításáról egészében? Dicséretet érdemel két tekintetben. Először fentartotta az irodalmi műveltség érdemét oly korban, mely igen könnyen hajlott a gyakorlati haszon fontolgatására. Franciaországban a görög nyelv tanulmányát is magasb színvonalon tartotta, mint az Universitas, és ellen tudott állani a támadásnak, melyet tudatlan szülők a hellenismus vára ellen intéztek. Másodszorban komoly feladatuknak tekintették, hogy megértésük mindenik növendékük sajátos természetét és jellemét és nevelési módjukat gondosan alkalmazták azon elméhez, a melyre hatni akartak. Bármilyen volt a jezsuitákra nézve indító ok, hogy törekedjenek megnyerni szeretetét és biztosítani engedelmességét a vezetésükre bizott gyermekeknek; akár fejleszteni kívánták az egyéniséget, melyet helyeseltek, akár kiirtani csirájában és egy új természetet plántálni helyébe: azt el kell ismerni, hogy a szerető gondosság, melylyel feladatuknak éltek, új jelenség volt a nevelés terén és koruk óta minden észszerű rendszernek elemévé vált. Ezzel dicséretünk végét érte. Osztályaik és tanfolyamaik rendszerezése, melyért

Ranke megdicséri őket, Sturm iskolája szerint alakult, sőt romlott az átvétel folytán. Ha Sturm felelős azért, hogy iskoláinkban a szűkkörű klasszikus tanítás lett túlnyomó, a jezsuitákat illeti a felelősség azért, hogy e tanításnak még haszontalanabb és selejtesebb irányt adtak. A klasszikusokat nem azért tanították, mert legjobb eszközei az értelem fejlesztésének, hanem mert divatos, a jó izlés dolga volt s miután befogadták, arra törekedtek, hogy minél ártalmatlanabbakká tegessék. Inkább gyönyörködtették az elmét, semmint gyakorolták, erősítették volna. Oly hiábavalóságokra, mint latin verselésre, vesztegették az éveket, tartva tőle, hogy egyébként gondolkodásra és komoly ismeret szerzésére fordíthatnák. A protestáns iskolák különben elég hamar és készségesen nyomukba léptek. Semmi sem mutatja világosabban, hogy a jezsuiták rendszere alapján mily gyöngé, mint az a körülmény, hogy semmiképen sem idomítható korunk követelményeihez. A «Ratio Studiorum» újra vitatás és revisio tárgya volt a társaság újabb két generálisa, Roothan és Bekx atyák alatt. De lehetetlennek látszott átídomítása, teljes szétrombolása nélkül. Hirnevöket a jezsuita iskolák sokkal inkább a divatnak köszönték, mely jeles, hivatott tanulókat vitt körükbe, semmint a kiváló módnak, melylyel e derék anyaggal elbánni tudtak volna. Voltaire eltalálta rendszerök gyengeségét. «Nem tanultam — úgy mond — a jezsuitáknál, csupán latint és sok badarságot.» Korunk kritikájának nem tudtak ellene állani; módszeröknek nincs helye a közoktatás észszerű rendjében. Már régóta nem tekintjük őket mintáinknak, azonban iskoláink még sínlik, hogy módszerekkel és fogásokkal halmozták el, melyeket eszünk ágába sem jutott volna meghonosítani, csupán fényes, de ideig-óráig tartó sikereik miatt.

VI.

A PORT-ROYAL ISKOLÁI.

Egészen más jellem nyilvánul a Port-Royal iskoláiban, a Jansenisták azon kitünő társulata által alapított intézetekben, mely Angelique Arnauld monostora körül szerzeteskedett. Ők tették a nevelés terén a legnagyobb reményű kísérletet, melyre valaha Franciaországban vállalkoztak és a jezsuiták befolyásának méltatásában nem hagyhatjuk számon kívül, hogy ez iskolák sikerét az ő szűkkeblű féltékenységek és ellenzések hiúsította meg. A Port-Royal iskoláinak oly hírek volt, mely semmikép sem áll arányban sem az idővel, mely alatt fennálltak, sem a tanulók számával, mely bennök nevelkedett. A kis iskolák, *petites écoles*, a mint nevezték, hogy össze ne téveszszék az Universitas iskoláival, 1643-ban keletkeztek és csupán tizenhét éven át állottak fenn, mert 1660-ban elnyomattak. Valószínű, hogy tanulóik száma soha nem haladta túl az ötvenet. Helyiségek ismételve változott, majd hogy a polgári háború zavarait kerüljék, majd hogy az üldözés elől meneküljenek. Midőn a jezsuiták, kik a királyi udvarban hatalmasok voltak, féltékenységből elnyomatásukat kieszközltek, a mesterek üldözést, fogságot szenvedve, annak szentelték munkásságukat, hogy irodalmi úton terjeszszék tapasztalataikat. A legkiválóbb tanítók egyike volt *Nicole*, a kinek gondolatai méltán helyet foglalhatnak

Pascaléi mellett. Nevelési elveit leghelyesebben fejtegeti a fejedelmi nevelésről írt könyvében. Mellette áll *Lancelot*, a reformmozgalom Melanchthona, oly kitűnő iskolakönyvek szerzője, mint a *«Méthodes de Port-Royal»* és a *«Jardin des Racines Grecques.»* Legnagyobb közöttük azonban *Arnauld*, a felekezet polemistája; neki köszönik a Port-Royal logikája és általános grammatikája legjobb lapjaikat.

A Port-Royal iskoláinak egyik főjellemvonása teljesen megkülönbözteti őket a jezsuitáktól. Végkép elítélték ott a versengést, mert ellenkezik a keresztyén szeretet alapelveivel. Pascal panaszolja, hogy ez által a gyermekek kissé tunyák és renyhék lesznek; azonban ellenfeleik hiábavaló vetélkedéseivel szemben, mindenestre a jobbik részben hibáztak. — Osztályaikban továbbá egy mester vezetése alá soha sem rendelték többet öt-hat gyermeknél; így a tanító megfigyelhette növendékei egyéni sajátságait és személyes befolyása hatásának teljes tér jutott. De egyúttal távol tartának minden túlságos barátságoskodást. A mesterek soha sem feledkezhetek meg a tiszteletről, melylyel növendékeik iránt tartoznak, mert bennök is a szentlélek honol; a fiúknak pedig nem volt szabad magántársalgásukban sem egymást *tegezni*. Nagy különbséget tett továbbá tanításukban, hogy a tanulmányokat a fiuk anyanyelvére alapították, nem mint a jezsuiták a latinra. A század, mely a jezsuita iskolák alapítása óta lefolyt, megkönnyítette ez eljárásukat, minthogy ez idő folytán létesült a franczia nyelv mai alakja. A Jansenisták adták a jeles fordítások első példáit is; 1647-ben adták ki Phædrus meséit latinul és oldalt francziául: *«Pour servir à bien entendre la langue latine et à bien traduire en françois;»* ezt követte Terentius három vigjátékának,

az «Andria», «Adelphi» és «Phormio» fordítása, «*rendues très honnêtes en y changeant fort peu de chose.*» Majd később jelentek meg fordításban Plautustól a Captivi, Cicerotól válogatott levelek Atticushoz és Vergiliustól szemelvények Eclogáiból és a Georgicából és az Aeneis néhány könyve. Több e művek közül csakis iskoláik elnyomása után jelent meg ugyan; de már fennállásuk alatt készültek és egyenest alkalmazott módszerekön alapultak.

A Port-Royal férfiai abból az elvből indultak ki, hogy a tanítást nem szabad kelletlen szigorral teherre tenni, az első elemekkel vesztegetve becses éveket; hanem hogy helyes dolog, a mennyire lehet, segítségére lenni a tanulónak és a tanulmányt számára kellemesebbé tenni magánál a játéknál vagy mulatságnál. Ez okból kezdték a tanulást a francziával, sőt ebben is újítást tettek. Az ábécze tanításában nem nevezték a betűket szokásos nyelvtani nevükön, hanem a hangok szerint jelölték, a melyeknek képviselői a szó egészében, úgy hogy csak a magánhangzókat ejtették ki külön, a mássalhangzókat csak velök kapcsolatban. E módszert Pascalnak tulajdonítják, de régibb lehet. Port-Royalnak köszönni a réztollak feltalálását is, mi nagy jótétemény volt a gyermekekre nézve. A franczia olvasás megtanulása után klasszikusok fordításait olvastattak a gyermekkel, hogy megbarátkozzék tartalmukkal. Majd a latinhoz fogtak. Fordítottak francziából latinra is, de nem írásban, hanem *viva voce*. A helyett, hogy a szokásos terjedelmes grammatikát tanulták volna, megismerkedtek az egyszerű név- és igeragozással, megtanultak egy sor nélkülözhetetlen főnevet, névmást, igét és határozót. A szabályokat az előszóval történő fordítással nyújtotta a tanító. Azután megkezdtek latinul olvasni az

írókat, melyekkel már franczia nyelven megismerkedtek, és lépésről-lépésre haladva a nyájas mester vezetése mellett, ki alatt csak néhány gyermek állott, tiztizenkét éves korukig jó előre jutottak a nyelvismeretben. A latin verselés dolgában azt tartotta *Arnauld*, hogy időpazarlás házi gyakorlatul verselést adni fel a növendékeknek. Hetven-nyolczvan fiú közül kettő-háromnak lesz valami haszna belőle; a többire nézve czéltalan gyötirelem. Megengedi azonban, hogy egy adott tárgy fölött néha alkalmoszerűen, extempore készíttethetnek verseket. A görögben nagy újítás bünében leledzettek. Egyenest franczia nyelven tanították, nem a latin közvetítésével. A jezsuiták ezt nagy kegyeletlenségnek bélyegezték. «Nem rontják-e, így szóltak, egyszerre a franczia meg a latin nyelvet, nem szakítják-e meg a kapcsolatot, mely évszázadok óta Franciaországot és Rómát egybefűzte.» Valóságban, azt jegyzi meg Lancelot, a görög könnyebb a gyermekekre nézve a latinnál. A szók nehezebbek, de a mondatszerkezet egyszerűbb. Nincs latin könyv, mely oly könnyű és vonzó volna a gyermeki elmére nézve, mint Homéros Odysseiaja. Sok szól a mellett, hogy a görög előbb tanítandó mint a latin. Így járt el a nagy Stephanus, újabb korban James Mill is fia (John Stuart Mill) tanításában. *Herbart*

A görög gyökerek kertje, a milyen hasznos lehetett idején, ma joggal szigorú bírálat alá esnék. Görög egyszerű szók tára az egész, nem gyökereké a szó philologikus értelmében, rövid rimes versekbe szedve franczia értelmökkel együtt. Dübner figyelemreméltó észrevételt tesz e könyvre nézve Sainte-Beuvehez intézett levelében (Port-Royal III., 620. l.) 1. Lancelot kevésbé veszi számba a szók használatát. Igen gyér használatú szók fordulnak elő nagyon gyakoriak mellett, sőt néhány

felvett szó épen csak grammatikus csinálmány. 2. Vegyest adja a költői szókat a közhasználatuakkal. 3. A rím kedvéért nem egyszer hamis értelmet ad a szónak. Valóban a könyv teljesen nem korunkba való és végkép szükségtelenné vált az újabb jeles szótárak mellett. Lancelot rímeiben vagy 3000 szó szerepel, míg az igazán tudnivaló alig több hat-hétszáznál. Dübner megjegyzi azonban, hogy egyéb reformok, melyeket maga ajánlott (1856—1863) a közoktatásügyi kormánynak, megegyeznek a Port-Royal férfainak eljárásával, melyet ő addig nem ismert volt. Ilyen az, hogy a göröggel közvetlenül, nem a latin nyelv útján, kell foglalkozni; hogy csakhamar megkezdendő az olvasás, mihelyt a rendes név- és igeragozást megtanítottuk; hogy a mondatban megfigyelés alapján tanítandó és ne tárgyalások előbb rendszeresen, míg sokszoros gyakorlattal meg nem barátkozott vele a tanuló; hogy sokat kell olvastatni és elhalasztani az önálló szerkesztést, míg az olvasás könnyűvé nem vált; hogy a tanuló szabadon válassza dolgozata tárgyát a szerint, a mi iránt leginkább érdeklődött az olvasmányban; hogy véget kell vetni a fordításírás időfecsérlő rossz szokásának. Ha ez utasítást követik vala, a klasszikus nyelvek állása a franczia tantervekben sokkal előnyösebbé vált volna.

Port-Royal oktatásának egy másik vonása a kiváló hely, melyet a modern nyelveknek a tanításban kijelölnek. Lancelot módszeres tankönyveket írt az olasz meg a spanyol nyelv tanulására és négy értekezést a latin, franczia, olasz és spanyol költészetről. Azonban tanításuk emelkedett jelleme legjobban kitetszik «az általános nyelvtan» és a «logika» tanulására szánt műveikből: mindkettő példaképei a józan észnek, két oly tárgyra alkalmazva, melynek derék tanítása igaz újítás

volt. Az általános nyelvtan Arnauld hatalmas elméjének köszönhető. Megkísérlette behatolni a beszéd művészetének bölcséletébe, a nyelv tudományába. Bacon utalt előtte ilyenmő munkára, mint teljesítendő feladatra; de az idő még nem érkezett volt meg sikeres megoldására. A Jansenisták kora óta a tudomány felfedezte a szanszkrit nyelvet és a görög és latin nyelvhez való viszonyát, megismerte az indus grammatikai felfogást elmentében az alexandriaival, meghatározta pontosan a fő nyelvcsaládok jellemét és visszahelyezte a héber nyelvet az őt megillető csoportba: mindez által a nyelvtudomány ma oly szervezetet nyert, mely tényeken alapul, nem elméleten. Azonban Arnauld megérdemli a nagy tiszteletet, mert megértette az összehasonlító nyelvtudomány lehetőségét. A Port-Royal logikája, talán leg híresebb művek, ugyanazon fenséges elme terméke. Alapjai Descartes értekezése a módszerről: «Discours de la Méthode» és Pascal két értekezése: «De l'Esprit Géométrique» és «De l'Art de Persuader.» Egy csapással véget vet a Scholasticusok formaiságának. Az értelmi munkásságot négy részre osztja: 1. Fogalomalkotás. 2. Itélés. 3. Okvetés. 4. Rendszerezés. A syllogismus tárgyalásában megjegyzi, hogy az emberi értelem legtöbb tévedése inkább onnan ered, hogy hamis elvekből indul ki okoskodásuk, semmint hogy rosszul okoskodnának az elfogadott elvek alapján. A tévedések, fallaciák fejezete különösen érdekes. Példáik mindig a gyakorlati életre vonatkoznak, vagy arra, hogy a jó erkölcsi elveket mélyen bevéssék az elmébe. Arnauld műve a geometria elemeiről, mely rég használatban volt a Port-Royal iskoláiban, mielőtt sajtó alá került, oly kitűnő volt, hogy Pascal megsemmisítette az értekezést, melyet maga e tárgyról írt.

A Port-Royal fegyelme korántsem volt szigorú, de fentartotta azok önfeláldozása, a kikre bízva volt. Mesterök parancsa így szólt: «Keveset szólj, sokat tűrj, még többet imádkozzál». A munka ideje három óra volt reggel meg két és fél délután. A könyvek használatát lehetőleg kerülték, de nagy hasznát vették a beszélgetés módszerének. Leczkéiket gyakran künn szabad ég alatt tartották, a folyam partján vagy a fák árnyékában. A leányok neveléséről Angelique Arnauld és Jacqueline Pascal gondoskodtak, szintoly odaadó gonddal, minővel Nicole és Lancelot a fiukéről. Mily nagy az ellentét a gyermeki elme és értelmesség ily közvetetlen felébresztése között, a mint ez iskolákban történt, és az idő-pazarlás azon veszteséges módja közt, mely a jezsuiták gyakorlatában volt uralkodó. A jansenisták törekvése volt a legtöbb reménynyel kecsegtető kísérlet, mely az oktatás terén valaha Franciaországban tétetett; sikerök nagyobb volt, semhogy vetélytársaik irigységét fel ne költse. Se kegyességök, sem eszök, sem erényök nem menthette meg őket. Bennök oly világosság aludt el, mely egész más irányba terelte volna Franciaország és Európa nevelésügyét. Senki sem látogathatja mély megindulás nélkül a csendes kolostort, mely Versailles erdősége mögött rejlik, figyelembe nem véve idegenek által, alig méltatva a bennlakóktól; a hol egyedül a téglából épült galambház, a templom oszlopai, a vadon fái maradtak fenn, hogy szóljanak hozzánk Pascal, Arnauld, Tillemont, Racine és Angelika anya emlékéről.

A Port-Royal elvei azonban később is találtak védőkre a francia közoktatásügy jelesebb képviselőiben. Köztük első helyen áll *Rollin*, kit soha se említ francia • író a *bon* jelző nélkül, józan bölcseségének és egyszerű nemes lelkének jellemzésére. Rollin 1683—1712, mint

tanár, rector és collegium-igazgató közvetetlen szolgálta a közoktatás ügyét, kényszerű visszavonulása után pedig művei által. «*Traité des études*» czimű pædagogiai munkája, mely mai napig Franciaországban nagy becsben áll, megjelent 1726-ban.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VII.

COMENIUS.

Láttuk, hogy a nevelés ideálja, a mint a humanisták befolyása alatt fejlődött, protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt, kiválóan szó-tanulmány, nyelvtanulás volt. Ha Sturm tanítványa végire jutott a kilencztiz évi iskoláztatásnak és átlépett az egyetembe, még folyvást a stilus tökéletesítésével foglalkozott, hogy jeles író és szónok váljék belőle. Két baj fűződött a nevelés feladatának ilyenén felfogásához. Legelőbb, hogy szókat tanítottak dolgok helyében; és a másik, hogy a nyelvet sem tanították mint élő szervezetet, alkalmazva és tökéletesítve az élet szüksége szerint, hanem mint holt példa-gyűjteményt, a mint a nyelvészek elméssége lajstromozta és rendezte. Valóban a nyelvtani elnevezéseket, a beszédrészeket, a mondattani és prozodiai kifejezéseket, a szóképek mesterkélt neveit nagyobb jelentőségűnek vették, mint a költői elevenséget vagy a szónoki erőt. Azonban várható volt, hogy a nevelés e hiányait nyilvánvalóvá teszi és kétségkívül javításukra ösztönzést is szolgáltatott azon értelmi felvilágosodás, melyet az emberi elme történetében Bacon nevével szoktunk kapcsolatba hozni. Bizonyára sokkal inkább, mint bárki más, látszik Bacon egy újkor küszöbén állani, avval a hivatással, hogy tüntesse fel a mult elégtelenségét és a jövőendő fényes reményét. A titok, melynek nyitját

fölfedezte, az, hogy a kutatásban az inductiv módszerrel kell helyettesíteni a deductiv eljárást. A helyett, hogy megállapítasz előlegesen egy alapelvet vagy átörökölt szabályt és minden tudományt belőle vonod le, arra ösztönöz, hogy a természetet értsd meg és tanuld el titkait gondos kutatással és kísérletezéssel. Felnyitni a titkok zárát, ez volt a probléma. Más bölcselkedők megkísérlették, kulcsot kulcsra tervezgetve, melyek közt egyik bonyolultabb volt a másiknál. Bacon azt mondta, szedd szét a lakatját s vizsgáld meg gépezetét és könnyen készíthetsz majd kulcsot, mely zárát fölnyitja. Minden előítélet nélkül nyuljon az elme problémáihoz; minden idolt, a mint ő nevezi, a faj, a barlang, a közér és a szintér idoljait, távol kell tartani. Más szóval szabadon kell tartani elménket minden balítélettől, melyek vagy emberi természetünkből erednek, vagy egyéni sajátosságunkból folynak, vagy a köznyelv használatában rejlenek vagy philosophiai rendszerek kényszerű uralmából következnek. Azok számára, a kik ekként elkészülnek az elmélkedésre, Bacon aztán a természet vizsgálatában egy új módszert szervezett; továbbá áttekintést nyújtott a tudományok fölött, pontosan megjelölve, a haladás mely pontjára jutott el mindenik; s ebben kiválott fölvilágosultsága, midőn a pædagogianak, a nevelés tudományának, a pszichologiai tudományok körében juttatott helyet.

Csak természetes volt, hogy az új módszer a nevelés tudományának nagy ösztönzésül szolgált. Eddigél ha valahol, úgy a nevelésben volt pusztá empirikus utánzás az uralkodó, és ha valahol, úgy itt észszerű a természet törvényeinek utmutatását követni. A férfiú, ki hivatva érezte magát, hogy új alapon szervezze a

nevelést, hogy egy új nemzedéket neveljen, mely nehezebb vállalatokra és terjedelmesebb hódításokra is alkalmas legyen — ez a férfit *Amos Joannes Comenius* volt.

Azonban véle kapcsolatba szokták hozni egyik kiváló megelőzőjét, a kinek tervezgetései kétségtől ösztönző hatással voltak reá, s a ki, ámbár reformjai tényleg szűkebb körre szorítkoztak, legalább példát adott rá, hogy némi részben megvalósítható a nevelés javítása, melyet nagyobb és szélesebb körű utódja czélba vett. Ez *Wolfgang Ratke*, vagy, a mint még nevezik, *Ratichius*, a szerint, a mint nevének fel- vagy alnémet alakját követik. Született Wilster holsteini községben, 1571-ben. Ifju korában tanulta a héber és arab nyelvet és a matematikai tudományokat s e tanulmányok folytán fejtette ki új oktatási módszerét, melyet Frankfurtban a német diétának 1612. máj. 7. felajánlott, mint hathatós befolyású eszközt az emberiség javulásának. A következő évben alkalma nyílt rendszerének megkísérlésére az Anhalt-Kötheni herczegség fővárosában; de élete, mint a legtöbb nevelési reformátoré, tele volt alkalmatlansággal és balesettel. Legfőbb reménye volt, hogy hasznos alkalmazást nyújt neki Oxienstiern, a nagy svéd kancellár, korának egyik legértelmesebb férfia, a ki semmi fáradságot nem kímélt, hogy növelje azt a csekély okosságot, melyről tudta, hogy dönteni szokott az emberek kormányzásában. Oxienstiern találkozót kért tőle, azonban Ratich nagy negyedréti kötetet küldött neki helyében. Miután megbirkózott vele, azt találta, hogy szerzője csodálatos módon adja elő a létező iskolák hibáit, de semmi elégséges gyógyszert nem tud javításukra. Ratich meghalt 64 éves korában, 1635-ben.

Reformjai, ha megvizsgáljuk, nem emelkednek azon

túl, hogy a nyelvtanításban jobb módszer alkalmaztassék. A gyermek előbb anyanyelvét tanulja meg; ez valóban nagy lépés volt előre. A kötheni iskolában német nyelv tanulással foglalkozott az első három osztály. A negyedikben fogott a tanuló a latinhoz és ennek tanításában Terentius szolgált alapkönyvül, oly helyet foglalva el, mint «Telemaque» Jacotot tervében. Ratich terjedelmesen leírja sajátos módszerét. Terentius német fordítása hijján, a tanító előbb német nyelven adjon számot az egész darab és minden felvonás tartalmáról, azután fordítsa le a művet kétszer végig szószerint, míg a fiuk fegyelmesen ülnek és ügyelnek. Ez néhány heti munka. Most a fiuk kezdik a fordítást, mindig a tanító segítségével, és ha így végighaladtak a művön harmadizben, csak akkor juthat kezökbe a nyelvtan. A negyedik ismétléskor aztán mindenik fiu előtt ott van nyelvtana is és gondosan egybevetik a szabályokat a példákkal, a mint előfordulnak. Ujabb ismétlésekben mind nagyobb teljességre törekszik a mű elemzése, mindaddig míg végig nem ismerik. Nem is fognak előbb, míg Terentius stilusával jól meg nem barátkoznak, a szerkesztéshez és akkor is csak szóval rövid mondatkákat alkotnak, előbb a mester és utána a növendékek.

Látni való, hogy ez a módszer ép ellenkezője annak, a melyet Sturm követett. Itt a nyelvtan formális része, mesterségesen felosztva egyes évi részletekre, jelölte az utat és a művek olvasását alárendelt feladatnak tekintették. Ratich módszerében a szerző véleményének megállapítása, nagy vonásokban, volt az első dolog és a grammatikát minden egyes fiu saját maga vonta el az olvasmányból. A nyelvtanulás ezen módja számos védőre akadt Ratich óta, kik közül a legkiválóbbak Jacotot és Hamilton. Minden valószínűséggel a leghelyesebb és

a legrövidebb útja a tanulásnak, azonban két oly föltétel teljesülését követeli, mely nem egykönnyen található mindig — ügyességet a tanító és szorgalmat a tanítvány részéről.

Ezen rendszerén kívül, melyről teljesen számot adott, fennmaradt Ratichtól a tanításról szóló és messzebbre czélzó néhány gondolat. Ezek azok: (1.) Minden tanításban a természet rendjét és menetét kövesd, mert minden erőszakos és természetellenes tanítás ártalmas és gyengíti a természetet. (2.) Csupán egy dolgot taníts egy időben, mert semmi sem hátráltatja a megértést annyira, mint ha egyszerre több dolgot akarunk tanulni; azért végezz egyet előbb jól és aztán fogj a másikhoz. Bármely nyelvet egyetlen egy írón is megtanulhatni. Ez a szabály hasonló a Jacotot mondásához «tout est dans tout.» (3.) Ugyanazt gyakorta kell ismételni; a mit gyakran ismételsz, mélyen behat az elmébe, míg ha sok dolgot zavarosan tanulsz, az elme is megzavarodik és elkábul. (4.) Mindent előbb anyanyelven tanulj. Ennek az a jó oldala, hogy a növendéknek csupán a tárgyra kell gondolni, mit tanul, s nem kell tovább bajlódnia a nyelvvel. Az anyanyelvtől haladj a többi nyelvhez. (5.) Mindent kényszer nélkül. Kényszer és verés gyűlöltté teszi a tanulmányt az ifjúság előtt. Azonfelül természetellenes. Verni szokták a fiukat, ha nem emlékeznek rá, mit tanultak, de ha helyesen tanítottad volna, a mint kell, meg is tartották volna emlékezetükben. Most a magad mulasztásért lalcolnak. Tovább füzve a gondolatot, azt ajánlja Ratich, hogy válaszszaék el a tanítás és a büntetés tisztét. A tanító ne tegyen egyebet, csak tanítson; a fegyelem a *scholarcha* dolga. A gyermek ne viseltessék ellen-szenvvel mestere iránt, hanem minél inkább szeresse.

(6.) Semmit se kell könyv nélkül tanulni. A ki a könyv nélkül tanuláshoz szokik, sokat vesz értelmében és elmeében. Ha valami gyakori ismétléssel jól bevésődött elménkbe, minden nehézség nélkül megjön magától emlékezete is. Két tanítási óra ne következzen egymásután. A gyermeknek csendben kell ügyelni mestérére; lezke alatt se szólani, se kérdést tennie nem szabad, hogy társait ne zavarja. A mi kérdése van, tegye lezke után. (7.) Egyformaság legyen minden dologban; mind a tanítás módjában, mind a könyvekben és szabályokban, a mennyire csak lehet. A nyelvtanok egyezzenek meg egymással, a német a görög és héber nyelvtanokkal, a mennyire a nyelvek sajátossága megengedi. (8.) Előbb tanítsd a dolgot magát, aztán a dolog módját. Ne adj szabályt, mielőtt anyagot, auctort és nyelvet nem adtál. Regulák matéria nélkül megzavarják az elmét. (9.) Mindent tapasztalat és részenkénti vizsgálat után taníts. A tekintély nem ér semmit magában, ha nincs oka meg alapja. Se szabály, se fogalom nem érvényes, míg alaposan újra nem esett vizsgálat alá és igaznak nem bizonyult.

Comenius vagy Komenszky Amos János bátrabb és erősebb jellemű újitó volt. Született 1592-ben Nivnitzben, Morvaországban. Huszonhat éves volt, midőn a harmincz éves háború kiütött, és szerencsétlensége, hogy egész férfikora e végzetes időszakba esik. 1616-ban kényszerített egy rövid latin nyelvtant, hogy jobb módszert vezessen be a nyelvtanításba. 1627-ben írt egy rövid tanítást, és Lissában, Sziléziában, 1631-ben adta ki első nevezetes könyvét «Janua Linguarum Reserata» czímmel, a nyelvek föltárt ajtaját. Áll pedig mindennapi dolgokra és közönséges ismeretekre vonatkozó latin mondások-

ból meg észrevételekből, összesen 1000 mondat, a német fordítással az ellenkező oldalon. Csakhamar megtette útját Európában és tizenkét nyelvre fordították le. Hét évvel később meghívták Svédhonba, de visszatartotta a meghívást, legnagyobb műve a «Didactica magna» átdolgozásának szentelve idejét, melyet a nevelés minden feladatának teljes kézikönyveül szánt és mely az első kísérlet az egész tárgy rendszeres feldolgozásában. A munka előszavának egy kivonata eljutott Angliába és 1641 őszén Comenius maga, a parlament felszólítására, Angliába jött. Minthogy a király Skóciában volt és a parlament három hónapig szünetelt, a telet Londonban tölté. Beszélt, hogy a parlament egy bizottságot szándékozott kiküldeni a kérdés tanulmányozására és hogy tervben volt némely collegiumot jövedelmestül kijelölni számára, a melyben néhány tanult és buzgó férfiú tisztességesen, néhány évre vagy örökre ellátását nyerhetné. «Úgy hogy semmi sem látszék biztosabbnak, mint hogy megvalósul a nagy Verulam terve, egy egyetemes nemzetközi collegiumnak megnyitását illetőleg, a tudományok haladásának előmozdítására. Azonban egy rémhír, hogy Irland lázadásban áll és hogy több mint 200,000 angolt egy éjjel lemészároltak, a királynak gyors elutazása Londonból és a nyilvánvaló jelek, hogy iszonyatos háború volt kitörőben, mind e tervezgetést megzavarta és barátaimmal együtt visszatérésre siettetett.» Visszatérve Németországba, átalakította a «Janua Linguarum» című munkáját és közzétette 1648., a westphaliai béke évében. Majd 1650-ben Rákóczy hívta hazánkba, a sárospataki collegium vezetésére. Négy évig maradt itt, a collegium szervezésének élve. Egy egész iskolarendszert alkotott, hét osztályba, hét évre osztva a tanulást, a gyermek tizedik évétől a

tizenhetedik évig. Az első három évre tankönyvül a saját művei: a «Vestibulum», a «Janua» és az «Atrium» szolgáltak. A következő négy osztály ill. négy év fő tanulmányai voltak a *philosophia*, (természettudományt értve), *logica*, *politika* és *theologia* vagy *theosophia* s lehetőleg ezek köré csoportosult az osztály egyéb foglalkozása. Hazánkából Hollandiába tért; itt összegyűjtötte nevelési műveit s «Opera Didactica» czímen kiadta 1657-ben. Meghalt 1670-ben november 15-én.

Világos bizonyossága, mily kevésbe vették eddig a nevelés elméletét, hogy e hatalmas és rendszeres gondolkozó legjobb műveit annyira elhanyagolták. Megkísértjük a nevelésről szóló nagy műve alapján megállapítani, mik voltak neveléstani elvei. Az ember végcélja, mond Comenius, hogy elérje az örök üdvösséget Istenben és Isten által. Ez életünk csak előkészület az örökkévalósághoz. Az ember élete hármas — vegetatív (tenyésző), animális (állati) és intellectualis (eszés). Csupán az utolsó a való élet. Természettől megvan az emberben az ösztön, hogy veleszületött képességeit fejlessze, hogy növekedjék ismeretben, erkölcsben és jámborságban. De e czélt csak is nevelés által érheti el. Az iskola kötelessége és feladata, hogy segítségére legyen ez irányban, mert az ember ifjúságában sokkal könnyebben idomítható. Az iskolai nevelés azért általános legyen, még pedig ugyanaz mindkét nembeli ifjúság számára. Lelkünk hármas áldása: az észrevétel, az akarat és az emlékezet vagy eszmélet. Minden ember természettől szorgoskodik, hogy fejlessze ismeretét, észrevevő képességét, hogy összhangzást létesítsen akaratával erkölcsiségében és növekedjék Isten szeretetében. Mert minden ember természete alapján azo-

nos; az egyéni különbségeket csak egyes sajátságok tulzása vagy fogyatkozása okozza, megrontva a természet összhangját; a nevelés problémája, miként kerülhetni el e bajt. Ha ez elmélet igaz, az ember emberré csakis nevelés által lesz. A nevelés igaz módszere pedig: a természet követése és minthogy minden ember természete beleplántált hajlandóságai értelmében fejlődik, csupán segíteni kell e hajlandóságokat és útjokból elhárítani az akadályokat. Ezekre az elvekre alapítja Comenius a biztos, könnyű és alapos tanítás rendszerét. Sorjában rákerül minden részlet és tárgyalását az iskolai szervezet teljes leírása tetőzi be. Módszere leírásában minden szabályt a természet tanulságából törekszik levezetni. Megesik, hogy ebben néha hamis analógiával él és valószínű, hogy e hiány útjában állott elméletei elterjedésének. Ugy szól, hogy ezt vagy azt a szabályt kell követned, mivel így tesz a madár is és mivel ekként meg ekként nő a fa. Azt látszik képzelni, hogy a szerves természet hasonlatossága mindenképen alkalmazható a lélek benső fejlődésére. Ez azonban nem teszi tönkre elveinek gyakorlati értékét. Van továbbá ígérkezésében valami ál nagyhanguság. Van valami elűtő aránytalanság az egyetemes tanítás ujjaalakításának terve és oly képeskönyv kiadása között, mint az «Orbis Pictus». Azonfelül psychológiája igen hiányos, a mint korábban nem is lehetett egyébként. Mind e hiány azonban nem csökkenti rendszerének igaz érdemét.

Folytatjuk az elemzést. Az embernek természeténél fogva hármas a célja: (1.) eszes lény legyen; (2.) uralkodjék magán és másokon; (3.) képmása legyen terem-tőjének.

(1.) Mint eszes lénynek tudnia kell, mi van a világon; ismernie kell az elemek erejét, évszakok változá-

sát, csillagok járását, az állatok természetét, az emberek gondolkodásmódját, a növényeket, mind a mi nyilvánvaló és a mi rejlő dolog, bírnia kell a művész ismeretével és az ékesszólás mesterségével. (2.) Másodképesége tekintetében tudnia kell, mi sajátos célja mindegyik dolognak, hogy a maga javára felhasználhassa; királyuk gyanánt járnia a többi teremtmény közt, semmi teremtetett valót nem uralva, még a maga testét sem; mindent a maga szolgálatjára hajtani képesnek lennie, hogy okos módon igazgathassa minden mozdulatát, külső és benső cselekvését, a magáét meg másokét. (3.) Mint Isten képmása az isteni tökéletesség képét kell viselnie egész életében. Szóval ismernie kell minden dolgot, uralkodnia minden dolgon, önmagán is, és vonatkozásba hozni mindent, önmagát is, Istennel, minden dolog kútfejével.

Elérhető ez eredmény hármassal: (1.) nevelés és oktatás útján; (2.) erénnyel és erkölcsiséggel; (3.) vallás és kegyesség által. A nevelés és oktatás magában foglal minden tudományt és nyelvismeretet; az erkölcsiségben nemcsak a külső magaviselet foglaltatik, hanem érzelmeink külső és benső összhangja; a vallással együtt jár az istentisztelet. Ezek alkotják az egész embert. Minden egyéb, egészség, vagyon, jólét, barátság, szerencse és hosszú élet: életünknek csupán ékeségei. Mind ama dologra pedig, a mennyiben oktathatók, kora ifjúságban kell oktatni és a gyermekek együtt tanítandók nyilvános iskolákban. Az iskola feladata, hogy (1.) tanítson tudományra és mesterségekre; (2.) nemesítse a kifejezés módjait; (3.) neveljen erkölcsi tekintetben; (4.) biztosítsa az Isten félelmét szivünkben. Helyesen nevezték az iskolákat az emberiség műhelyeinek és megérdemlik e nevet, ha az embert (1.) bölcsesé

teszik szellemben; (2.) ügyessé cselekedeteiben; (3.) jámborrrá lelkében. Az iskola munkája két nagy szakba osztható: ismerni tanuljuk (1.) a tárgyakat, melyek környeznek, (2.) önmagunkat. Szembeötlő azonban, hogy a létező iskolák nem felelnek meg e feladatnak, de lehet oly rendszert vázolni, mely az egész ifjúságot, a meny-nyiben nevelhető, felneveli, még pedig neveli mindenben, a mi által az ember bölcs, igazságos és jámbor lesz és befejezi e nevelést a serdülő korban kényszer, verés vagy szigorúság nélkül, alapos nem felszínes módon és megoldja feladatát oly úton, mely korántsem nehéz, hanem könnyű.

A fő elv, melyre mint alapra súlyt kell helyeznünk, hogy az emberi nem csálhatatlanul halad az irányban, melyre a természet ösztönzi, még pedig örömmel, míg kínosan érzi, ha visszatartják. Nincs más követelmény a nevelésben, mint ösztönzés és irányzás, meg az akadályok elhárítása, melyek létezését eltűri az Isten buzgal- munk ösztökélése végett. Az eszközök pedig, melyek által a nevelés feladata teljesíthető, a következők: (1.) életünk meghosszabbítása; (2.) a módszeres eljárás gyorsítása; (3.) az alkalmatosságok felhasználása; (4.) a felfogó képesség erősítése; (5.) a biztos és rendíthetetlen alapvetés. Ez úton lehetővé válik: (1.) hogy többet tanulunk; (2.) hogy gyorsabban tanulunk; (3.) hogy biztosabban tanulunk; (4.) hogy behatóbban tanulunk.

Az élet hossza elérhető vagy magának az életnek megnyújtásával, vagy hogy rövid életünkben nagy dolgot végzünk. Azt tartották, hogy az élet könnyen meghosszabbítható 120 évre is. Bizonyos, hogy kevés ember használja fel a leghelyesebb módon életét. Az iskola mindkét tekintetben segíthet. Gondosan számba veheti az egészség törvényeit, egészséges lelket teremthet az

egészséges testben és ránevelheti az embert, hogy mennél inkább hasznosítsa életét. Észrevehető, hogy Comenius nem tekinti az egészséget az élet fő tárgyának, hanem az egészséget kapcsolatban hasznos és tevékeny léttel.

Mik a tanulás fő szabályai? (1.) A nevelés korán, az élet tavaszában kezdődjék; a reggeli órák legjobbak a tanuláshoz; minden tanulmány-tárgy gondosan mérve legyen a tanuló korához és képességéhez. (2.) Aztán gyorsan kéznél legyen a tanulmány minden segéd-eszköze — könyvek, minták és táblázatok. A tankönyvben gondoskodni kell, hogy az anyag megelőzze a formát, azaz, hogy az összevont, a konkrét, előbb jöjjön mint az elvont. Így előbb kell tanulni a dolgokat a szóknál és szókat előbb a nyelvtannál. Előbb kell tanulnunk egy tudomány vagy mesterség részleteit, semmint alapelveit, előbb a példát, mint a szabályt. (3.) Aztán az iskolalátogatás folytonos legyen, mert a félbeszakítás akadálya a tanulásnak és jól meg kell fontolni, hogy ne tanítsunk semmit, a mire növendékünk nincs előkészítve. (4.) Nem szabad tanítani igen sok dolgot egyszerre, kétséges zavarban. Különben úgy ten-nénk, mint a pék, ki folyvást nyitogatja kemencéjét, hogy új meg új kenyeret tegyen belé, vagy mint a varga, ki egyszerre öt pár cipőt akarna készíteni. (5.) Ne terheljük meg az emlékezetet. Előbbrevaló a megértés, azután az emlékezés, aztán a beszéd vagy kézügyesség. (6.) A tanításban a leghelyesebb előbb az egész tárgy általános vázlatát, lényeges alapjait, legegyszerűbb ele-meit adni, aztán a példákat és szabályokat, majd a rend-szert a kivételekkel és eltérésekkel, és végre, ha kell, a részletező felvilágosításokat. (7.) Nem szabad haladnunk ugrásban, per saltum; a tanulmány tárgya fokozatokra osztandó be, úgy hogy az előbbi gondosan előkészítse

a következőnek útját. Ugy kell az anyagot elrendezni, hogy minden évnek, minden hónapnak, minden napnak, minden órának meg legyen a maga alkalmas feladata. (8.) Az iskola nyugalmas helyen legyen, ment minden zajtól és kelletlen zavartól és a jelen-nemlét szigorúan számbaveendő. (9.) Meg kell őrizni a gyermeket könyvektől és társaktól egyaránt, hogy kárt ne tegyenek benne. Ilyenek a *biztos* tanulásnak szabályai.

Arra pedig, hogy *könnyen* tanuljanak és szívesen, a következőket kell figyelembe venni. (1.) A nevelés idején kezdődjék, mielőtt megromlott a lélek; ne zavarja meg a tanárok váltakozása s az erkölcsi nevelés álljon élén a többinek. (2.) Nem szabad a gyermeket akarata ellen kényszeríteni a tanulásra, hanem lehető lelkesedést kell ébreszteni növendékünkben, helyes módszerrel minél könnyebbé téve a tanulást. E végből maga a tanító legyen nyájas és szíves; az iskola kedves és vonzó, képekkel feldiszitve, kerttel ellátva. A tanítás módja legyen minél természetesebb és a vetekedést ébressze nyilvános fellépéssel és jutalmakkal. (3.) A tanulmány alapjait rövid, világos szabályok fejezzék ki és minden szabály kevés, érthető szóból álljon és számos példa világosítsa fel. (4.) A haladás könnyebből térjen a nehezebbre. Mily képtelenség a latin nyelv szabályait latinul vagy idegen ajku embertől tanulni! Tanító és tanuló ugyanazon nyelven beszéljen és minden magyarázat és felvilágosítás a gyermek anyanyelvén történjék. Minden új nyelv tanulásában előbb való a megértés, aztán az írás, majd a beszéd. A példákat a köznap tárgyakról kell venni. A gyermekben előbb fejlesztendő a szemlélete, aztán emlékezete, majd az értelme és végre ítélete. (5.) Elégedjél meg egy dologgal egy időben. (6.) Továbbá a tanulás ideje ne legyen igen hosszas — leg-

föllebb négy iskolai óra és ugyanannyi magántanulmány. (7.) Semmi sem tanulandó könyv nélkül, a mit előbb meg nem érttettünk; és ne adjunk feladatot, a míg szabályát, végzése módját kellőképen ki nem fejtettük és be nem gyakoroltuk. (8.) Testi büntetést ne alkalmazzál a tanításban. Ha a gyermek nem tanul, kinek a hibája, a magáé vagy a tanítóé? Minden magyarázat világos legyen, mint a napfény. A szem segítségére legyen a fülnek, a kéz a nyelvnek. Használj képeket, mintákat és írd a falra (táblára) tanításod velejét. (9.) Ha lehet, lássa a gyermek hasznát is annak, a mit tanul. (10.) Legjobb, ha minden tárgyban egy a módszer s minden tankönyv ugyanaz a kiadásu. Ugyanazt a módszert alkalmazva, minden tanulmány igaz és értékes lesz.

Az *alapos*, szolid tanulás feltételei közül kiemeljük a következőket; látnivaló, hogy sok az ismételés is a szabályokban. (1.) Az iskolákban csak az tanítandó, a minek igaz hasznát vehetni ezen és a más világon. (2.) Azért ne csupán ismeretben, hanem erkölcsben és vallásosságban is gyarapodjék a növendék. (3.) Minden tanulást előzze meg a tanulmány eszméjének, körvonalainak, czéljának megértetése. (4.) Csupán derék alapvetésen épülhet fel a tanulmány teljes rendszere. (5.) Ugyanazért a gyermek, a mennyire lehet, ne könyvekből tanuljon, hanem a maga tapasztalásából, az égen és a földön, tölgyeken és bükkökön. Maga lásson mindent; ne tekintélynek higgyen, hanem a szemléleti vagy az észszerű bizonyításnak. Ne alkalmazzuk csak az analitikus módszert, hanem inkább a szintetikus. (6.) A hol különbség teendő, ott határozott és pontos taglalással történjék; ne legyen zavar a tanításban. (7.) Minden tanulás összefüggő legyen, a következő az

előbbin alapuljon. (8.) Az egész élet tanulmánya úgy szervezendő, hogy teljes ismereti encyklopædiát alkosson, a melyben minden közös gyökérből ered és mindennek meg van a saját helye. (9.) Oly módon tanuljunk, hogy másokkal közölni tudjuk azt, a mit tanultunk. (10.) Legtöbbit tesz a folytonos gyakorlat. Sokat kérdezz, tartsd emlékezetedben, a mit tanultál és tanítsad azt, a mit megtartottál.

Multa rogare — rogata tenere — retenta docere:

Haec tria discipulum facient superare magistrum,

mond az ismeretes vers. A ki mást oktat, maga is okul.

A rövid és gyors tanulás elérhető pedig a következő eljárásmoddall. Mindenik osztályban egy tanító legyen; helyes módszerrel egy tanító nagy sokaságot taníthat. E végre Comenius oly módszereket ajánl, melyek azóta meghonosodtak iskoláinkban. Az egész osztály felosztandó decuriákra, minden tíz tanuló élén egy felügyelővel. Úgy kell tanítanod, hogy mindenki halljon és megértsen. Oly helyen állj, a melyről az egész osztály áttekinthető és fegyelmezhető. Itt-ott félbe kell szakítanod a tanítást, váratlanul kérdezve, hogy mit tanítottál vagy mi uton jutottatok az eredményhez. Ha valamelyik nem tudja, sorban kérdezheted az egész osztályt, de a kérdés ismétlése nélkül. Olykor, ha egykettő nem tud felelni, czélszerű az egész osztályhoz intézni a kérdést, megdicsérve azt, a ki rá helyesen felel. A tanítás végével alkalmat kell adni a tanulóknak, hogy kérdést tehessenek mind az óra tárgyára, mind valami előzményére nézve. Ily módon a figyelem szokássá válik, még pedig nemcsak alkalmilag, hanem a növendék egész életére nézve. Jó azonfelül, ha egyforma iskolakönyvek vannak, kérdés meg felelet mód-

ján szerkesztve, valamint a tantárgy velejét tartalmazó falitáblák. Comenius oly nagy fontosságot helyezett a gondosan rendezett tantervbe, hogy Patakon csak egyszer egy évben vett fel növendékeket. Az elemi könyvek rövidek legyenek; az egyszerű nyelven írottak hasznosabbak. Mindig kapcsolatban álljon a szótanulás a tárgyak tanításával, a stílus a tartalommal, a tanulás a játékkal. A minnek haszna nincs, az kerülendő, általán minden, a mi nagyon speciális jellemű.

Comenius terjedelmesen leírja ezután a követendő módszert az ismeretszerzésben, külön tárgyalva a tudományos (természettudományi), művészeti (olvasás, írás, éneklés, stílus és ékesszólás, meg logika vagy gondolkodás mesterségére vonatkozó) és idegen nyelvi tanítást, valamint az erkölcsi és vallásos nevelésben. Azonban helyén lesz egyszerre teljes képét adni az iskola reformjának. Azt tervezgeti, ha rendszere teljesen sikerül, hogy egészen számkiveti a pogány írókat az iskolából. Fegyelmi tekintetben a napot állítja például, a mely világot és meleget ad mindig, esőt-szelet néha, vilámot-dörgést ritkán. Négy-féle iskolát különböztet meg: (1.) anyaiskola legyen, a gyermek hatodik évéig tartó, minden házban; — (2.) nemzeti iskola minden községben; (3.) gymnasium vagy latin iskola minden megyében; (4.) egyetem minden tartományban. Az alsóbb foku iskolában minden tárgy általános vonásokban és kivonatossan tanítandó, a felsőbbekben részletesebben és teljesebben. Az anyaiskola művelje a külső érzékeket; a nemzeti iskola a benső szemléletet, képzeletet és emlékezetet, kezet és nyelvet; a gymnasium az értelmet és ítéletet; az egyetem az akaratot. Mindkét nembeli ifjúság járja előbb végig a két első iskolát; a gymnasium

azoknak szól, a kik nem lesznek kézművesek, az egyetem készítse elő a tanítókat és a társadalom vezetőit.

Az anyaiskola minden tárgynak első elemeit tanítsa, oly tárgyakat, melyek magokban igen egyszerűek, bár igen súlyos néven szoktuk őket elnevezni. Korán meg fogja tanulni a gyermek a methaphysikának legegyszerűbb fogalmait, hogy mit jelentenek e szók: valami-semmi, van-nincs, így-úgy, itt-ott, ekkor-akkor, ilyen, nem-ilyen, hasonló, nem-hasonló, stb. A physikából meg fogja ismerni mi a víz, föld, tűz, eső, hó, kő, vas, fa, fű, madár, hal stb., valamint saját testének részeit. Az optika elemeiként megtanulja mi a világosság, sötétség, árnyék, szín. Astronomiát kezd az ég, nap, hold, csillagok és mindennapi forgásuk ismeretével. Ugyanily módon tanul egy kis geographiát, mi a hegy, síkság, völgy, folyó, falu, város, ország. Chronologiát, mi egy óra, nap, hét, hónap, év; mit jelent a tegnap, ma, holnap stb. Történelmet, megtanulva, mi történt minap és hogyan történt, hogy miként viselkedett az meg ez az ember. Arithmetikát, ha megismeri mi sok, mi kevés, ha tízig számolni tanul és egyszerű összeadást vagy kivonást végez. Geometriát, ha fölfedezi mi nagy, mi kicsiny, hosszú meg rövid, vastag meg vékony, mi a vonal, a kör, stb. és megtanulja a közönséges mértékeket. Statikát, megfigyelve a könnyű és nehéz, valamint a mérlegelő, súlypont körül forgó tárgyakat. Mechanikát tanul, ha vitetünk vele tárgyakat egyik helyről a másikra, rendezgettetünk vele némelyiket, megtanítjuk, hogyan építsen vagy szedjen szét, kössön össze vagy oldjon fel valamit. Mindez igen nagy örömeinkre szokott lenni a gyermekeknek és csak bátorítani meg vezetni kell őket. Még a dialektika elemeit is megtanulja kérdés és felelet útján, egyes kérdésekre alkal-

mas, egyenes feleletet követelve tőle. Grammatikát tanul anyanyelve helyes kiejtésében, hangok, szótagok, szók pontos megkülönböztetésében. Rhetorikát, ha a közbeszédben használt szóképeket hallja és az érzelem emelkedő vagy ereszkedő kifejezését a hangban. A költői izlés alapjait vetjük kis versek tanításával, főleg erkölcsi tartalmuakkal. A házi ájtatosság mindennapi gyakorlásában, könnyű zsoltárok és himnuszok éneklésével megismeri a zene elemeit. Az *oeconomia* alapjait szerzi meg a családi élet viszonyaiban megfigyelve a cselédség állását, a ház részeit és felszerelését. A politikából igen kevés tanítható, de itt is megérthet valamit a községi kormányzásból, megismerheti az előjárók és tisztviselők neveit. Azonban szilárdan megvethetni az ethika alapjait — a gyermeket mérsékletre szoktatva mindenben, tisztaságra, feljebbvalók tiszteletére, kész szófogadásra, igazmondásra, szivességre, folytonos foglalatosságra, türelemre, szolgálatkészségre és illedelemre. A vallás és jámborság alapját is meg kell vetni; a keresztyén vallás elemeit könyv nélkül tanulja a gyermek és szoktassuk a gondolatban élni, hogy Isten mindenütt jelenvaló, mindennek ura, a ki megbünteti a gonoszt és megjutalmazza a jót. Egyszerű imákra tanítsuk, melyeket térdhajtva és kezet kulcsolva mondjon el. Comenius szándékában volt, hogy ír könyvet az anyák számára és képeskönyvet a gyermekek tanítására.

A nemzeti iskola az anyanyelv iskolája. Képtelen dolog idegen nyelvet tanulni, mielőtt az ember anyanyelvét jól nem ismeri. Ez iskolában tanuljon meg a gyermek olvasni nyomott meg írott betűket; írni előbb szépen, majd gyorsan, még pedig nyelvtani helyességgel; számolni szükség szerint; mérni a tárgyakat hosz-

szukban, széltőkben és a távolságokat; énekelni a közönségesebb dalokat, a képesebbek a figurális muzsikát is; könyv nélkül a közönségesebb zsoltárokat és egyházi énekeket, a katechismust és a szentírás fontosabb mondásait; erkölestant, korához mértén példákból és gyakorlatban; oekonomiát és politikát, házi gazdaság- és államtudományt, szükség szerint, hogy megértse, mi a világ folyása körülötte; történetet, hogy ne maradjon járatlan a világ eseményeiben, tudja teremtését, bukását és megváltását és ismerje miként kormányozza az Isten bölcseségében; egyetemes földrajzt és hazája földrajzát részletesebben; és végre a főmesterségeket, kézimunkát, hogy a gyermek jobban értse a közélet ügyeit és alkalmat nyerjen a maga sajátos ügyességének fölismerésére. A tanfolyam hat évre és hat osztályra terjedjen. Könyvek irandók mindenik osztály számára, az alsóbbak tartalmazzák az általánosabb elveket, a felsőbbek a részleteket, haladva az egyszerűről az összetettebbekre. Gondosan a gyermek korához legyenek alkalmazva, egybekötve a hasznost a kellemmel. A könyveknek, minthogy az iskolát kerthez hasonlította, arra vonatkozó kedves neveket adott: *Violarium, Rosarium, Viridarium, Labyrinthus, Balsamentum, Paradisus Animae*. Iskolai óra ne legyen több négynél, kettő délelőtt, kettő délután; a reggeli órák az értelem és emlékezet munkájának, a délután a kéz és hang gyakorlásának legyenek szánva. Semmi újat ne kelljen délután tanulni.

A latin iskola vagy gymnasium, szintén hat osztályból áll, a tanuló tizenkét éves korától a tizennyolcadikig. A tantárgyak a következők: *Grammatika* azaz alapos ismerete az anyanyelvnek és a latin nyelvnek, görögnek és hébernek, a mennyire szükséges; *Dialektika*

azaz gyakorlat a meghatározásban, felosztásban, okvetésben és bizonyításban: *Rhetorika*, a szép-stílus mestersége minden tárgyban; *Arithmetika*, *Geometria*, *Muzsika*, gyakorlati és elméleti, *Astronomia*. Ez a szokásos hét szabad művészet, a melyek a philosophia mesterévé tesznek. Azonfelül kívánja Comenius, hogy taníttassék: *Physika*, beleértve a természetrajzot és a természeti erők gyakorlati alkalmazását iparban és mesterségekben; *Geographia*, *Chronologia*, *Historia*, *Ethika*, t. i. az erények és bűnök ismerete különös vonatkozással az életre; végre *Theologia*, úgy hogy a tanuló ne csak ismerje alaposan hitvallását, hanem ennek bibliai alapvetését is. Mind a tárgyak korántsem tanítandók azonban egész terjedelmökben, hanem mindnyájok számára szilárd alap vetendő. Az egyes osztályoknak külön nevök van, a szerint a mint a fő tanulmányok követik egymást: (1.) Grammatika, (2.) Physika, (3.) Mathematika, (4.) Ethika, (5.) Dialektika, (6.) Rhetorika osztálya. A grammatika az első, mert a többinek kulcsa. A physika megelőzi a matematikát, mert a szám és mennyiség, mely amabban tárgyalatik, inkább esik az érzék körébe; a matematika általánosabb és elvontabb. Az ethika nem foglalkozik többé, mint a nemzeti iskolában, csupán az erkölcsi tényekkel, hanem inkább azok okával. A dialektika a természeti és erkölcsi kérdéseket tárgyalja, mérlegelve a pro- vagy contra-szóló érveket; magában foglal egy kis logikai kursust is, kiterjeszkedve a kutatás elveire és a tévedések forrásaira. A rhetorika mint az ügyes és csinos kifejezés mestersége végire marad, midőn az ifjuság rendelkezik anyaggal az íráshoz. Mindenik osztályban helyet lel azonfelül a történet, mint az élet szemefénye, úgy hogy mind az, a mi emlékezetes a múltban,

szó és tett egyaránt, ismeretes legyen. Ez nem hogy megterhelné az ifjúságot, hanem könnyíteni fogja munkáját. Kis kézikönyvek készítendők, egy-egy a bibliai történetről; a természeti tárgyakról; a mesterségek- és találmányok történetéről; a legfényesebb erkölcsi példákról; a nemzetek különféle szokásaikról; és végre a világtörténet legfontosabb eseményeiről, különösen a hazai történetről. A gymnasiumi tanítás módszerének kérdését nem igen részletezi Comenius. Bizvást úgy vehető, hogy midőn az egyes osztálynak kijelöli sajátos tárgyát, fölteszi, hogy a megkezdett tanulmány a többi osztályokban tovább folyik; különben hogyan volna pl. elegendő nyelvismeret elérhető? Az iskolai négy órát ismét úgy osztja be, hogy a délelőtti két óra azon tanulmánynak szentelendő, a melynek nevét az osztály viseli, a délután pedig a történetnek szól, meg ismétlésnek és írásbeli gyakorlatoknak.

Az egész rendszer koronája az egyetem, melyben minden tudomány taníttatik. Módszerét tekintve figyelembe veendő, hogy csupán kiszemelt elmék — az ifjúság virága jöjjön egyetemre, a többi mind a földmivelés körül, a műhelyben vagy kereskedésben forgo-lódjék. Minden tanuló azonfelül arra a tanulmányra szánja magát, melyre kiválóan képesített, úgy hogy semmit se tegyen *invita Minerva*. Helyén volna, ha az ifjak pályaválasztását egy elbocsátó vizsgálat határozná meg a gymnasiumban. Az egyetemi gyakorlatok közt fontosak a nyilvános vitatkozások: a deákság vitatko-zék a fölött délutáni gyülekezeteiben, a mit délelőtt tanáraiktól hallott, a maguk olvasmányából merítvén okulást és kérdéseket téve, míg a tanár elnököl. Végre az utazás, nevelési czélból, csak akkor volna megenged-hető, ha az ifjúság heve már alábbszállt és a fiatal

ember elég okosságot és tapintatot szerzett. Az egyetemhez, mint tanítóttestülethez, járulna végre a *Schola scholarum* vagy *Collegium Didacticum*, vagy ha ily intézmény alapítása lehetetlen volna, úgy a tudós férfiak a világ minden részében, a kik csak buzgólkodnak Isten dicsősége terjesztésében, egyesüljenek a tudományos kutatás és új fölfedezések céljából, az emberi nem javítása érdekében. Nem egy ember, sem egy nemzedék nem elegendő e nagy munkára; számos férfiú és nemzedékek sora kell, hogy folytassa a megkezdett munkát. Az ily egyetemes iskola a többi iskolára nézve az volna, mi a gyomor a testnek — az élet műhelye.

Mily tetszetős és mily hatalmas a nevelés ujjaalakításának e tervezete! Mennyire inkább kellett annak lennie Comenius korában! Számos észrevétele mai nap közhelylyé vált, de sok még, ha olvassuk, új világot gyújt elménkben és oly eszmék kifejezését látjuk bennök, melyek igazságát régtől homályosan éreztük. Minnél tovább elmélkedünk Comenius módszerén, annál jobban fogjuk látni, hogy tele van üdvös figyelmeztetéssel, s meglepetéssel tapasztaljuk, hogy ennyi bölcsesség feküdt kétszázötven év óta az iskolamesterek útjában, a nélkül, hogy érette lehajlottak és kincsesházukba felvették volna.

Számadásunk e korok nevelési mozgalmait illetőleg hiányos volna August Herman *Franke* neve nélkül, ki alapítója a pietista iskolának és számos intézetnek, melyek mai nap külön külvárosát teszik Halle városának, a melynek munkássága javát szentelte. Tevékenységének színhelye előbb Lipcse és Drezda voltak, de 1692-ben, 29 éves korában, Halle melletti Glaucha község papja és az ujonnan alapított egyetem tanára

lett. Három évvel később kezdi meg szegényiskoláját, hét frtnyi tőkével, mely összeget háza gyűjtő-szekrényében talált. Halálakor, 1727-ben a következő intézetek maradtak-utána: egy pædagogium vagy tanítóképző, melyben 82 tanuló és 70 tanító nyert nevelést és ellátást; az árvaház latin iskolája, melynek 3 felügyelője, 32 tanítványa és 10 szolgálja volt; a német városi iskolák, volt bennök 4 felügyelő, 98 tanító, 8 tanítónő, 1725 fiu- és lány-tanítvány. Az árvák intézetében 100 fiu, 34 leány és 10 vezető talált ellátást. Az olcsó közébéd 255 egyetemi hallgatót és 360 szegény tanulót látott el és mindazonfelül volt külön gyógyszerháza, külön könyvkereskedése ez intézeteinek. Franke nevelési elvei, a miket az intézeti tanítók számára írt utasításokban fejt ki, szigoruan vallásosak. A héber helyet foglal a tantárgyak közt, míg a pogány klasszikusok iránt kevés tisztelettel viselkedik. Macarius *homiliái* szolgáltak olvasmányul Thukydides helyén. De várható, hogy a fegyelmi és erkölcsi nevelés szabályait mély szeretet és rokonszenv szelleme lengi át. Azonban Franke fő érdeme, hogy oly minta-intézeteket teremtet, a melyekben különböző rendű gyermekek helyzetükhöz mért nevelést nyerhettek. A Franke-féle alapítványok most is, az egyetem mellett, szellemi központ Halle városában és a különböző iskolák vagy 3500 gyermek tanításáról gondoskodnak.

VIII.

A VILÁGI NEVELÉS. MONTAIGNE.

A nevelésmódoknak, melyeket előbbi fejezeteink jellemeztek, azonfelül hogy kapcsolatban állanak az egyházi és vallási életfelfogással, még közös vonásuk, hogy túlságosan iskolaszerűek; céljuk tudóst nevelni, akár nyelvi és irodalmi, akár tárgyi, realis alapon. Mindezen módszerek ellen alapos kifogást tehet a világi életembere. Akár humanistikus, akár realistikus irányban nevelik a gyermeket, a gyakorlati férfiúnak mindig úgy tetszhetik, hogy a nevelés java munkájában az iskolát tekinti céljának, nem az életet; az eredmény inkább az, hogy tudóst képeznek, nem pedig embert, ki az élet küzdelmében megállhassa helyét. Várható volt tehát, hogy a nevelés e hagyományos irányai mellett egy új felfogás is jelentkezze, mely feladatának azt veszi, hogy életrevaló egész embert neveljen, s a mely anélkül, hogy elhanyagolna irodalmat és tudományt, hajlandó azt hinni, hogy megtanulható mindez a tudákos pedanteria fitogtatása és az emberi természet szabad fejlődésének akadályozása nélkül. A nevelés elméletének ez irányát elnevezhetni természetszerűnek, nem ép azért, mert a természet követését vallja mint Comenius, hanem mert főcélja gyanánt tekinti az ember egész természetének, nem csupán értelmének vagy más részének kifejlését. Ez irány első jelentékeny képviselője: *Mon-*

taigne.^{*} Leghosszabb essai-egyikének (I. könyv, 25. fej.) a címe «A gyermeknevelésről» és Diana de Foix asszony, Guersoni grófnőhöz van intézve. Más essaikben is érinti a tárgyat, nevezetesen a «pedanteria», a «hagrag», a «könyvek» és az «apai szeretet» címűekben. Ámbár mondásai nem rendszerezsek és inkább az elmélkedés ébresztését célozzák, mégis kétségtelen, hogy igen nagy befolyással voltak mind Locke mind Rousseau elveire. A mi leginkább keltette Montaigne elégtelenségét, az korának pedanteriája. «Mi haszna a tanulás, ha az értelem elvész benne.» Kora tudósairól mondja: «A ki közelebből megfigyeli és szigorúan megvizsgálja ezt a népséget, mely a világot oly nyavalyássá teszi, azt fogja találni, mint magam, hogy többnyire nem ért meg se másokat, se önmagát és hogy emlékezetük, igaz, eléggé meg van töltve, de ítéletük egészen üres és sivár.» A korbéli dialektikus tanulmány megtöltötte a gyermekek fejét rosszul emésztett ismeret-tömeggel, mely elnyomta az elmét, nem hogy fejlesztette volna. A bölcsélet egy sor száraz formulává olvadt össze, miket könyv nélkül kellett megtanulni, pedig, a mint Montaigne mondja: «Sçavoir par coeur n'est pas sçavoir.» A könyv nélkül tudás nem igaz ismeret. Különösen érzi a haszontalan tanultság veszedelmét. «A sok ta-

* Montaigne megelőzőjeként szerepel rendesen Rabelais, a XVI. század e hatalmas satirikusa. És ámbár az ideális nevelés, melyben Rabelais hőse, Gargantua, végre részesül és még inkább fiát, Pantagruelt, részesítteti, sok haszontalan tanulmány-nal van terhelve, kétségkívül mégis alapelvének a tökéletes elme és jellem kifejtését kell tekinteni. Azonban Rabelais nézeteiben, melyek a komolyság és bohóskodás sajátságos vegyülete, inkább a renaissance vajudása nyilatkozik, semmint a réginek ama határozott elítélése és az újnak világos felfogása, mint Montaigne-nél.

nulás előli a lelket ép úgy, mint a növényeket a túlságos nedvesség és a lámpást a túlsok olaj. Pedánsaink könyvekből lopják ismereteiket és ajkuk hegyén hordják, mint a madarak a táplálékot kicsinyeiknek. Szüleink nem gondolnak és nem költenek egyébre nevelésünkben, minthogy megtöltsék fejünket tudománnyal; de szó sincs sem ítéletről, sem jó erkölcsről. Fáradozunk és bajlódunk emlékezetünk tömésével, de lelki ismeretünk és értelmünk éktelen és pusztá marad.» A nevelés célja, Montaigne szemében, az ember kiképzése. Mielőtt törvénytudók, orvosok, kereskedők vagy tanárok leszünk, előbb embernek kell lennünk. Elmeséli, a mint egyszer Orleansba menve, két mesterrel találkozott, a kik Bordeaux felé utaztak vagy ötven lépésnyi távolban egymástól; jóval utánuk meg észrevett egy csapatot s élén egy nemes urat, nevezetesen Rochefoucauld grófot. Egy embere megkérdezte a tudós mesterek elsejét, ki az az úr, a ki utána jó; az társára gondolva, tréfásan feleli: «nem úr az, sire, hanem grammatikus, én meg logikus vagyok.» A mi feladatunk mond Montaigne, nem grammatikusokat képezni vagy logikusokat, hanem tökéletes úri embert.

E végre az első dolog jó tótort, nevelőt keresni, mert választásától függ a nevelés egész módja. Inkább ügyes, mint tudós elme legyen és több figyelmet érdemel jelleme és józan ítélete mint tudománya és olvasottsága. A nevelő kötelessége, hogy növendékének szellemi hajlandóságait tanulmányozza, azonban nem szabad ez irányban túlhajtani a dolgot: «járatos legyen növendékünk a legjobb és leghasznosabb tanulmányokban, a nélkül, hogy igen nagy súlyt helyeznénk arra vagy túlságos előítélettel viseltetnénk az iránt, a mire nézve gyenge korában fényes reményeket kelthetett.» A nevelő

«ne töltse a tudományt növendéke fülébe, mint tölcsérbe, hanem tegye próbára képességét; engedje, hogy maga vizsgálgassa, válassza és különböztesse meg a tárgyat, néha megnyitva előtte az utat, máskor őt készítve, hogy törje meg a jeget. Nem szabad, úgy hiszem, csak magának kitalálni és szólani, hanem szólaltassa meg a növendékét is. «Ez nem történhetik nagy iskolában; a hol a tanítók ugyanezen egy tárgyra oktatnak számos oly különböző és egyenlőtlen tehetségű tanulókat.» Ez okból nem csoda, hogy annyi tanuló közül alig találni kettőt-hármat, kiknek hosszas tanulmánya némi jó véget ér. Növendéke vizsgálásában haladását ne emlékezete alapján ítélje meg, hanem értelmi fejlettsége szerint. A mit a növendék tanult, száz más alakba öntesse; sok más tárgyra alkalmaztassa vele, hogy lássa, megértette-e jól és magáévá tette-e. Biráltasson és vizsgáltaasson meg szigorúan mindent, a mit olvas s ne rójjon rá semmit pusztán hit és tekintély alapján. A mit az ember jól megért, avval teljes szabadsággal rendelkezhetik, a nélkül, hogy valaki szavára hivatkozni vagy folyton könyvbe pillantani kellene.»

A nevelés eszközei közt első helyen ajánlja Montaigne a társalgást az emberekkel és idegen országba utazást, nem azért, hogy haszontalan aprólékos régiségtani ismeretet szerezzen az ember, hanem hogy számba vegye azon népek jellemét, életmódját, szokásait és törvényeit, a melyek közt járt. A gyermeket igen korán küldjék el hazulról és azon szomszéd nemzetek közé, a kiknek nyelve igen elüt saját anyanyelvétől. Az a nyereség is meg van mellette, hogy a gyermek kissé keményebb bánásmódhoz szokik. Az anyák igen gyengék, sem nem eléggé javítják gyermekeik erkölceit, sem nem engedik, hogy a szükséges testi fára-

dalmakat elviseljék. «Nem túrnék, hogy izzadtan és porosan térjen haza a gyakorlatokból, hogy igyék akár hidegen vagy melegen, el nem viselnék, ha száguldó lovon látnák ülni vagy karddal a kézben egy ügyes vívóval szemben állani, még kevésbbé adnának maguk fegyvert a kezébe. Pedig nincs más módja. Ha azt akarjuk, hogy a gyermekből derék férfiú váljék, nem szabad kimélni még ifjúságában sem, még ha olykor az orvos parancsa ellen történik is.» Nem elég lelkét erősíteni, izmait is edzeni kell. Testgyakorlás és játék — futás, torna, zene, táncz, vadászat, lovaglás és vivás — jó részét tegye a tanulmányoknak. «Akarnám, hogy külső magatartása és tekintete, ajkainak mozgása egyidőben neveltessék lelke művelésével. Nem lélek, se nem test az, a kit felnevelünk, hanem ember és nem szabad őt megosztanunk.» «A társalgásban a növendék ne váljék szájassá és szemtelenné, hanem szerény hallgatagsághoz szokjék. Tartózkodással okoskodjék és tudjon megnyugodni az igazságban s fogadja el, mihelyest föltalálja akár ellenfele okoskodásában, akár a magáénak jobb megfontolásával. Plántálja lelkébe a tisztos kíváncsiságot is, mely minden felől tisztességes kérdést teszen; és a mi különös meg ritka van lakóhelye közelében, — szép ház, érdekes szökőkút, kitünő férfiú, régi csatahely, Caesar vagy Nagy-Károly seregének útja — járjon utána és nézze meg.»

A fő tanulmány a történetnek értelmes tanulása: fejedelmek erkölcei, jövedelmei, szövetségei, előbbi és jobb korok nagy, heroikus jellemei; «nem Carthago bukásának évszáma, hanem Hannibal és Scipio magatartása; nem ép az, hol halt meg Marcellus, hanem inkább hogy mért halt meg ott; nem annyira az elbeszélő rész, mint a történeti tények. Némelyeknek a történet pusztá

irodalmi tanulmány, másoknak valóságos bölcséleti anatómia, mely behat lelkünk legtitkosabb és legrejtettebb részeibe. A ki eltudja képzelni az anya-természetnek képét teljes fényében és főnségében, a ki fölismerheti önmagát és nemcsak önmagát, hanem egy egész királyságot a kép egy-egy vonásában, csak az tudja a világ dolgait igaz értékek szerint megbecsülni. Ez a nagy világ a tükör, melyben önmagunkat nézegessük, hogy magunk kellő ismeretéhez jussunk. Szóval: az emberiség egész nagy világa legyen tanítványunk könyve, melyet legnagyobb szorgalommal forgat.» Ha belőle megtanulta azt, a mi által bölcsőbbé és jobbá válhatik, akkor foglalatatoskodhatik a logika, physika, geometria és rhetorika elemeivel is és akármely tudományt fog választani, minthogy értelmessége már képzett, egész gyorsan végire fog jutni. «A tanítás majd megbeszélés legyen, majd olvasás. Olykor magát a szerzőt, a kinek művét növendéke számára alkalmasnak tartja, adja kezébe a nevelője; néha meg csak mondja el neki a munka tartalmát és velejét. És ha a nevelő maga nem volna elég járatos a könyvek körül, hogy feltalálhatná a sok szép alkalmas értekezést, egy tudós férfiú adható melléje, a ki szükség szerint szolgáltatassa a kellő táplálékot.» De mindenek fölött nyájas és örömteli legyen a nevelés. Növendékünk ne legyen rabja és szolgája a könyvnek. Nem szabad őt egy rossztermészetű, soványképű *pedans* melancholikus mogorvaságának kitennünk. Nem szabad lelkét megtörnünk, odakötte őt a jászolhoz, napjában tizennégy-tizenöt órát gyötörve, hogy teherhordó állatot csináljunk belőle. «Hány ember nem állatiasodott el végkép a tudomány mértéktelen szomjúsága következtében.»

Valóságos borzalommal szól Montaigne a korabeli

iskolák szigorúságáról. «Fenyítő börtöne az iskola az ifjúságnak, melyet fajtalanára tesznek, mert büntetik érte, mielőtt az volna. Lépj be csak lecske közben és nem hallasz egyebet, mint fenyített gyermek kiáltozását és a dühös mester dörgő lármáját.» Buchanan György, Montaigne egyik tanítója, hasonló képet ad ez iskolákról. «Félre az erőszakkal, a kényszerítéssel. Bizonyynyal semmi sem nyomja el annyira és rontja meg inkább nálánál az eredetében jó természetet. Ha megszegyenítést és büntetést éreztetni akarsz növendékeddel, ne tompítsd el őt kemény bánásmóddal. Szoktasd őt hideg és meleg, szél és nap elviselésére, ne nézzen bajt és fáradságot; vessen meg minden puhultságot ételben-italban, ruházatban és fekvésben. Szoktasd mindenhez, ne váljék finnyás divathős belőle, hanem izmos, élénk, kemény ifjú. Ekként gondolkodtam már gyermeklétemre, így gondolkodom mai nap is, mint férfiú.»

Montaigne véleményének e vázlatából könnyen kivethető, mily befolyással voltak nézetei a következő korra. Különben nem szabad felednünk, hogy ő természetesen túlozza a nevelésnek azt az oldalát, mely korában leginkább el volt hanyagolva. Ha nem kívánja, hogy növendékéből pedans tudós váljék, még kevésbbé akarja, hogy tudatlan maradjon. Példaképen hozza fel, mily gonddal taníttatta őt atyja és fájlalja az időt, melyet a guienne-i collégiumban eredménytelenül töltött. Korunkban nem nagy bajjal követhetjük a gyakorlati nevelést illető szabályait, ha egyébként gondunk van rája, mily értelmi készséget követel a jövőendő államférfiútól.

IX.

LOCKE.

Tr. Montaigne & L.

A nevelési elveket, melyeket Montaigne vezetett be az előkelő világba, *John Locke* tette népszerűvé Európaszerte «Gondolatok a nevelésről» (*Some Thoughts concerning Education*) című iratával. A hasonlóság Locke és Montaigne közt szembeötlő és helyén lesz tüzetesebb vizsgálat alá venni. Mindketten a magán-nevelést, tutor által, inkább ajánlják az iskolai köznevelésnél. Az iskolai és házi nevelés előnyeit egybevetve, Locke így szól: «Elismerem, hogy mindkét részen van elég kelletlenség. Hazulról távol, igaz, bátrabb lesz a gyermek és ügyesebben fog forgolódni egykorú társai közt, s az iskolai versengés gyakran eleven buzgalmat kelt a fiatal gyerkőczben. Azonban míg oly iskolát nem találni, melyben a mesternek lehetséges tanítványai erkölcsére is figyelnie és mennél nagyobb gondot tanusítania lelkök erkölcsi nevelésében és jó magaviseletök ápolásában, el kell ismerni, hogy nagy ára van a szóknak, ha... anynyira becsüljük, hogy gyermekünk ártatlanságát és erkölcsét kockáztatjuk egy kis görög meg latin nyelvért. Mert az a bátorság és elmésség, melyre a gyermek játszótársai közt az iskolában szert tesz, rendszerint annyi vadsággal és rosszindulatú bizalmassággal párosult, hogy a magaviselet ez illetlen és szemtelen módjairól megint le kell szoknia, mintegy lemosnia a má-

zat, hogy hely jusson jobb elvek és oly erkölcsök számára, melyek az igaz jeles embert teszik.» Nagy gondot kell fordítani a nevelő választására és semmi költség nem kimérendő. «A ki bármi áron gyermekét jólelkűvé neveli, helyes elvekkel ellátja, erkölcsös és hasznos életre kapatja, illedelmes magaviseletre és diszes magatartásra szoktatja, jobb vásárt tett, mint ha pénzét arra költené, hogy szántóföldjeit újabb telekkel szaporítsa.» A költség tekintete ne riaszszon vissza senkit, a ki teheti. A ki jó nevelőre szert tesz, soha nem bánja meg a költséget, hanem mindenkoron a legjobb módon elköltött pénznek fogja tekinteni. Sok szülő csupán arra néz, hogy a nevelő józan és tudós ember legyen. De «ha az ilyen betöltené növendékébe mind a latinságot és logikát, a mit az egyetemen szerzett, az ily fölszerelés művelt emberré fogja-e tenni?» «Hogy azzá nevelje az ifjút, a mivé kell, szükséges, hogy a nevelő maga jól nevelt, művelt lélek legyen. Ez a műveltség nem tanulható könyvekből. Semmi sem adhatja, hanem a jó társaság és megfigyelés együttesen.» «A nevelő tehát, első sorban, jó-nevelésű legyen; s a fiatal ember, a ki ez egy tulajdonságot megszerzi nevelőjétől, nagy elsőbbséget nyert és látni fogja, hogy ez egy tökéletessége nagyobb tért nyit meg előtte, több barátságot szerez neki és előbbre viszi őt a világban, mint mind a nehéz szó- vagy realis ismeret, a mit a szabad művészetekből vagy tótora tudós encyklopædiájából megszerzett.»

Locke ennél többet is követel az idealis nevelőtől, de mindig Montaigne szellemében. «A jó műveltségen felül a nevelőnek jól kell ismernie a világot; korának és különösen az országnak, melyben él, szokásait, divatjait, balgatagságait, álnokságait, hibáit.» E körülmény

mellőzése szüli gyakran a félszeg túlzásokat, melyekbe az ifjú berohan, mihelyest maga ura lesz, minthogy teljes tudatlanságában nőtt fel annak, minő a világ valósággal és azt találja, hogy egészen más, ha belé kerül, mint a minőnek a tanítás szerint lennie kellene. «A ki nem hiszi, hogy ez fontosabb fiára nézve és hogy e végre nagyobb szüksége van nevelőre, mint a nyelvek és tudományok végett, feledi, mennyire hasznosabb dolog helyesen itélnie tudni emberek fölött és okosan végezni velök ügyeit, mint görögül vagy latinul tudni, vagy okvetést alakítani a különböző formák és módok szerint, vagy megtölteni a fejt mélységes természettudományi és metaphysikai elméletekkel.» «Nagy részében annak, a mit Európaszerte az iskolákban tanulni szokás és a mi rendszerint járja a nevelésben, a művelt ember járatlan lehet a nélkül, hogy személyesen nagy kárát vallaná vagy hiányát érezné ügyei végzésében. De okosság és jó-neveltség az élet minden helyzetében és eshetőségében szükségesek.» «A latinság és tudósság nagy zajt csapnak és a fő súlyt oly tárgyakban való haladásra vetik, melyek nem illetik az ember hivatását, a mely tőle azt követeli, hogy értse dolgát, állásához illően viselkedjék és állásához képest kiváló hasznára legyen hazájának.» «A nevelő nagy feladata, tanítványa magaviseletét szabályozni és lelkét képezni, jó szokásokat és az erény és bölcsesség alapjait megvetni lelkében, lassan-lassan emberismeretet adni neki, felkölteni benne mindannak, a mi szép és dicső, szeretetét és az utána való törekvésében erős és buzgó tevékenységet fejtetni ki. A tanulmányok, melyeket elébe tesz, mintegy csak tehetségeinek gyakorlására szántak és időtöltésre, hogy tartóztassa a tunya lézengéstől, tanítsa alkalmoszerű munkára, szoktassa a fáradalom elviselésére és némikép

megizleltesse vele, hogy mit kell saját buzgalmával tökéletesebbé tennie.» Látnivaló e szavakból, hogy Locke ép úgy, mint Montaigne nagyobb fontosságot helyez a jellem és személyiség fejlesztésére, mint az értelem művelésére. «Minden erkölcs és érdem nagy alapelve abban rejlik, hogy az ember képes legyen önmagát megtagadni saját kívánságaiban, megakasztani saját hajlandóságait, hogy tisztán azt kövesse, a mit esze jónak ítél, bár vágyai más irányba terelnék.»

II

Locke és Montaigne abban is egyetértenek, hogy ajánlják a kora gyermekségben való utazást, de Locke elhalasztatná is, mint Rousseau, addig, míg a gyermek nevelése befejeződött és az ifjú maga is utazhatik. Szigorúan elítéli azt a gyakorlatot, mely korábban dívott, hogy a fiúkat tizenöt-tizenhatéves korukban küldték útra, a mikor a legbajosabb kísértéseknek vannak kitéve és legkevésbé tudnak nekik ellentállani. «A legjobb idő idegen nyelv elsajátítására, helyes kiejtés és hangsúlyozás szerzésére, úgy hiszi, a hetedik évtől a tizennegyedikig vagy tizenhatodikig tart; s ekkor hasznos és szükséges az oly nevelő, a ki e nyelveken más tárgyra is taníthatja.» «Az idő pedig, melyben legjobb az ifjút útra küldeni, az volna, ha fiatalabb, a nevelőjével, a ki aztán jobban illik is hozzá, vagy ha néhány évvel idősebb, nevelő nélkül, mikor már önmagán uralkodni tud és ért annak megfigyeléséhez, a mi más országokban figyelemre méltó és hazatértével hasznára válhatik; és a mikor azonfelül, alaposan ismerve saját hazája törvényeit és szokásait, természetes és erkölcsi javait és hibáit, van mit közölnie azokkal, kiknek társalgásából maga tudomást meríthetni remél.» Locke sajnálkozik, hogy e tervének fő akadálya

a korai házasság szokása a jómódú és előkelő nép-nél. A maga tanítványa, a második Lord Shaftesbury, tizenhét éves korában házasodott meg.

Locke igen elterjedt művének további ismertetésében is a leghelyesebb mód, ha különösen azokat a pontokat emeljük ki, melyekben a naturalistikus iskola többi képviselőivel megegyezik. Legelőbb, a mi a tanítás módszereit illeti. A könyvek nem ép a legfontosabb tan-eszközök. Művelnünk kell az érzékeket és az érzékek útján fejleszteni az értelmet. A gyermek megtanítható az olvasásra, a mint csak helyesen beszélni tud, de a tanulást lehetőleg meg kell könnyíteni. Basedow betűalakú süteményt készíttetett, megengedve, hogy a gyermekek megegyék azt a betűt, melynek nevét tudják. Locke hasonlókép egy játékszert ajánl, melyben egy huszonnégy-huszonöt oldalú elefántcsont-labdafélének lassanként, négyen kezdve, mindenik oldalára egy-egy betűt ragasztanak. «A felnőttek játszanak vele és hogy a gyermek érdeke ébren maradjon, hagyjuk meg a hitben, hogy nálánál nagyobbaknak való játék. Ha így figyelve megtanulta a betűket, akkor a betűk helyébe szótagokat téve, olvasni tanulhat, a nélkül, hogy tudná és hogy szidalmat vagy bántódást szenvedne. A könyvekkel sem fog meg hasonlani, a bajok és kínok miatt, melyeket okoznak.» Ha olvasni megtanult, egy könnyű, érdekes könyv való kezébe, minő «Aesopus meséi» képes kiadásban, vagy a «Róka meséje» (Reynard the Fox). Mihelyest csak betűzni tud, annyiféle állatkép adandó neki, a mennyi csak található, alul a nevek nyomásával, a mi egyúttal olvasásra fogja készíteni és tanulásra meg vizsgálatra tárgyat is szolgáltatni.» Pestalozzi juthat itt eszünkbe, a mint szegény gyermekcseregét a burgdorfi kastély régi kárpitjainak képein oktatja. A gyer-

mek tanuljon aztán írni, rajzolni és gyorsírást. Az első idegen nyelv a francia legyen, mihelyt a magáét rendszeren beszéli. Csak ha francziául beszélni és olvasni tud, fogjon a latinhoz. Locke is mint Montaigne azt tartja, hogy a latin nyelv tudása a művelt emberre nézve szükséges és oly módszert ajánl, mely megegyezik azzal, a mit Montaigne a maga gyermekkoráról elbeszél. Ne kezdjük a nyelvtannal. Ha lehet, oly férfiút kell keresni, a ki jól beszél latinul és a ki soha más nyelven ne szóljon a gyermekhez, őt se engedje más nyelven sem beszélni, sem olvasni. Ez volna a nyelvtanulás igaz, természetes útja. Ekként a gyermek büntetés és szidalom nélkül megtanulna egy nyelvet, a melyért másokat az iskolában hat-hét évig verni szoktak. Együttal számos tudományban is oktatható; megtanulhat jó sok földrajzot, astronomiát, chronológiát, anatómiát és még több történetet, valamint mindenféle «oly tárgyismeretet, mely az érzékekhez szól és nem követel egyebet az emlékezetnél. Mert ha az igaz utat választjuk, ilyestől kellene ismeretünknek megindulni és ily tárgyakkal az alapot megvetni, nem pedig elvont logikai és metaphysikai fogalmakkal, melyek inkább tartóztatják az értelmet, semmint fejlesztenék első tudományos kísérletében.» Ha latinul jól beszélő tanítót nem találni, meg kell elégednünk a szószerinti fordítás módjával; egy mulatságos könyvet, pl, Aesopust véve, a melyben a fordítás szószerint és soronként alája van nyomva az eredeti alá. Ez a módszer Locke óta igen elterjedt, s most Hamilton-féle módnak szokás nevezni. Az érzékelő tanítás iránt más helyütt is nagy bizalommal viselkedik Locke. «A földgömböt, úgymond, szorgalmasan kell tanulni és azt hiszem jókor megkezdhetni, ha a nevelő gondosan különbséget tesz ab-

ban, mit képes a gyermek felfogni, mit nem; ez utóbira nézve pedig jó sokára illő szabály lehet, hogy gyermekek mindenre taníthatók, a mi érzékeik, különösen látásuk körébe esik, a mennyiben csak emlékezetök már gyakorlott. Így már egész ifjan megtanulhatja a gyermek, hogy mi az egyenlítő, mi a délkör, hol van Európa, hol Anglia a földgömbön, majdnem oly korán, mint lakóházának szobáit felismerni, ha gondosan nem tanítjuk egyszerre igen sokra, se nem térünk át valami új részre, míg azt, a mivel foglalatoskodik, pontosan meg nem tanulta és emlékezetébe nem véste.» A szemléltető tanítás e módja talán a legnagyobb szolgálat, melyet a naturalistikus iskola a nevelés ügyének tett. Tovább fejlesztve Rousseau által, századunkban szabatosabb és tudományosabb alakot öltött és valószínűleg egy új tanrendnek lesz alapja, a melyben az irodalom csak másodrendű helyet foglal el.

Az a cél, hogy a gondolkodás függetlenségére buzdítsunk inkább, mint a tudomány felhalmozására, hogy a tanulást inkább elméleti tehetségeink fejlesztésére irányozza, semmint meg nem emészthető ismeretek szerzésére, főszempontja Locke «Az Értelem Vezetése» (Conduct of the Understanding) tárgyában adott utasításainak és egyike azon pontoknak, melyekre a naturalistikus iskola legtöbb súlyt helyezett. A tantárgyaknak ily felfogása legvilágosabban szól Locke azon észrevételeiben, melyeket e tárgyban csupán a maga használatára naplójába jegyzett. «Első nagy kötelességünk, úgymond, hogy tanulmányainkhoz és tudományos vizsgálódásainkhoz igazságszerető elmével fogjunk, a mely nem keres semmi más egyebet az igazságnál és elfogadja, bármi szegényes és jelentéktelen s bármi szokat-

lan alakban jelenik is meg.» Ismét végül: «Csupán egyet mondanék a könyvekről, hogy bármennyire is annak nézik, mégis a könyvek forgatása, véleményem szerint, nem a fő módja a tanulásnak; van más két módja, melyeket egybe kell kötni vele, mert mindegyikének része van ismereteink tökéletesítésében, — és ezek: elmélkedés meg beszélgetés (meditation and discourse). Az olvasás, azt tartom, csak nyers anyaggyűjtés, a miből aztán nagy részt felre kell dobni mint hasznavehetetlent. Az elmélkedés mintegy választja és idomítja az anyagot, megácsolja a gerendákat, faragja és elhelyezi a köveket és emeli az épületet; és a barátságos beszélgetés (mert a vitatkozó czivódás kevés haszonnal jár) olyan, mintha áttekintenők a szerkezetét, átjárnánk a szobákon és megfigyelnök a részek symmetriáját és összeillőségét, számba vennők a munka jeleségét vagy hiányait és a legjobb módja, megelni és javítani a hibákat; azonfelül gyakran új igazság felfedezésére is segít és ép úgy elménkbe vési azt, mint a másik két mód bármelyike.»

Locke egyetért a naturalistikus nézetek többi védőivel a gyakorlati nevelés követelésében is, a mely szerint ugyanis a világ számára készítendő elő az ember és e pontban kétségkívül befolyással volt rá részben a gyakorlati jellem, mely többé-kevésbé mindig kiváló vonása volt az angol nemzeti műveltségnek. «Minthogy nem remélhető, ugymond, hogy a növendéknek elégideje és képessége lesz minden dolgot megtanulni, legtöbb gond fordítandó arra, a mi leginkább szükséges és főként arra kell tekinteni, a mi legnagyobb és leggyakoribb hasznára válhatik a világban. Seneca panaszszerű említi az ellenkező eljárást korában; pedig a Burgersdiciusok és Scheiblerék nem igen voltak akkortájt oly nagy raj,

mint korunkban. Miként vélekednék, ha mai nap élne, midőn a nevelők legfőbb feladatuknak veszik, hogy olyan írókkal töltsék el növendékeik fejét, mint ezek? Sokkal több oka volna ismétleni mondását: *Non vitae, sed scholae discimus*; nem élni tanulunk, hanem vitatkozni s nevelésünk inkább az egyetemre készít elő, mint a világ számára. »

Egy másik jellemző vonása ugyanezen elméleti iránynak, hogy előbbre teszi a nyájás bánásmódot a szigorúnak és keményen elítéli a kegyetlen durvaságot, mely a középkor iskoláit oly éktelenné tette. Mai nap általában elfogadott dolog, hogy a gyermeki figyelem fölkeltesére és a tanuláshoz szoktatásra szolgáló két eszköz közül, a jó-kedv előbbre való a kinnál, azonban Locke idejében ez igazság nem volt elismerve. Ő szigorúan elítéli a botbüntetést, mely még most is kelletén túl szokásos a nyilvános iskolákban. «A botozás és vesszőzés tunya és rövid módja, mely az egyetlen fegyelmi eszköz, mit a nevelők általán ismernek vagy mire gondolnak, a nevelésben használhatók között a legalkalmatlanabb.» «Nem képzelhetek üdvös fenyítést a gyermekekre nézve, kire a szégyen, melyet hibát elkövetve szenvednie kell, nem hat inkább, mint a testi fájdalom. Ilyes szolgálati fegyelem szolgálékot teremt. Verés és a szolgálai testi büntetés minden más módja nem a helyes fegyelem azok nevelésében, kiket bölcs, jó és lelkes emberekké akarnánk képezni és azért igen gyéren alkalmazandók, még pedig csak rendkívüli, nagy esetekben.» Az erkölcsi fegyelmezés igaz ösztökei a becsületre vágyás és a kegyvesztés félelme. Mindenekfölött azonban a tanítás egyenes útja, hogy szeretetet és hajlandóságot keltsünk az iránt, a mi tanulandó; ez iparkodást és alkalmatosságot fog bennök fejleszteni.

Azt hiszem, ez nem oly nehéz dolog, ha a gyermekkel kellőképen bánunk. «Semmiféle tárgy, melyet tanulniok kell, ne essék soha terhükre, ne rovassék rájuk kiszabott munka gyanánt.» Következésképen ritkán kell olyast is velők tétetni, a mi iránt hajlandóságot már keltettünk, ha kedvök nincsen hozzá. Itt eljutottunk némileg Herbert Spencer legújabb következéseihez. «Szoktassuk őket csak úgy, hogy ők kérjék nevelőjüket, hogy tanítsa őket, a mint gyakran játszótársaikat szokták, a helyett, hogy a nevelő hijja őket tanulni; és elégtételök lévén, hogy ebben is oly szabadon cselekednek, mint egyebekben, ép oly örömmel fognak majd hozzá és nem fog igen különbözni más játékuktól és mulatásuktól. Gondosan követve ez utakat rávehető a gyermek, hogy kívánja mindazt tanulni, a mire tanítani szándékoznók.»

Végre Locke ép úgy mint Montaigne és Rousseau, nagy fontosságot tulajdonít a testi nevelésnek. Ép oly fontos, mint a lélek nevelése. Mindjárt azzal kezdi értekezését: «Egészséges lélek egészséges testben: ez rövid, de teljes leírása a boldogságnak e világon. A ki e kettővel bir, nincs sok, a mit még kívánhatna; és a ki csak egyikök nélkül szükölködik, alig nyer javulást más valami által.» Locke utasítása a gyermek egészséges fölneveléséhez értekezésének első harmincz fejezetét foglalja el. Újabb jeles orvosok elismerték, hogy Locke intései megfelelnek a mai orvosi tudomány legjobb nézeteinek; csak egy fontos pontban mondható intése tévesnek, midőn ajánlja, hogy a gyermekek cipője lyukas legyen, hogy hozzászokják a lábuk a nedvesség elviselésére. A testi nevelést illető fő utasításai a következők: 1. A gyermekeket egyaránt szoktatni kell meleg és hideg elviselésére és nem szabad túlságos gonddal védeni a hőfokozat túlságai ellen. 2. Mossák legalább

a lábukat, ha nem az egész testet hideg vízben. 3. Uszni tanuljanak és a mennyire lehet, szabad ég alatt tartózkodjanak. 4. Könnyű, bő legyen ruházatuk. 5. Húst keveset egyenek, legalább három vagy négy éves korukig, kevés czukort és semmi fűszert. Ha a gyermek megehül időközben, egyék egy darab barna kenyeret. 6. A gyermek étkezése ne legyen szabott időhöz kötve. 7. Ihatik egy kis sört — a mi Locke idejében víz helyett járta — de soha, mielőtt nem evett valamicskét; bor és szeszes ital mindenképen kerülendő. 8. Érett gyümölcs igen ajánlatos, különösen ebéd előtt vagy közben. 9. A gyermek korán feküdjék le és korán keljen. Nyolcz óra alvás elég a legtöbb gyermekre nézve. Ágya ne legyen nagyon puha és nyájasan kell őt felébreszteni. 10. Nagy gondot követel az emésztés rendes fenntartása. 11. Minél kevesebb orvosságot kell használni. «Ekként, mond Locke, elvégeztem a mi a testi egészség ügyét illeti, mindössze e néhány és könnyen következő szabályra szorítkozva: — jó, szabad levegő, testi gyakorlás, alvás, okos étrend, semmi bor és szeszes ital és igen kevés vagy éppen semmi orvosság, nem nagyon meleg, se szűk ruha, főleg a fej és a láb hidegen tartva és a lábat gyakran hideg vízben mosni és kitenni a nedvességnek.»

Ilyenek Locke nevelési elveinek jellemzőbb vonásai. Értekezése igen népszerű lett, nemcsak hazájában és számos utasítása azóta hagyományos szokássá vált a gyakorlatban. Józan értelmessége és ítélete tették leginkább ajánlatossá. Mindamellet van művében egy pár részlet, még pedig különös értékes, oly tárgyat illető, melyről Locke jó alapon szólhatott, de a melyeket az iskolai gyakorlat sokáig, majd napjainkig figyelemre sem méltatott. Ezek közé tartozik a szigorú ítélet, melyet a latin értekezések és versek, valamint a könyv nélkül

tanulás felett kimond. «Mindenképen járj utána, hogy fiad ne foglalatostkodjék latin gyakorlatok és szónoklatok készítésével, legkevésbbé pedig akármily vers-írással.» «Vedd csak fontolóra, milyennemű gyakorlat az, a mivel a fiatal embert foglalkoztatják; beszédet vagy értekezést írjon valami latin mondásról, mint *Omnia vincit amor* vagy *Non licet in bello bis peccare* stb. És a szegény fiúnak, a ki alig ismeri a tárgyat, melyről szóljon, minthogy idő és tapasztalat szükséges hozzá, találékony-ságát kell megfeszíteni, hogy mondjon valamit, a miről semmit sem tud, a mi az egyiptomi zsarnokság egy neme, megkövetelvén, hogy téglát vessen az ember, a nélkül, hogy meg volna a hozzávaló anyag. Azért szokás, hogy ily esetekben a szegény gyermekek a felsőbb osztályokhoz fordulnak, azzal a kéréssel: *Adj kérlek, egy kis gondolatot*, a mi vajjon esztelen-e inkább, vagy inkább nevetséges dolog. nehéz eldönteni. Másrészt észszerű és hasznos kérdések felett vitatkozni, rögtönzött beszéddel, igen érdemes egy foglalkozás. Ha azért készítenek gyakorlatokat, hogy latinul tanuljanak, nem ez az útja, mert «ha ily gyakorlatot készítenek, gondolatokat keresnek és üznek, nem szókat és nyelvet.» Ha a fiúk feltaláló képessége élesül ily gyakorlatokkal, készítsék anyanyelvükön, melyben járatosak és van szóbőségük és jobban is kitűnik, milyenek gondolataik, ha anyanyelvükön vannak fogalmazva. A versek ellen még szigorubb a szava. «Ha ekként van némi okom az ellen, hogy a fiuk latin gyakorlatokat készítsenek az iskolában, sokkal több mondani valóm van és súlyosabb a verskészítés — még pedig mindenféle verskészítés ellen. Mert ha nincs költői tehetsége, a legesztelenebb dolog a világon, gyötörni a gyermeket és idejét vesztegetni olyannal, a mi soha nem sikerülhet;

és ha van költői ere, a legkülönösebb dolognak tűnnék fel a világon, ha apja kívánná vagy túrné annak dédelgetését vagy ápolását.» «Sőt ha valaki kíváncsi tulajdonságnak is tartaná fiában a poezist és hinné, hogy tanulmánya fejleszthetné képzelődését és tehetségét, kénytelen lesz elismerni, hogy e végre kitünő görög és római költők olvasása sokkal hasznosabb munka, mint rossz versek készítése oly nyelven, mely nem az övé. És a ki feladatának tekintené, hogy a nemzeti költészetben kiváljék, azt vélem, nem tarthatná azt az utjának, hogy első kísérleteit latin verselésben tegye meg.»

Locke hasonló határozottsággal és erővel szól azon iskolai gyakorlat ellen, hogy a klasszikus írókból hosszúságú részleteket könyv nélkül mondatnak. «Nem fejleszti — úgymond — az emlékezetet. Az emlékező tehetség szerencsés szervezetnek köszönhető és nem gyakorlás útján szerzendő képesség. Igaz, hogy a mire az elme ügyel és a minek feltétele, hogy eltéveszthetné, sokszoros ráeszméléssel gyakorta megújítja hatását, azt megtartani is képes, de mindig eredeti emlékező erejéhez képest. Valóban, az emlékezet alapja az érdek. A mi iránt a gyermek mélyen érdeklődik, soha nem feledi. Van fíu, a ki sohasem tudja a leczkét könyv nélkül, de minden részletére emlékezik a játéknak, a mire lelke valósággal hajlik. Azonfelül, legjobb esetben, e könyv nélkül tanulás nem más, mint tanulni valamit, hogy újra elfeledjük. Egy olasz pap elmond könyv nélkül egy hosszú beszédet, szókihagyás nélkül, de csak egy héttel később nem fog emlékezni egy szóra sem.» «A gyermekek olyast tanuljanak könyv nélkül, a mit soha nem szabad feledniök és azért, úgymond Locke, azt hiszem, hogy jó lesz naponként valamit feladni emlézésre, de semmit se mint a mi magában véve érdemes rá

és a mit soha sem akarnánk nélkülözni lelkében, bármikor felszólítjuk őket vagy maguk kutatnak utána.

Locke értekezése nagybecsű a tanítóra nézve, bár számos komoly hiányai vannak. Ezek közé való a természettudományok különös elhanyagolása. Ámbár teljesen elfogadja Newton művét a naprendszer magyarázatát illetőleg, úgy látszik, kevés bizalma volt hozzá, hogy az inductio ugyanazon módja más körben is hasonló eredményhez vezethetne. A mint megjegyzi, nem érint több tárgyat, mint a mennyit szükségesnek tartott a művelt úri ember nevelésére. Egy fejedelem, főnemes vagy közember gyermekének nevelése tehát más utakat követne. Azért nem is tekinthető műve a nevelés általános tárgyalásának, mely alkalmazható volna a népnevelésben vagy csak egy nagy iskola vezetésében is. Aztán műve némi terjedelemben polemikus jellemű, azaz a szerző élénk támadást intéz az elfogadott nevelésmód azon pontjai ellen, melyek változását kívánja. Különben több súlyt helyezett volna az értelmi nevelésre, a mint például egyébütt — a «Gondolatok a művelt ember olvasását és tanulmányát illetőleg» cz. értekezésében — elismeri, hogy a művelt ember, a gentleman, tulajdonképi feladata hazája szolgálatának élni és azért különösen erkölcsi és politikai ismeretekre van szüksége és ezen tanulmányok közül hivatásának azok felelnek meg, melyek az erényekről és bűnökről, a polgári társadalomról és a kormányzás mesterségéről értekeznek és hozzáveszi még a törvénytudományt és történetet is. Azonban itt is óvatosan megjegyzi, a sokat olvasott emberek nagyon tanultak ugyan, de könnyen kevés lehet az igaz tudományuk.

Mindenesetre Locke értekezése megérdemli, hogy minden tanító gondosan tanulmányozza, annál inkább,

minthogy — ámbár bölcséleti rendszere tagadja a velünk született eszmék létét és a gyermeki elmét mintegy fehér lapnak veszi, vagy alakítható viasznak — ő mégsem hagyja figyelmen kívül, hogy különböző egyéni képességek léteznek. «Mindenik ember elméjének van valami sajátossága ép úgy, mint arcának, a mi őt mindenki mástól megkülönbözteti és talán nincs két gyermek sem, a kik pontosan ugyanazon mód szerint volnának nevelhetők.»

habula

1901 pedagóg

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ROUSSEAU.

Alig keltett nevelési munka valaha oly feltűnést, mint Rousseau 'Émile' című könyve. 1762-ben jelent meg; gyorsan megtette útját Európában és a legtöbb európai nyelvre lefordították. Úgy vették, mint egy új kor hirdetőjét. Ez időtájt Nagy Frigyes trónra lépte, 1740-ben, új korszakot nyitott meg, melyben végre, úgy látszott, a társadalmi újjászületésről táplált bölcseleti elméletek gyakorlatban is érvényesülni fognak. A hétéves háború ép véget ért és Európára viszonylag békés egy időszak derült fel, melyet a legtöbb államokban arra használtak fel, hogy megkísérlették az önkényes törvényhozás szülte százados bajokat orvosolni. Könnyű volt elhinni, hogy a világ egy új rend küszöbén áll. A visszaéléseket, melyek később a francia forradalomhoz vezettek, mindenki elismerte, de lehetőknek tartották, hogy minden erőszakos forrongás nélkül megszüntethetők. Nem csoda, hogy sokat, nagyon is sokat vártak a neveléstől. Még Kant is, a königsbergi philosophus, ki sokkal rendesebb és szabályszerűbb volt szokásaiban a városháza toronyórájánál, abbahagyta az nap szokásos sétálását, a midőn Rousseau Émilejét megkapta és otthon maradt, hogy kíváncsiságát az emberiség ez új evangeliuma iránt kielégítse. Voltaire és Rousseau igen különböző módon hatottak a későbbi

forradalomra. Voltaire, ki természetében jóindulatú férfiú volt, mindig kész, önfeláldozással küzdeni az ártatlanok és gyengék érdekében, erejét romboló bírálatra fordította és hideg szivtelenség hírébe jött, a mit legkevésbé érdekelt. Rousseau, ki természettől gyenge, érzelmes és önző volt, munkáiban oly általános ember-szeretettől ömledezik, az emberi nem oly szeretetétől és oly részvétől szenvedései iránt, a minőt sohasem tanusított élete egyetlen cselekedetében sem. Így hatása mélyebb volt és maradandóbb lett Voltairénél. „Émile” nem szervező, rendszeres munka. Nehéz belőle határozott nevelési elméletet meríteni, de belátása a gyermeki lélek gondjaiba és ez életkor fogyatkozásaiba, a lapjaiból sugárzó hő lelkesedés, ömlő stilusának szépsége nagy ösztönzésül szolgáltak, hogy a nevelés kérdései a gondolkodás tárgyaivá lettek. Rousseau szempontjai nem is egészen eredetiek; az elmélkedők azon iskolájához tartozik, melyet naturalistikusnak nevezünk. Könnyű feltüntetni a bölcséleti hagyomány útját Montaigne, Locke és Rousseau nézeteiben. De ő a nevelés fejlődése útjának ott áll kellő közepében. Senki sem következik utána, a ki nem állana hatása alatt. Ő igaz őse Kant, Basedow, Pestalozzi és Fröbel elméleteinek.

Legcélszerűbb lesz előbb általános elveit vázolni és aztán térni könyvének részletes vizsgálatára. Ez négy fő részre van osztva. Az első a kora gyermekséggel foglalkozik, a második elkeríti Émile tizenkettedik éveig, a harmadik a tizenkettedik évtől a tizenötödikig terjedő kort tárgyalja, az utolsó Émile házasságával végződik. Rousseau első, fő alapelve, hogy az ember természettől fogva jó; a nevelés feladata tehát mindent eltávolítani a mi az emberi természet kifejtésének útját állhatja.

Azért a nevelés merőben negatív. Célja korántsem állampolgárt képezni, hanem embert. A szegény embernek nincs nevelésre szüksége; eléggé nevelik őt sorsa körülményei; de a gazdag embert az élet minden körülményei számára kell nevelni. Hármias hatás neveli az embert: a természet, az emberek és a tárgyak hatása; közülök egyedül a másodhelyen említett áll halmunkban.

A legkorábbi nevelés a testi és közvetetlenül a szü-
letés után kezdődik. Ki kell elégítenünk a gyermek minden testi szükségletét, mert természetesek és tilos természetellenes kényszerrel, minő például a pólyázás vagy hasonló, a testi mozgás szabadságát megszorítani. Azonban egyúttal gondosan különbséget kell tenni természetes és képzelt szükségletek közt; azok közt például, melyek kielégítését a gyermek kiáltozással kívánja, meg a melyek alapja pusztán szeszély. Ezek semmi figyelemre nem méltók, különben szokássá válnak. Ez az erkölcsi nevelésnek is első kezdete. S ez okból fontos a gyermek beszédjét, magaviseletét és arczkifejezését tanulmány tárgyává tenni.

A gyermekség második időszaka a beszéddel kezdődik. Nem szabad mindjárt igen korán a gyermek jövő hivatására gondolni, hanem meg kell engedni, hogy gyermeki játékaival mulasson. Engedd, hogy a gyermek elégítse ki vágyait, a míg csak lehet, mert a természet megadta neki az erőt azon vágyainak kielégítésére, melyek korának megfelelők. Az ember földi boldogsága az akarat és tehetség egyensúlyától függ. Ezen alapul szabadsága is és a szabadság a legfőbb üdvösség. Ez alapelve a nevelésnek. Arra, hogy másoktól függetlenek legyünk, saját erőnk fejlesztendő kellőképen. Akár túlságosan vagy igen kevésbé fejlesztjük ez erőket, a gyer-

meket akaratossá tesszük. Legjobb lehető keveset parancsolgatni; a gyermeket a szükség bírja cselekvésre. Hadd érezze a dolgok és körülmények nyomását. Az engedetlenség így önmaga bosszulja meg magát és szükségtelen lesz minden egyéb büntetés. E korban a második időszakban, a legfontosabb feladat az érzékek ápolása, de egyúttal az erkölcsi érzelmek ébresztése szoros határok közt tartandó. Az első erkölcsi eszme, melyre a gyermek ráeszméljen, a tulajdon eszméje, különben könnyen hajlik csalásra és álnokságra. De még ez esetben is egyetlen büntetése a túlkapás elkerülhetetlen következményei legyenek. Meg kell védeni a gyermeket a rossz következményektől az által, hogy eltávolítunk köréből minden alkalmat gonosz tettek elkövetésére. Külső jutalmak a becsvágy magvát hintik el és azért mellőzendők. Az egész korszakon át a tanítás arra szorítkozzék, a mit a gyermek megérthet, azaz oly dolgokra, a mik érzékeivel felfoghatók. *Tárgyak* tanítása legyen az oktatás alakja. A legalkalmasabb tárgyak: mérés, rajzolás, geometria, beszélés és éneklés. Könyvek egyáltalán károsak.

Elértünk a harmadik időszakig, mely a tizenkettedik évtől a tizenötödikig tart. Ez a komoly munka ideje, melyhez a benszülött tudásvágy nyújt erőt és örömet. A tanítás tárgyai cselekedetek legyenek és semmi erkölcsi észrevétel nem alkalmazandó. A gyermek ismerete saját tapasztalatán alapuljon és nem a tekintélybe vetett hiten. Tanuljon mesterségeket és iparos ügyességet és minden gyermek tanuljon meg egy-egy kézimunkát.

A negyedik korszak a tizenötödik évvel veszi kezdetét. Most ébrednek a szenvedélyek. Nem szabad e kérdéseket rejtélyes titokba burkolni. Az erkölcsi elmél-

kedés lép most az előtérbe. Minden szenvedély forrása az önszeretet. Ez természetes érzés, de könnyen önzéssé fajul. A gyermek ismerkedjék meg a társadalmi élettel, hogy képes legyen kívánsága szerint állást választani. Bizonyynyal fel fogja ismerni, hogy az emberek törekszenek megcsalni önmagukat és egymást. Így meg is fogja tanulni, hogy némelyek megvetendők, de egyszersmind rokonérzéssel fog viselkedni mások iránt. A történet tanulmánya igaz világításba fogja helyezni az embereket. A vallást illetve csupán a főtények tanulandók és nem szabad a gyermeket valamely külön felekezet számára nevelni. Ízlése fejlesztendő az irodalom vagy a színpad tanulmányozása által.

Ilyenek az 'Émile' fejtegetéseiben található általános elvek. Itt, mint Rousseau egyéb műveiben, az a vezető eszme, hogy a természet önmagától eredetében jó, azonban hanyatlott az ember munkája által. Isten alkotta, rendelte a falusi, mezei életet és az ember alakította a várost. A művelődés és a társadalmi szervezet forrásai az emberiség minden nyomorának. E félszepségek egyedüli orvosszere: ismét visszatérni a természethez. A tévedés ez okoskodásban az, hogy a mit Rousseau *természet* néven ért, nem létezett és nem létezhetett soha. A dolgok oly ideális állapotát érti, oly paradicsomi létet, melyhez lehet, hogy az emberiség lassan, fokozatosan eljut, de melyet mindeddig el nem ért.

De kísérjük ez elveket pontosabban a részleteken át. Első követelmény, hogy gyermekét maga az anya szoptassa; ez nagyfontosságú dolog. Az anya legjobb dajkája, az apa legjobb tanítója gyermekének. Jellemző Rousseaura nézve, hogy ámbár oly nagyra becsüli az apa kötelességét, ő maga, alig hogy gyermekei megszü-

lettek, őket a lelenczházba tétette, úgy hogy soha sem ismerhette meg őket, sem ők atyjukat. Az újjonszülött teljesen szabadon tartassék minden pólya, minden bélelt főkötő nélkül. Ügyelni kell a gyermek kiáltozására és könnyeire. E könnyek, melyekre oly kevés fontosságot szoktunk helyezni, első jelei az ember viszonyának környezetéhez. A gyermek első könnyei könnyörgések; ha nem veszed figyelembe, majd parancsolatok lesznek. Ha az apa, a mi-igen valószínű, nem vállalkozhatnék gyermekei nevelésére, más valakire kell e kötelezettséget bíznia. Mily szent vállalkozás ez! Az ember csak egy gyermek nevelésének adhat irányt. Maradjon vele huszonöt éven át; azért fiatal legyen, sőt oly fiatal, a milyen csak lehet. Valóban, jobb ha maga is gyermek volna, hogy növendéke társa lehetne és mulatságaiban résztvéve megnyerhetné bizalmát. A gyermek- és a férfikorban nincs elég közös vonás, hogy igen erős vonzódás alakulhatna ily távolságban köztük. A gyermekek gyakran hizelegnek az öregeknek, de sohasem szeretik őket.

22

Émile árva, nincs se apja, se anyja. Falusi magányba viszi az ily bizalmas jellemű nevelője. Locke utasítása akként szólt, hogy a gyermek lyukas czipőben járjon, hogy lába a nedvességhez szokjék. Émile egyáltalán nem hord czipőt, hanem mezítláb jár. Gyertyát se kap, ha sötétben kell valahová mennie, hanem ösztönét kövesse. Nem lesz soha beteg, nincs szüksége semmi orvosra, mely foglalkozásról Rousseau nagy megvetéssel nyilatkozik. Minden nap hideg vízben fürd-jék, sőt olykor jégvizben. Négy fő szabályt kell figyelembe venni az igen fiatal gyermekek ellátásában. 1. Meg kell engedni, hogy használjanak fel mindent, a mi kezökbe jut és a mit rossz célra nem használhatnak.

2. Minden testi dologban segítenünk kell őket, partolva ismeretök vagy erejük hiányát. 3. De segítségünket merőben a szükségesre kell szorítani, nem ügyelve se szeszélyre, se balga kívánságokra. 4. Gondosan tanulmányozni kell a gyermek beszédét és jeleit, úgy hogy oly korban, midőn még nem képesek alakoskodni, különbséget tehessünk kívánságaik körül azok közt, a mik egyenest természettől erednek és a mik a képzelet szüleményei. Nem kell túlságosan siettetni, hogy a gyermek beszéljen. Legjobb ha csupán kis szókinccsel rendelkezik. Hátrányos dolog, ha a szók száma meghaladja képzeleteink számát, ha többre van kifejezésünk, mint gondolatunk. A paraszt emberek józan esze nagyobbrészt szókincsök szűkkörűségéből ered. Kevesebb képzeleik vannak, de világosabb fogalmuk van jelentősökről.

A gyermek megtanul, körülbelül egy időben, enni, beszélni és maga lábán járni. Ekkor kezdődik a nevelés második korszaka. A gyermeknek meg kell tanulnia: tűrni. Ismerje meg természete határait, elszenvedve a fájdalmat, mely azok túllépéséből származik. Ily módon kell engedelmességre oktatni, nem mint erkölcsi kötelességre. Nem szabad ily korbéli gyermekkel okoskodni; meg kell gondolnunk, hogy gyermekek és nem kicsiny emberek. Az első nevelés tisztán negatív legyen. Nem abban áll, hogy megtanítsuk az erény és bűn különbségére, hanem hogy biztosítsuk szívét minden hiba, értelmét minden tévedés ellen. A nevelő tétlen szemlélője legyen a természet munkájának. Kötelessége a gyermeket a felfedezések útjára terelni, a hol maga tegye meg azokat. Csak kevés, félénk és tartózkodó magyarázattal lépjen közbe, segítve a gyermeket a természet tanításának megértésében. Az

értelmi foglalkozások közül, melyeket e korban alkalmazni szokás, egyik sem lel kegyelmet Rousseau szemében. Egyedül tárgyakon tanít. Eltiltja a nyelvtanulást. Tizenöt éves koráig Émile csak egy nyelvet ismerjen. Ha többet tudna, oly eszméket kellene összehasonlítani, melyek felfogására képtelen. Ismeretlen országok térképének ily korbeli gyermek előtt nincs semmi értelme. A történet is tilos, mert a gyermek nem értheti a történeti események vonatkozásait. Az összes irodalom számkivetve van a tanulmányok sorából. Émile tizenkét éves korában ne is tudja, mi a könyv. Egész nevelése testi és érzéki. Erős legyen és egészséges, hogy bölcs és érzékeny emberré váljék. Folytonos mozgásban éljen. Ruházatja bő, hogy teste szabadon növekedhessék. Feje fedetlen vagy csak könnyen fedve legyen. Aludjék jó sokat, mert szüksége van rá. Igyék hideg vizet, ha melege is van. Legyen honos vizen úgy mint szárazon. A tehetségek, melyek e korban fejlesztést követelnek, az érzékek. Tanuljon mérni, számolni, súlyt meghatározni és összehasonlítani. E tekintetben Rousseau valóban megelőzte korát. Basedow és Pestalozzi és a legtöbb újabb nevelő, egyetértének abban, hogy érzékeink nem fejlődhetnek tervszerű nevelés nélkül. Nem tanulhatunk helyesen látni, hallani vagy tapintani, ha nem tanítanak rá.

Ily nevelés mellett éri el Émile tizenkettedik évét. Lássuk, a fejlődés mely fokáig jutott. Magaviselete bizalommal teljes, természete szabad és nyílt, de nem dőlyfös vagy képzelgős, beszéde egyszerű és mindig célhoz mért képzeleti szűk körre szorítkozók, de világosak, nem tud semmit könyv nélkül, de sokat tapasztalásból. Az egyetlen könyv, melyből tanult, a természet könyve. Emlékezete nem oly jó, mint ítélete; nem tud többet

egy nyelvnél, de érti azt, a mit beszél. Nem szolgálja a szokásnak, a ma nem ismétli a tegnapot. Nem igen törődik tekintélylyel vagy példával; azt tesz és mond, a mi neki tetszik. Eszméi megfelelnek korának. Parancsolj neki valamit, aligha fog megérteni; kérd meg, hogy lekötelezzen, sietni fog teljesíteni kívánságodat. Ismeri ereje határát annyira, hogy soha sem fog valamire vállalkozni, a mit végre nem hajthat. Legelül áll futásban, ugrásban és távolságok megítélésében. Tehetősége és tapasztalata társai vezérévé avatja. Élükre áll, a nélkül, hogy parancsolni akarna; s engedelmeskednek neki, a nélkül, hogy észrevennék. Igaz gyermekéletet élt. Tökéletességre jutott, de nem boldogsága árán. Ha a halál elragadná e korban, nem kellene egyszerre siratnunk életét is meg halálát. Elmondhatnók: «Nem vezett el önhibánk miatt benne semmi, a mivel a természet megáldotta.»

A tizenkettedik és tizenötödik év közti időszak a tervszerű oktatásnak legyen szánva. A szenvedélyek zajongása aggodalmat kelt. Törekednünk kell hatásukat elhárítani észbeli munkássággal. Rousseau elismeri, hogy most nincs már veszteni való idő, de nem védekezik az ellen, hogy már annyi elveszett. A tervbe vett oktatás különben nem igen terjedelmes. A vitában, mely meg-megújul folyvást, vajjon a nevelés terjedelmes, extensiv legyen-e, vagy intensív, mélyreható; vajjon arra iparkodjék-e, hogy sokat karoljon fel egy tárgyból vagy valamit sokból. Rousseau a mélyreható tanítás mellett fog pártot. Keveset taníts, de ezt a keveset jól. Még tanítása is azonban a mennyire lehetséges, a természet útját követi s telhetőleg kerüli a könyv használatát. «Gyűlölöm a könyveket» — kiált fel Rousseau: «belőlük tanul a nép szólni olyan dolgokról, a mikhez

nem ért. A gyermek természetes kíváncsiságában, ismeretszomjában kell biznunk. Az értelmi világ még ismeretlen a gyermek előtt, gondolatai nem járnak tovább, mint szemei, értelme annyira terjed, mint a tér, melyet megmérni tud. Az értelem első munkájában az érzéket illeti a vezetés. A gyermek könyve a világ és tények a tanítás tárgyai. Növendéked figyelmét a természet jelenségei felé irányozd és csakhamar föléled benne a tudnivágyás, de ha élénkíteni, növelni akarod a vágyat, egyhamar ne elégítsd ki. Tégy kérdéseket, melyek növendéked felfogó képességének színvonalán vannak, hadd feleljen önmaga rájuk. Mert csak úgy tesz szert ismeretekre, ha nem magad rakod mintegy elméjébe, hanem ha maga szerzi meg önerejéből. Ne tanuljon tudományt, hanem fedezze fel maga erején. Ha megengeded, hogy szemében a tekintély foglalja el az ész helyét, soha nem fogja hasznát venni eszének, hanem folyton bábja lesz mások vélekedéseinek.»

Ily módszereket alkalmazva, melyek tökéletesen megfelelnek a napjainkban divó helyesebb eljárásnak, mely Pestalozzi és Fröbel által vált népszerűvé, ad Rousseau utasítást a geometria, astronomia, geographia és physika tanítására. A csillagászat az ég megfigyelése útján tanítandó; hasonló módon a geometria. A geographiában Emil gyakorlati tanítást nyer, midőn egy sűrű erdőből haza megtalálja az utat ebéd idejére. Érdeklődni kezd a physika iránt, midőn a vásáron egy mesterséges kacsát uszni lát egy vízmedenczében. Chemiát kezd tanulni a jó és rossz bor egybehasonlításával. Mindez könyv nélkül is elvégezhető. «Azonban, mond Rousseau, ha föltétlenül szükséged volna könyvre, van egy, mely nézetem szerint a természetes nevelés legjobb kézikönyve. Ez a könyv az első, melyet Émile olvasson.

Ez egy fogja tenni hosszú időre könyvtárát és mindenkor kiváló helye legyen benne. Az lesz a szöveg, melynek a természettudományi beszélgetéseink adják majd a magyarázatját. A mint haladunk, ítéletünk állapotának lesz próbája s mindaddig míg izlésünk meg nem romlott, mindig tetszeni fog. Melyik hát ez a csodálatos könyv? Aristoteles tán, vagy Plinius, vagy Buffon. Korántsem; ez a könyv: Robinson Crusoe. Robinson a magános szigeten, embertársai segítsége nélkül, minden szükséges szerszám hijján, de mindamellett megszerelve élelmét, sőt némi kényelmet is hozzá: ez minden korra nézve érdekes egy tárgy, mely tetszetőssé tehető a gyermek előtt ezer módon.»

Robinson olvasása tiszteletet keltsen Émile lelkében a munka és az emberi társadalom sokféle foglalkozása iránt. Azonfelül valami mesterség tanulása élelmi forrást teremtsen neki a szükség idejére, ha valami forradalom megfosztja rendes jövedelmétől. «Közeledik, mond Rousseau, a forradalmak kora, ki mondhatja, mi lesz majd belőled? Mind azt, a mit ember alkotott, lerombolhatja is az ember; ki nem irtható vonások egyedül azok, miket a természet vésett be, és a természet nem alkotott sem fejedelmeket, sem gazdag embereket, sem főurakat. Mi válik majd a megalázás e korában a satrapból, a kit csak e tisztségre növeltél? Mivé lesz a szegénység ez állapotában a publikánus, a ki nem élhet meg aranya nélkül? Boldog az ember, a ki túladhat az álláson, mely cserben hagyta, és ember maradhat a sors ellenére.» Rousseau hozzá teszi, hogy véleménye szerint Európa nagy királyságainak csak kis ideig van még fennmaradásuk.

Miként osztályozandók ezen foglalatosságok? A leg-tisztességesebb munka a földművelés, utána jó a ko-

vács mesterség, majd az ácsolás és így tovább. A munka szent kötelesség a társadalomban élő emberre nézve. Legyen gazdag vagy szegény, erős vagy gyenge — minden tunya polgár haszontalan. A munka ismerete azon előnnyel is fog járni, hogy megszünteti a gazdagok előítéletét a szegények iránt. Azonban nehéz dolog alkalmas mesterséget találni. Émile ne legyen takács, se kőműves, mik korlátozott mesterségek; se fodrász, a ki a művelődes szolgája. Ne legyen lakatos sem, hanem ács. Ezzel végződik a nevelés harmadik korszaka. Kevés még Émile tudománya, de mind maga szerzeménye; a mit tud, nem tudja csak félig-meddig, s fontos dolog hogy még sok van, a miről nem tud semmit; de nyílt, értelmes, tanulékony elme. Nem ismeri még nevét sem a történelemnek, sem azt, mi a metaphysika vagy erkölcsstan feladata. Ismeri a lényeges kapcsolatokat ember és dolgok közt, de nem tud semmit az erkölcsi kapcsolat dolgában ember és ember között. Munkás, mértékletes, türelmes, erős és bátor. Képzelete nem tulozza a veszedelmet. Tudja, mi a halál és ha meg kell halnia, aggódás és sóhajtozás nélkül fog meghalni. Meg van benne minden erény, mely személyét illeti. Egyedül a társadalmi erényekben fogyatékos. Annyiban megelégedve, boldogan és szabadon élt, a mennyiben a természet azt megengedte.

De tizenötödik évétől a huszadikig Émile a legnyájásabb, legérzelmesebb és legvallásosabb emberré válják. Az ő helyzetében különös akadályok nehezítik a feladatot. Nincsenek rokonai, se barátjai; nincs fogalma róla, mi a szeretet. A legtöbb ember azt hinné, hogy a gyermek legelőbb is szeretetre tanítandó. Rousseau megengedi, hogy Émile üres szívvel növekedjék fel. Itt kezdődik a valóságos nevelés. A szenvedélyek ébredése se-

gítségünkre jó, csak kellő ellenőrzés alatt tartandók. A bölcsesség veleje: tudni, miként történjék az ellenőrzés, és mindenekelőtt e két dologra kell őt tanítani iparkodnunk: 1. Mik az igaz viszonyok az emberekben, nemcsak a fajban, hanem az egyénben? 2. Miként szabályozandók a lélek indulatai e viszonyaik körülményei szerint? — A következő elvi tételek segíteni fognak:

1. Az emberi szív természettől nem hajlandó arra, hogy magát azon személyek állapotába helyezze, a kik boldogabbak nála, hanem csak azok helyébe, a kik szerencsétlenebbek. Ebből folyik, hogy ha a fiatal embert a humanitás elveire kívánjuk oktatni, nem szabad csudálatot kelteni benne mások fényes sorsa iránt, hanem az élet sötét oldalát mutassuk neki, melytől tartania kell. Ő azután utat fog törni magának a boldogság felé, a maga sorát fogja követni és nem valami mást.
2. Az ember csak akkor könyörül mások baján, ha magát nem tartja tőle mentnek. Azért ne szoktasd növendéked rá, hogy saját dicsősége magaslatáról bámulva tekintsen a szerencsétlenek szenvedéseire és a szegények fáradoalmára, s ne várd, hogy megtanul a szegény ember iránt részvéttel viseltetni, ha egészen idegennek szokta tekinteni. Értesd meg vele, hogy e szerencsétlen nép sorsa a magáé is lehet, hogy minden bajuk az ő útjában is lappang és hogy ezer véletlen és kikerülhetetlen esemény egy perczen az ő állapotjukba sodorhatja.
3. A harmadik elv ez: A száanalom, melyet mások szerencsétlensége iránt érzünk, nem a baj nagysága szerint fokozódik, hanem a szeretet mértéke szerint, melylyel a szenvedő iránt viseltetünk, Természetszerűen kevés súlyt helyez az ember azok boldogságára, a kiket megvet. Tanítsd tehát növendéked, hogy minden embert szeressen, még azt is, ki az emberséget

nem becsüli. Vezesd úgy, hogy magát semmiféle rendbe ne helyezze, de föltalálja viszonyát minden rend iránt. Jelenlétében érzelemmel, sőt lelkes részvéttel szólj az emberi nemről, soha sem megvetéssel. Ember létedre, gondolj rá, hogy meg ne becstelenítsd a fajt, melyhez tartozol.

Ily és hasonló eljárással hatni fogsz a fiatal ember szívére, hogy megalakuljanak első természetes indulatai és gondosan kifejlődve szíve felebarátjaiért dobogjon. Azonban nagyon óvakodjál, hogy személyes érdek ne vegyüljön ez érzelmek közé; és mindenekfölött tarts távol minden hiuságot, dicsvágyat, mind azon érzelmeket, melyek arra visznek, hogy magunkat másokkal összehasonlitgassuk. Minden szenvedély alapja, az egyetlen, mely az emberrel született és egész élete folytan el nem hagyja, az önszeretet. Ez eredeti, velünkszülött szenvedély, mely minden mást megelőz, s melynek a többi szenvedély mind csupán módosulása. Az önszeretet jó, ha szabálynak van alávetve. Minden embernek természettől nagy érdekében áll önfenntartása. Szeretnünk kell önmagunkat minden egyéb fölött és ez érzet közvetlen következményeként szeretünk mindent, a mi önfentartásunkra szolgál. Keressük azt, a mi hasznos, de szeretjük az embert, a ki hasznunkra van; kerüljük azt, a mi bajt okoz, de gyűlöljük az embert, a ki bajba sodor. Émile mind e pillanatig csupán önmagára gondolt. Legelőször ha szomszédjára tekint, össze fogja hasonlítani magát vele és ez összehasonlítás vágyat fog kelteni benne, hogy első helyre jusson. E ponton az önszeretet önzessé változott és a vele kapcsolatos szenvedély mind megjelen csirában. Arra, hogy e bajok ellen küzdeni tudjon, fejtsd ki Émile előtt a társadalomnak, mint egésznek, képét. Tanulja

meg, hogy az ember természettől jó, de a társadalom megrontja. Találja fel az emberek balitéletében minden hibáik forrását. Soha se vessen meg egyeseket, de engedj lenézni a sokaságot. Tanítsd meg, hogy majdnem minden ember ugyanazon álarczot viseli, de vannak arcok, melyek sokkal szebbek az álarcznál, mely mögött rejlenek. Ez emberismeret legjobban tanulható a történetből, mert az embert cselekedni kell látnunk. Az életben csak szólni halljuk őket, mert föltárják beszédüket, de tetteiket rejtegetik. A történet levonja róluk a fátyolt és az embereket megítélhetni tetteik szerint. Azonban a legveszedelmesebb történetírók az ifjúságra nézve azok, kik ítéletet mondanak. Az ifju a tényeket tanulja és önmaga ítéljen. Ily úton fogja megérteni tanulni az embert. Hogy növendéked magát se tartsa jobbnak másoknál, tüntesd fel, miként van maga is alávetve ugyanazon gyengeségeknek és balgaságoknak, mint az emberek, a kik iránt rokonérzettel viseltetik.

Rousseau ez után elmondja, hogy sok talán csodálkozott már rajta, miért hagyta növendéke egész ifjúságát lefolyni a nélkül, hogy vallásról szólott volna neki. Tizenötéves korában nem tudta még, hogy lelke van, talán még tizennyolczadik évében is korán tanulja meg, mert ha kelletténél előbb megtudja, az a veszedelem, hogy soha nem ismeri el. Azonban, minthogy a vallás szenvedélyeink szabályozója, most kell őt rá tanítanunk. Mely felekezethez vezessük a természet e gyermekét? Ne csatlakozzék egy külön felekezethez sem, de abba a helyzetbe akarjuk juttatni, hogy azt az egyet válaszsza, melyhez esze legjobb használata utasítja. Émile nevelésének ez utolsó szaka az olvasmányoknak van szánva és a szépízlés kifejlesztésének. Tanul történe-

tet és eloquentiát és gyakran eljár a színházba. Helyre kell ütni, a mit időben vesztett, könyvek tanulmányozásával.

Émile, az idealis férfi, nevelése után következik Sophie, az idealis nő, nevelése. Azonban Rousseau fogása szerint nincs a nő nevelésének más czélja, mint hogy férjhez menjen. Minden nőnevelés, úgymond, tekintettel legyen a férfiura. Hogy neki tessenek, használhasson, szeretetét megnyerje, fölnevelje, míg kicsiny, gondját viselje, ha megnőtt, tanácsosa legyen, vigasztalója, életét kedvessé és kellemessé tegye: im ez volt minden korban a nő kötelessége. Ha nem fogadjuk el ez elvet, nem jutunk egyenest célunkhoz. Sophie válást tanuljon édes anyjától. Különös figyelmet fordítson a háztartás kötelességeire, de mind ebben legelőbb kedves legyen. Foglalkozzék csipkekészítéssel, mert jól áll neki; inkább ejtse az ételt a tűzbe, semhogy bemocskolja kötőjét vagy inge vállát. Émile látja Sophiet, szerelmes lesz, majd két évet utazásban töltve visszatér és nőül veszi.

Látni fogjuk a további fejezetekben, hogy Rousseau nézetei nem voltak befolyás nélkül. Rousseau megkísérelte, hogy kora mesterkéltségére paradox módon feleljen. Erőszakosan ellenezte a szokott eljárasmódokat a nevelésben, oly tervet vázolva, mely maga teli ellenmondásokkal és ép oly elégtelen eredményeiben.

Rousseau tanításai részben gyakorlati alkalmazást nyertek a Dessaudi *Philanthropin*ban, melyet Basedow alapított, Goethe és Lavater barátja, egyike a két prófétának, kik közt a világfi foglalt helyet amaz emlékezetes posta-kocsizásban, melyről Goethe megemlékezik. A tanítás alapelvei ez intézetben nagyobbára Come-

niuséi, a szó- és tárgytanulás kapcsolata. Érdekes képét adja a tudósítás, mely az intézetbeli egyik vizsgálatot vázolja, azon időből, midőn még csak harmincz tanítvány volt benne. A kicsinyek igen különös és sajtóságos előkészületen estek át. Van egy játékuk: a parancsszó. Nyolecz vagy tíz fiu áll sorban, mint a katonák és Wolke ur a tisz. Ő mondja a parancsszót latinul s nekik meg kell tenniök, a mit mond. Például azt mondja: *claudite oculos* s mindnyájan szemet húnynak; ha szól: *circumspicite*, körültekintenek; majd meg *imitamini sutorem* s huzzák a szurkos fonalat, mint a varga. Wolke még ezer ily bohózatot parancsolt. Egy másik játék a rejtő játék így jár. Valaki titkon felír egy szót, a test egy részének nevét, vagy növény- vagy állat- vagy ásvány-nevet és a gyermekeknek ki kell találniok, micsoda név. A ki feltalálja, almát kap vagy kalácsot. Egyik látogató e szót írta: *intestina* és megmondta, hogy test-rész. Megkezdődött a találom; egyik rá kezdi: *caput*, a másik: *nasus*, egy harmadik: *os*, mások: *manus*, *pes*, *digiti*, *pectus* és így tovább hosszú ideig, míg végre egyikök feltalálta. Wolke vadállat nevet írt fel s rá kezdődött a találás: *leo*, *ursus*, *camelus*, *elephas* és így tovább, míg egyik rábukant, hogy *mus*. Majd várost írtak fel és sorra rá került Lissabon, Madrid, Páris, London, míg megnyerte az egyik, a ki Szent-Pétervárt mondott. Egy harmadik játékuk ilyenmő volt. Wolke latinul mondta a parancsszót s ők a legkülönbözőbb állatok hangját utánozták, a látogatók nagy mulatságára, míg végre rá nem untak. Ordítottak, mint az oroszán, kukorikoltak, mint a kakas, nyávogtak, mint a macska, a hogy ép parancsolták. Mégis Kant sok dicsérni valót talált ez intézetben s befolyásáról úgy szól, mint a jövő legszebb reményé-

ről, minthogy az egyetlen iskola, hol a tanítóknak szabadságukban áll saját módszereik és terveik szerint eljárhatni és a melyben szabadon érintkezhetnek mind egymással mind pedig egész Németország tudós férfi-
fiaival.

Jobb sikerrel működött ugyanez irányban Salzmann, a ki ~~1874~~ 1874-ben Gotha mellett Schnepfenthalt megsze-
rezve, ott egy intézetet alapított, mely mai napig virágzó állapotban van. Ez iskola teljesen feltünteti a philanthropisták elveit. A tanulmányok köre bővült; a tanulás örömmé vált, kinlódás helyett; nagy gondot fordítottak a testi gyakorlásra; az iskola maga tágas, világos, jó levegőjű kellemes hely volt. A tanításuk ellen később a felületesség és könnyelműség vádját emelték; azonban korunk nevelői hálásan emlékezhetnek e férfiak határtalan szeretetére és hitére, melylyel a nevelés ügyének éltek. A XVIII. század vége felé ismét nagyobb fejlődésnek indultak a klasszikus tanulmányok. Azonban Cellarius, Gesner, Ernesti, Heyne talán nagyobb tiszteletben részesültek, mint tudósok, sem mint tanítók. Nekik köszönhető, hogy századunk még kiváló fontosságot tulajdonít a klasszikus tanulmányoknak. Ők honosították meg az iskolában a philológiát, melyet Friedrich August Wolf tudományosan szervezett az egyetemen.

XI.

PESTALOZZI.

Pestalozzi (Johann Heinrich) született 1746 január 12-én. Atyját elvesztette öt éves korában. «A legjobb anyja oldala mellett — úgymond — növekedtem, mint anyás gyermek. Év-év után mult, hogy nem jöttem ki a kemencze mellől. Szóval hiányában voltam minden eszköznek és ösztönzésnek, mely bennem fejlesztette volna a férfiui tapasztalást, férfiui gondolkodásmódot és férfiui gyakorlatot, ép oly arányban, a minőben egyéni jellemem sajátos gyengesége miatt rájok szükségem volt. A világot csak anyám szobája szűk határaiban ismertem, meg az iskolaterem hasonló nagyságú határaiban; a való emberi élet oly idegen volt előttem, mintha nem éltem volna a világban, melyben tartozkodám. Minden játékban én voltam társaim közt a legügyefogyottabb és leggyámoltalanabb, pedig igen kívántam volna kitűnni a többi felett. Ez gyakran szolgáltatott alkalmat rá, hogy nevensenek rajtam. Egyikük azt a csúfnevet adta nekem: «Csodás Henrik, Bolondvárából.» A legtöbbnek tetszett jó indulatom és szolgálatkészségem, de ismerték egyoldalúságomat és ügyetlenségemet, valamint gondatlanságomat mindenben, a mi nem igen érdekelt.» Panaszolja, hogy a tanítás, melyben részesült, tulságosan foglalkodott szókkal és képzetekkel. «Ez annyira ment, úgymond, hogy gyer-

mekészszel azt képzeltük, hogy a görög és római polgári élet felszínes iskolás-ismeretével elkészülhetünk egy svájczai kanton polgárának megszabott életéhez. Midőn Rousseau Émileje megjelent, impraktikus képzelődésemet elragadta ezen valóban impraktikus könyv. Összehasonlítottam a nevelést, melyet anyám szobája kuckójában és az iskolában kaptam, avval, melyet Rousseau növendéke nevelésére követel. A házi nevelés ép úgy, mint a köznevelés korcs teremtetéseknél látszottak, melyek tényleges helyzetök nyomorúságából csakis Rousseau ábrándos eszméi által gyógyíthatók ki. Rousseau-nak a szabadságot illető eszméi vágyat keltettek bennem, hogy nagyobb komolysággal szolgáljam a nép ügyét. Elhatároztam, hogy feladom az egyházi pályát és jogot tanulok, a mi nagyobb tért látszott nyitni arra, hogy szülőföldemnek hasznára legyek.» A Pestalozziék egyik barátja, Bluntschli nevű, ez idő tájt haldokolván, halálos ágyán elhivatta őt és így szólt hozzá: «Meghalok és magadra maradsz. Legyen gondod rá, hogy soha se vegyen életed oly irányt, mely jó természeted és könnyen-hívőséged által veszedelmessé válhatik. Válassz nyugalmas életpályát, s ne fogj semmi vállalatba, ha nincs melletted egy oly hideg-fejű férfiú, a ki ismeri az embereket és a világot és a kiben megbízható.»

Soha sem volt intés sürgősebb ennél. Nem sokára Pestalozzi beteg lett; felgyógyulván félre tette könyveit és elhatározta, hogy földműves életnek szenteli magát. Éjszaki Svájcban, nem messze Brugg városától és a habsburgi vártól, vett néhány hold terméketlen földet és elnevezte Neuhofnak. Építtetett is házat olasz stílusban, drágábban, mint győzhette. Itt megházasodott 1769-ben. A gazdaságra szükséges pénzt egy zürichi

kereskedőház előlegezte. De terve egészen dugába dőlt. Pestalozzi szavaival mondvá, életének álma, egy fontos és jótékony munkatért illető reménye, mely nyugalmas, békés házi körben összpontosult, teljesen meg-
hiusult; de lelke azért korántsem volt megtörve. Nemeslelkű neje segítségével szegény-intézetet alapított, a hová Zürich, Bern és Basel városaiból is küldtek gyermekeket. Nemsokára ötven gyermek gondját kellett viselnie, nagyobbára hontalan semmirekellőknek. Terve volt, hogy nyáron mezei munkára használja, télen meg fonással és más kézi munkával foglalkodtatja őket. Megkísérlette tanításukat is és nagy súlyt helyezett a beszédgyakorlásra; de ez a terve sem sikerült. A gyermekek nem szoktak a fegyelemhez, nem vergődtek semmi jóra és többnyire megszöktek, mihelyest új ruhát kaptak. Pestalozzi azonban megosztotta inkább az utolsó kenyérhéjat gyermekeivel, sem hogy túl adott volna intézetén. «Élt mint a koldus, hogy tanítsa meg a koldusokat embermódon élni.» De végre hiányzott pénz, kenyér, fa és minden s szándékát fel kellett adni. Barátjai azt hitték, hogy végére jutott és hogy nem lehet rajta többé segíteniök. A koldusbottal kezében és minden segedelem nélkül állva a világban, határozta el magában: «Iskolamester akarok lenni.» Annak akart élni, hogy másokat kimentsen az örvényből, melybe maga beléesett. Felesége mellette állott minden hajában. Menedéket Iselínnél keresett, ki némi tekintélyű svájczí író volt. Eljutott házába czipő nélkül, mert ezüst csatjait az úton egy koldusnak adta.

Pestalozzi első műve Iselin «Ephemeriden» nevű vállalatában jelent meg. Címe: «Die Abendstunden eines Einsiedlers» (Egy remete esti órái). Az egész szakgatott gondolatok sorozata a nevelés elveiről. Első váz-

lata az épületnek, melynek emelésére Pestalozzi életét szentelte. A családbeli nevelés, a szeretet, mint a ház napja, szükséges föltételei minden sikernek a nevelésben. A dolgok ismerete és teljes készség az élet ügyeiben, minden puszta szótanulás mellőzése, gyermeki ártatlanság és hit az istenben, mint a ki az emberi élet leghatásosabb tényezője és a nevelés alapja meg ómegája — ilyenek a fő elvek, melyekre súlyt helyez. Egy évvel később Pestalozzi egy másik művet írt, mely gyorsan ismeretessé tette nevét egész Európában. A berni gazdasági egyesület arany érmét adta neki, Bonstetten meghívta jószágára papnak, Zinzendorf, a morva gróf, Bécsbe kérte, II. Lipót, még mint Toscana nagyhercege, fölkérte, hogy jöjjön hozzá és legyen segédje Florenzben. Ilyen volt ez időkből az új eszmék iránt a világ kormányzóinak lelkesedése. Ez új mű címe: «Lénárd és Gertrud — egy könyv a nép számára.» Pestalozzi néhány hét alatt írta meg, a nélkül, hogy, a mint mondja, tudta volna, mit teszen. «Éreztem értékét, de csak mint egy ember, a ki érzi a boldogság becsét álmában.» A könyv célja, hogy jobb népnevelést teremtsen, mely a népnek valóságos helyzetéből indul ki és természetes viszonyain alapul. «Ez a könyv, úgymond, volt első szóm a föld szegényei és elhagyottjai szívéhez. Első szóm a hon anyáihoz és a szivükhöz, melyet Isten adott nekik, hogy családjaiknak azzá legyenek, a mivé soha a világ egy férfia sem lehet helyettök.» A nevelés, mint Rousseau tervében, a bölcsőnél kezdődik. Gertrud, a jó-lelkű, de gyengeeszű Lénárd felesége, az anyák mintaképe. Pestalozzi leírja, miként viseli háza gondját, miként ápolja és neveli gyermekeit. Kivánsága mindenekelőtt, hogy jó elemi oktatással megalapítsunk a gyermekekben minden

szükséges ismeretet. Ha ezt kellőkép meglehetne kezdeni és kellőkép folytatni, egy egész új emberfaj keletkeznék, független jellemű, belátással és ügyességgel teljes. Az ekként nevelt nép minden elnyomás ellen fenn tudná magát tartani. De szükség van elemi tanítókra, a kik tudnának és akarnának ily módon nevelni. Nem voltak még képző intézetek, a hol ily növendékeket nevelni lehetett volna. «Azért, mond Pestalozzi, leteszem a népnevelést az anyák kezébe. Át akarom plántálni az iskolából a házba.» Ám, hogyan tanítson az anya olyast, a mihez maga nem ért? Pestalozzi megkísérelte pótolni az ismeret és gyakorlat e hiányát. Az anya, a ki szigorúan követi könyvének elveit, gyermekeit oly jól fogja nevelni, mint ha minden tudomány birtokában volna.

Lénard és Gertrud megjelenése után még tizenhét évet töltött Pestalozzi Neuhofban, egészben harmincz évet, számos könyvet írt és a «Schweizer Blatt» című hetilapot alapította. Egy időben az illuminatus rendhez is csatlakozott, de csakhamar elhagyta őket, mert úgy találta, hogy nem igen bízhatni ígéreteik teljesítésében. Azonban zavaros idők voltak ezek Európában. A francia forradalomnak Svájcban is komoly következményei lettek. Helvét köztársaság alakult, öt igazgatóval az élén; egyikök Legrand lett, Pestalozzi barátja. Nyolczvan éves öreg ember volt, teli lelkesedéssel a nép ügyének javítása iránt, és egy ideig Oberlinnek is barátja és munkatársa volt. Pestalozzi maga lelkesen az új elvekhez csatlakozott. Elhatározta, hogy iskolamester lesz és már intézetet volt alapítandó Aargauban. Azonban 1798 szeptember 9-én Stanz városát, a luzerni tó partján, elégették a francziák; az egész Unterwalden-Kanton elpusztult és számos elhagyott árva barangolt me-

nedék nélkül a szabad ég alatt. Pestalozzit küldte ki a directorium, hogy legyen ez árváknak atyja. Ő elindult, csak egy gazdasszony kíséretében. A Szt. Orsolyazárdába gyűjtött vagy nyolczvan koldus-gyermekeket, ~~négy~~ ^{egész} tíz éveseket. Állapotuk borzasztó volt. Néhányat mindenféle betegség gyötört; némelyik tele volt gyanakodással, másik meg tulságos szemtelenséggel, a harmadik csoportot végkép megtörte a balsors; az egy-néhány szelidebb nevelésű gyermek megromlott a vadabb társakkal érintkezve.

Kevés alap volt itt, se testi, se lelki, a munkához. Tudatlanok voltak a végletekig; tíz közül alig egy ismerte a betűket. Pestalozzi megkísérlette, hogy a tanulást egybekösse a kézimunkával. Egyik gyermekre bízta a másik tanítását, azon módszert követve, melyet később Bell és Lancaster szerveztek. Fegyelmet kellett legelőbb meghonosítani a neveletlen tömegben. Láta, hogy fel kell használni az eszközöket, melylyel a házi nevelés inkább rendelkezik, mint a közoktatás. Pusztán a szeretet hatása alatt látta átalakulni a gyermek lelki állapotát, «a mint a tél válik tavasszá a nap hatása alatt.» Reggeltől estig buzgólkodott, fáradhatatlanul, tisztében. «Minden segedelmet, úgymond, mindent a mire szükségük volt, minden tanítást közvetetlenül tőlem nyertek; kezem vezette kezöket, szemem ügyelt szemökre. Velök együtt könnyeztem, velök mosolyogtam. Eledelek volt az enyim is, italunk közös volt. Nem volt senkim egyéb, se gazdasszonyom, se barátaim, se szolgálaim; csak ők voltak enyéim. Közöttük háltam; legutóbb mentem feküdni és reggel legelőbb keltem. Imádkoztam velök és tanítgattam őket az ágyban fekve, mielőtt elaludtak.» Ekként befolyást szerezve lelkökre, megkísérlé fejleszteni bennök a jobb érzés csiráit. Azon-

ban úgy találta, hogy nem élhet pusztán szóval, hanem testi büntetést is kell alkalmazni. «Czélom volt, úgymond, annyira vinni a tanítás eszközeinek egyszerűsítését, hogy minden közember szerintök taníthassa gyermekeit és hogy az iskola lassankint fölöslegessé váljék az első elemekre nézve.» «Tökéletességre kívántam vinni a legcsekélyebb dolgot, a mint a gyermek tanul, hogy semmiben se essék vissza, úgy hogy el ne felejthessen egy szót sem abból, a mit tanult, se ne írjon egy betűt sem rosszul, a mit jól írt.» Ez iskolában szerezte Pestalozzi a gyermeki lélek ama mély ismeretét, melyet kivüle senki nem birt ily terjedelemben.

E munkája váratlan véget ért. 1799-ben a francziák visszatértek és a stanzi konvent épületeit katonai kórházzá alakították át. Pestalozzi elköltözött és Gurnigel halmain keresett üdülést a fáradalomtól, melylyel kilencz hónapon át a koldus-gyerekek nevelése körül bajlódott. De majd folytatta a tanítást. Burgdorfban, Bern mellett, vállalt állomást és az alsóbb nép tanításában alkalmazta az elveket, melyekre Stanzban jutott. Itt tovább időzött egy évnél; azután, három társa segítségével, a burgdorfi régi kastélyban nyitott intézetet, hova néhány szegény appenzelli fiú jött növendéknek, köztük kettő, kik később jó nevet szereztek: Ramsauer és Egger. Nem volt itt se könyv, se taneszköz; a kastély régi kárpitjai szolgáltak a szemléltető tanításban. Itt kezdte Pestalozzi 1801 január 1-én új művét: «Wie Gertrud ihre Kinder lehrt» (Miként tanítja Gertrud gyermekeit). E könyvben a következő feladat megoldására vállalkozik: «Mi a teendő, ha a gyermeket azon ismeretek és gyakorlati ügyességek egész körével el akarjuk látni, melyekre szüksége van azért, hogy tehetségei gondos használata által önmagával megegyezően

fejlődjék?» vagy más szóval, minő ismeret és gyakorlati ügyességek szükségesek a gyermekek számára és miként szerezhetők meg? Minden ismeret kezdete a szemlélet és fő érdeme a tiszta felfogás. Pestalozzi mondása szerint a legnagyobb szolgálat, melyet a nevelés ügyének tett, az a felfedezés, hogy a szemlélet, az érzékek fejlesztése minden oktatás alapja.

Halljuk, miként írja le a burgdorfi iskolát Ramsauer, Pestalozzinak egyik kiváló növendéke: «Minden tanítás alapja a beszéd, szám és alak volt. Nem volt semmi rendes tanulmányi terv, se meghatározott tanórák, hanem egy ugyanazon tárgy általában két vagy három órán át taníttatott. Voltunk együtt vagy hatvanan, fiuk és leányok, nyolcz ~~egész~~ tizenöt évesek és tanultunk nyolcz órától tizenegyig délelőtt, meg kettőtől négyig délután. Minden tanítás rajzolásra, számvetésre és beszédre szorítkozott. Nem olvastunk, se nem írtunk semmit, nem is volt semminemű könyvünk. Nem tanultunk semmit sem emlézve. A rajzoláshoz nem voltak mintáink, csakis vörös krétánk meg táblánk és mig Pestalozzi ismételtette természetrajzi tételeit, rajzolgattunk azt, a mi tetszett. Pestalozzi sohasem nézte, miket rajzoltunk; ruhánk tele volt mázolvá vörös krétával. A számtanban jó volt a módszer, de kevés vizsgálatot tartott. Pestalozzi sokkal türelmetlenebb volt, semhogy ismételtetett vagy kérdéseket tett volna és oly sietős volt, hogy nem igen látszott törődni az egyes gyermekekkel. A szemléltető tanítása jó volt, de nem igen tartott rendszert benne. Hangosan beszélt és határozatlanul és nem várt a feleletre. Egész rekedté vált a kiáltozásban. A leczke nyolczkor kezdődött és eltartott tizenegyig, a midőn, hallva az utcán a más gyerekeket, mindnyájan elfutottunk búcsú nélkül. Ámbár

Pestalozzi elvben ellenezte a testi büntetést, néha-néha mégis pofon ütött bennünket jobbra-balra. A gyermekek nagyon boszantották. Én megsajnáltam és csendes voltam, azért nagyon nyájas volt irántam. Első alkalommal, a mint Pestalozzi iskolájába jöttem, megcsókolt és szívesen fogadott, aztán helyet jelölt ki és nem szólt hozzám többé az egész délelőtt, hanem járkált föl s alá, folyton beszélve, szünet nélkül. Minthogy nem értettem meg belőle semmit, kivéve az «Affe», «Affe» szót minden mondat végén, és mivel Pestalozzi magoly rút volt magatartásában, nyakravaló és kabát nélkül, hosszú ingujjban, melyek lelógtak a hanyagon szabdaló karjain, a mint vadul ide-oda futott a szobában: valóban igen elborzadtam és majd hogy el nem hittem, hogy ő maga is majom. És annál inkább féltem tőle ez első napokban, mert jöttemkor erős, szúrós szakállával megcsókolt, a mi tudtommal legelőször történt meg velem életemben.» Semmi sem mulhatja föl a tiszteletet, melylyel Ramsauer mestere iránt viseltetett. Ez a kép korántsem akarta bírálni Pestalozzi tanítói tehetségeit, hanem csak eleven rajzát adni az embernek és bizonyságul szolgálni annak, minő nagy hatást gyakorolhat szeretet és belátás még akkor is, ha oly szembeötlő különösséggel párosult.

1802-ben Pestalozzit megválasztották, hogy követségben menjen Párisba az első consul, Napoleon elé. Ez őt igen közömbösen fogadta és Pestalozzinak nem sikerült benne érdekeltséget kelteni tervei iránt. Visszatértekor a berni kormány a Buchsee-i kolostorban adott intézetének helyet, de midőn ez intézetet Fellenberg igazgatása alá helyezték, a ki közel Hofwylban lakott, Pestalozzi oda hagyta és Iffertenbe költözött, hol ezután intézete európai hírnévre tett szert. Ebbe a kis

városba zárandokoltak Európa minden részéből azok, kik a nevelés javításáért lelkesedtek. 1809-ben tizenöt tanító és 165 növendék állott Pestalozzi vezetése alatt Európa és Amerika minden részéből és harminczkét kész tanító tartózkodott nála, hogy módszerét tanulmányozza. E módszerének talán legjobb oldala a családi élet szoros közössége. Tanítók és növendékek együtt étkeztek és aludtak; igen nehéz körülmények között együttesen éltek. 1810 után hanyatlani kezdett az intézet, főleg a tanítók egyenetlensége miatt. Kitünt, hogy az iskola nem készíti elő növendékeit az életre, a melyre őket alkalmassá nevelni akarta. Pestalozzi remélte, hogy áttelepítheti iskoláját újra Neuhofba, de lehetetlennek mutatkozott. 1825-ben kénytelen volt abbahagyni intézetét és nyolczvanéves korában tért meg eredeti otthonába, Neuhofba, a hol unokái laktak. Itt írta meg «Schwanengesang» czímen utolsó művét, melyben a világ elé tárta életének vázlatát és kifejté végső nevelési elveit. Meghalt 1827. február 17-én. Végső szavai voltak: «Megbocsátok ellenségeimnek; leljenek békességet, a midőn magam megyek az örök béke elé. Szerettem volna még egy hóval tovább élni utolsó műveimért, de köszönöm a gondviselésnek, hogy elhi e világi életből. És ti, gyermekeim, maradjatok nyugodtan együtt és keressétek boldogságtokat a családi élet nyugalmas körében.»

Lássuk most, mik voltak Pestalozzi nevelési elvei. Alapjuk teljesen a természet követése. A nevelés vég-céljának minden természeti erőnek összehangzó fejlődését tekintette; ha ezen összehangzó fejlődésről gondoskodunk, megadjuk a kívánt nevelést. Van bizonyos meghatározott rendje e fejlődésnek, melyet követni kell,

vannak törvényei, melyeket figyelembe kell vennünk, vannak belénk oltott hajlandóságok és ösztönök, melyeket lehetetlen kiirtani vagy fékezni. Fejlődésünk természetszerű menete ez ösztönökből ered. Az ember mindazt kíván cselekedni, a miről érzi, hogy van elég ereje hozzá és ezen bennszülött ösztön következtében akarja is cselekedni. A benső erő ez érzete kifejezése amaz örök, kiirthatatlan, másíthatatlan törvényeknek, melyeken az ember természete alapul. Ezen törvények különbözők a különböző egyéniségek szerint, de van köztük bizonyos összehangzás és folytonosság az emberfajt tekintve. Tehát csakis az tekinthető nevelő hatásúnak, a mi kapcsolatban van az ember minden természeti képességével, a mi megragadja szívét, eszét és kezét. Másrészt az egyoldalú hatás, mely csupán egyik tehetségét foglalkoztatja, aláássa és megrontja képességeink ez egyensúlyát és természetellenes nevelést szül. Ha fejleszteni és nemesíteni kívánjuk fajunkat, törekvéseink igaz alapjául el kell fogadnunk minden emberi képességeink egységes voltát. A mit isten egyesített, nem szabad embernek szétválasztani.

Pestalozzi elmondja, mint fáradozott hosszú ideig, hogy feltalálja módját, miként tehetők világossá és érthetőkké a tárgyak, melyek az ember szeme elé kerülnek. Erre az eredményre jutott. Három szempontra kell ügyelni: 1. Hány tárgy forog szeme előtt és hányféle? 2. Milyen az alakjuk és keretük? 3. Mi a nevök, miként idézhető fel képzetök hang vagy szó segítségével. A ki e hármas fokon elhaladt, három képességre tett szert: 1. képes különböző tárgyakat elképzelni alakjuk szerint és tartalmuk szerint; 2. képes a tárgyakat különválasztani és elképzelni őket szám szerint, mint egyet és sokat; 3. képes az alak és szám szerint

már meghatározott tárgynak képzetét élénkíteni, a nyelv (beszéd) eszközeivel s így megakadályozni elfelejtését. E szerint tehát a tanítás elemi eszközei e három: szám, alak és beszéd. Részletezzük kissé tovább. A tanítás első eszköze a nyelv. Ez háromféle lehet: 1. hangtanítás, a beszédszervek idomítása a különféle hangok kiejtésére; 2. szó-tanítás, az egyes tárgyak felismerése külön nevek szerint; és 3. beszéd-tanítás, miként fejezzük ki pontosan a tárgyakra vonatkozó ismereteinket. A hangtanítás maga kétféle: szó-hangé meg ének-hangé. A szótanítás névsorból áll, mely a fontosabb tárgyakat a természet minden országából és az embernek minden viszonyát a világhoz magában foglalja. E névsor idejekorán közlendő a gyermekkel, mihelyt csak elvégezte az A-bé-czét. A beszédtanítás nagy feladata a kifejezés szabatosága, hogy képesítsen pontosan megkülönböztetni a különböző tárgyakat egymástól. Ha ez első alapvetés megtörtént, könnyen alkalmazhatni az emberi vizsgálódás legfontosabb tárgyaira: földleírásra, történetre és természettudományra. A tanítás második eszköze az alak. Az ebbeli ismeretek szemlélet alapján szerzendők s három fokozat van bennök, a mint mérés, rajzolás meg írás útján nyerik. A mit Pestalozzi mérésnek mond, tulajdonkép geometriai rajzolás, mely azóta fontos helyet foglal el a tanítás új módszerei közt. Kiindul a négyzet felosztásából és halad egész a kör felosztásáig. Eleinte maga a gyermek nem rajzol, hanem csak követi a tanítást, hogy megértse a felosztások mérését; a rajzolás csak később kezdődik, ha a gyermek a geometriai elemeket megérteni és alkalmazni tanulta; azután jó az írás. Irni is fokozatosan kell tanítani, előbb betűrészeket, majd egyes betűket, csak azután betűcsoportokból álló szókat. Az elemi tanítás

harmadik ága a szám. Felsőbbsége abban áll, hogy hang és alak gyakran határozatlan és téves felfogásra vezet, míg a szám soha nem téveszt. A számvetés eredményei mindig biztosak és kétségbe nem vonhatók és azért a nevelés egyik legfontosabb eszköze. A legegyszerűbb számvetés, a számlálás, egységek összeadása vagy levonása: egy meg egy az kettő, kettőből egy marad egy. Ez természeti tárgyakon, köveken vagy borsón tanítandó. Lehet különben alakot és számot összeegyeztetni, a számvetési táblázatok használatában.

Az oktatás ez egyszerű elemein túl nem terjeszkedik ki Pestalozzi; mindazonáltal kétségtelen, hogy kiváló hatással volt a nevelés egész körére. Szegény és tanulatlan létére megkísérlette a tanítás reformját. Lelkesedéssel fogadták egyrészt, de ép annyi gúnnyal illették másrészt. De helyét kivívta a nagy nevelők sorában és az elismerés fokozódott évről-évre halála óta. Módszere mindenütt meghonosodott: a beszéd szemlélet alapján, képeken taníttatik, a számvetés tanítása észszerűen átalakult; a geometria, természetrajz, földrajz, rajzolás és ének módszerei javításában Pestalozzi példáját követték. Még nagyobb a hatás, melyet a nevelés általános elméletére gyakorolt. Neki köszönhető az igazság elismerése, hogy a nevelés alapja az egyéni képességek kifejtésében rejlik. A módszer, mely az érzékek nevelésén kezd és általuk hat az értelemre, tanításából erednek tekinthető. Fröbel gyermekkertje csak az ő általános tervezete egyik részletének tüzetesebb kifejtése. Példája szintén hathatós lendületet adott a szegények és árvák nevelése ügyének és a vakok és siketnémák intézetei is követték reformjait. Nagyobb gond fordított a szegényiskolákra és kisdédóvókra; esti tanfolyamok, vasárnapi iskolák, ipar- és kereskedelmi iskolák kelet-

keztek e kezdemény nyomában. A népiskolában javult a fegyelem és az egyes gyermekek figyelembevétele, külön képességük szerint, szabály lett, nem kivétel. Egy új irodalom, a gyermek olvasmány, keletkezett Európaszerte.

Oly teljesen benne élünk a rendszerben, melynek létesítésére Pestalozzi befolyt, hogy nehéz kifejtteni, mily nagy férfiú volt. Számos hibája lehetett, mint szervezőnek és tanítónak, de életét adta a nyáj bárányaiért. Ő az első tanító, ki határtalan bizalmat helyezett az emberi szeretet hatalmába. Mindenétől megfosztotta magát és egész hosszú életét a szegények és nyomorultak szolgálatának szentelte, alárendelve magát azoknak, kiket tanított, és behatolva szívök és elméjük rejtekébe. Sokat szeretett és sok félszegség megbocsátható neki.

bened - alak - szám

Országos Széchényi Könyvtár

XII.

KANT, FICHTE ÉS HERBART.

A paedagogiai elmélkedésnek még egy irányáról kell megemlékeznünk, a tudományos vagy philosophiai iskoláról. Ez teljesen korunk vívmánya. Némi nevelési elmélet nélkül el nem lehet egy philosophiai rendszer sem. Bármely úton kísértjük meg a lelki tehetségek elemzését, akár physiologiai vagy psychologiai oldaláról, készítetve vagyunk egyik vagy másik tudomány alapján elméletet alkotni magunknak fejlődésökről és a rájuk ható tényezőkről. Korunk meggyőződése e tárgyban talán inkább függnek physiologiai ismereteinktől. Azonban a három bölcselő, kiknek neve a fejezet élén áll, a nevelés tudományát a psychologia tanulmányára alapította. Kant és Fichte elméletében a lélektannak csekélyebb és alárendeltebb ugyan a szerepe, de Herbart kutatásainak fő tárgyát tette. Számára a philosophiai elmélkedés fő haszna, megalapítani a nevelés helyes elméletét. Kant nem írt külön neveléstani művet. A königsbergi egyetemen előadást tartott, akkori szokás szerint, a paedagógiáról is, úgy mint sok egyéb tárgyról; és kevéssel halála előtt adta csak ki egyik tanítványa az előadásokra vonatkozó jegyzeteit. Később megjelentek újra a jegyzetek összefüggőbb alakban, bővítve más műveiből vett szemelvényekkel. Megkísérjük

számot adni nézeteiről, tekintve töredékes voltukat, lehető rendszeres alakban.

Az ember az egyedüli lény, melynek nevelésre szüksége van. A nevelés alatt értve a táplálást, fegyelmezést (disciplinát) és oktatást. Egyikére sincs szüksége ugyanazon mértékben egy állatnak sem; míg az ember csupán nevelés által válik emberré. Ő az lesz, a mivé a nevelés alakítja. Baj, hogy az embert gyakran nálánál rosszabb népség neveli. Ha valamely magasabb rendű lény nevelhetne bennünket, sokkal nagyobb tökéletességre jutnánk. Nagy okulásunkra szolgálna, ha a nevelés terén kísérleteket tennénk. Különös, mily kevés érdeklődéssel viseltetnek e kérdések iránt, noha mindenki beláthatja, mennyire elhanyagolták ifjú korában. A ki hisz az emberi természet tökéletesbülésében, fényes reménynyel töltheti el a nevelés javítása. Minden nemzedék jobb lesz elődénél, míg az emberiség oly fokot nem ér, a mit elképzelni sem tudott. Az emberben igen különböző tehetségek csirája rejlik. Ezeket kell fejleszteni iparkodnunk, kellő irányban és összhangban, úgy hogy minden ember elérhesse a tökéletességet, melyre képes. Azonban nem szabad mellőznünk az igazságot, hogy a végső tökéletesség elérése nem lehet az egyénnek, hanem csak a fajnak hivatása. A nevelés oly mesterség, melyet csak nemzedékek fáradozása emelhet tökéletességre; mindenik nemzedék okulhat elődeinek tapasztalataiból. A nevelés vagy mechanikus (tapasztalati) azaz tervezet nélkül csupán felhasználja a körülményeket, vagy értelmes, tudományos elméleten alapuló. A tudományos nevelés sokkal előbbvaló a másik módnál. Egyik legfontosabb alapelve a nevelésnek, hogy a gyermekek nem nevelendők jelen állapotukhoz képest, hanem az emberiség jövőjére nézve, mely lehetőleg jobb

lesz a jelennél. Nevelnünk kell őket az emberiség eszméje, az egész faj végcélja értelmében. Ezen elv fontossága mellett mégsem törődnek se fejedelmek, se szülők e követelmény teljesítésével. A szülők csupán a jelen idők előnyeit, a fejedelmek csupán kormányuk szükségleteit veszik tekintetbe. Azért nem szabad rájuk bízni az iskolákat, hanem felvilágosult szakférfiak vezetése alá kell helyezni. Oly iskolák, melyekben kísérletek tételnek a nevelés új módszereivel, sokkal fontosabbak, mint tanítóképző intézetek. A neveléstudomány minde- nek előtt gyakorlati, experimentalis tudomány.

A nevelésben különböző feladatok vannak befoglalva. Egy szempontból benne foglaltatik: 1. a fegyelem, a nyers természetnek mintegy szelidítése; 2. a művelődés, mind a tanítást, mind az elmefejlesztést értve rajta; 3. a civilisatio, mely a társadalmi életre alkalmassá képezi az egyént; és 4. az erkölcsiség, moralitás, mely jóvá teszi. Más tekintetben a nevelés vagy köz- vagy magán-nevelés. Az előbbi sokkal jótékonyabb. Az otthon nevelkedő gyermek előbb eltanulja, majd fokozza szüleinek hibáit. A nevelés mindkét alakjának nagy problémája különben, miként egyesíthetni a kényszert a szabadsággal. Majd ismét lehet a nevelés vagy testi (physikai), vagy gyakorlati, praktikus. A testi arra vonatkozik, a mi ember és állatban közös; a gyakorlati nevelés az életre készíti elő az embert. Ez utóbbi feladat három részre osztható: 1. az iskolai vagy a tisztán didaktikai; 2. a pragmatikus, mely okos körültekintésre; 3. az erkölcsi, mely erényes életre tanít. A felsorolt rendben következnek egymás után. A korai testi nevelést illetőleg Kant a főpontokban egyetért Locke és Rousseau tanácsaival. Ellenzi a gyermeknek gépies gyámolítását, mint a járószalagot és hasonlót. Megront-

juk, úgymond, természetes képességeinket a szerszámok használatával; mérővesszőt alkalmazunk, a hol a szem mértéke volna helyén, az órát nézzük, mikor a napon számlálhatnak az időt, az irányzótűt, midőn a csillagok állása után is eligazodhatnánk. Művelnünk kell a gyermek természetes képességeit lehető korán; Kant teljesen egyetért erre nézve Pestalozzi és Fröbel nézeteivel. Az elme művelésére térve, ez kétféle: 1. physikai vagy gyakorlati; 2. pragmatikus vagy erkölcsi. Az elme physikai nevelése vagy szabad vagy iskolaszerű (scholasztikus). Szabad művelése a játék, az iskolaszerű a munka útján történik. Vannak sokan, kik úgy vélekednek, hogy mindent meg lehet játszva tanulni. De az ember természeténél fogva renyhe és kell őt a munkához szoktatni. A munka magában véve nem kellemes és különös, magán kívül álló célja van; a játék magában kellemes és célját is magában leli. Az ember az egyedüli állat, a kinek dolgozni kell; annyiféle tárgyra van szüksége, a melyeket csak fáradságos, nehéz munka árán szerezhet meg. De a munka szüksége nagy áldása sorsunknak. Ha Ádám és Éva megmaradnak a paradicsomban, hamar beleúntak volna. A gyermeket szoktatni kell, hogy ne vegyen minden dolgot játékba; még ha nem is látja be a munka hasznát, sok tekintetben javára fog válni. Az elme művelésében előbb kell fejlesztenünk a magasabb képességeket, az alsóbbakat csak rájuk való tekintettel; például az akarat és a képzelet alárendelendő az értelemnek. Az emlékezetnek kevés a becsé egymagában; olyan mint a teherhordó állat, viszi az árút, a mit más készített. Az értelem az általános fogalmak és elvek ismerete, az ítélőképesség az egyetemesnek alkalmazása egyes esetekre. Sok dolgot nem lehet másként tanulni, mint az emlékezet útján.

A történet azonban nem tartozik közéjük; fő haszna, hogy az értelmet fejleszti, ítéletmondásra készítve.

A tanításban iparkodnunk kell fokozatosan egybekapcsolni a tudást és a gyakorlati ügyességet (Wissen und Können). A tudományok közt a matematika legalkalmasabb e célra. Ép úgy egybe kell kapcsolni tudást és beszédet; ezt elérjük az ékesszólás tanításával és szó-bőség szerzésével. Azonban tanulja meg a gyermek a különbséget a tudás meg a gondolás vagy hives közt. Ily módon kifejtjük benne a józan értelmet és szert tesz józan, ha nem is finom izlésre.

Az erkölcsi nevelés nem függ a fegyelmezéstől, hanem az elvektől (maximáktól). Minden veszve van, ha büntetésre vagy könnyekre alapítjuk. A gyermeknek hozzá kell szoknia, hogy bizonyos szabályok értelmében cselekedjék. Ha a gyermek hazudik, ne büntesd, hanem fogadd megvetéssel: mondd meg neki, hogy nem hiszel neki többé. Ha bünteted a gyermeket, mert rosszat tett és jutalmazod, ha jót tesz, nem fog cselekedni magáért a jóért, hanem a jutalomért. Az erkölcsiség oly valami szent és magasztos, hogy nem szabad lealacsonyítani és ugyanegy rangba helyezni a fegyelmezéssel. Az erkölcsi nevelés első kötelessége a jellemképzés és a jellem nem egyéb, mint készség elvek szerint cselekedni. Az elvek (maximák) az emberi értelemből eredő szubjektív törvények. Ha kívánod, hogy gyermeked jellemes legyen, szoktasd az elvszerű cselekvésre. Oly emberben, ki nem cselekszik szabályszerűen, nem bízhatni.

A legfontosabb dolog a fiú, főképp az iskolás fiú jellemében: az engedelmisség. Ez kétféle, a mint a tanítónak vagy föltétlen, abszolút vagy érthető, jól felfogott akaratára vonatkozik. Föltétlen engedelmisséget a kényszer szül, a viszonylagos a szabad akaratból és bizalom-

ból ered. Ez utóbbi a jobbik, azonban a gyermeknek általában sok dologban föltétlenül is kell engedelmeskednie. A tanítónak nem szabad előszeretettel tanusítani egyik vagy másik gyermek iránt. A gyermekeket lehet rábírní, hogy hajlandóságuk szerint cselekedjenek, de gyakran megkövetelendő, hogy dolgozzanak kötelességből is. A férfúnak később kötelességszerű az élete és ifjúkorában-kell hozzászoknia. A büntetés szintén kétféle: testi és erkölcsi. Az erkölcsi büntetést alkalmazzuk, ha a gyermek természetes vágyódását, hogy szeressék és becsüljék, éri büntetésünk, ha például megvetéssel, hidegen fogadjuk vagy visszautasítjuk, hogy nem beszélünk vele. A testi büntetés vagy megvon a gyermektől valami kívánságot, vagy valami kellemetlent ró rája. A büntetés sohase járjon az erkölcsi érzet felháborodásának tanusága nélkül; ne alkalmazzassék gépies módon, különben elvesz minden hatása. A gyermek jellemének alakításában a második fővonás: az igazságszeretet, őszinteség; ez azonban nem biztosítható büntetés által. A gyermeket úgy kell szoktatni, hogy szégyelje a hazugmondást, azért a megvetés az egyetlen alkalmas büntetése a hazugságnak. Harmadik vonása legyen a gyermeki jellemnek: a társas hajlam; éljen barátságban másokkal és ne kívánozzék sokat egyedül lenni. A tanítók gyakran ellenzik, de helytelenül. A gyermekeket elő kell készíteni életünk ezen legtisztább élvezetére. Nyíltak legyenek és oly vidám a tekintetök, mint a nap; csakis a vidám lélek találhatja kedvét a jóban. Sokan azt hiszik, hogy gyermekkoruk volt életük legjobb és legkedvesebb kora. De nincs úgy. Gyermekéveink a legterhesebb évek, mert nagy fegyelem alatt állva, ritkán van az embernek igaz barátja és még gyérebben szabadsága. Már Horatius mondja: Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit.

Néhány kitűnő észrevételt tesz Kant a tanítás módszerét illetőleg. Szabály és példa mindig együtt járjon, még pedig a példa kevéssel megelőzőleg. Az elme legjobban művelődik, ha az ember maga végez el valami munkát, például, ha alkalmazzuk a tanult nyelvtani szabályt vagy ha magunk készítünk térképet. Az autodidaxis a tanulás legjobb módja, csak hogy kevés ember győzi. Az ész nevelését elérjük Sokrates módját követve. Ő magát az elme bábájának mondta; valóban segítenünk kell az észt, hogy napfényre szülessék. E végre alkalmazzuk a kérdés megfelelés módját. Lassú módszer, de hatékony. A logika kézikönyvében Kant a tanítás módszereit három csoportra osztja: 1. az akroamatikus, midőn maga a tanító egyszerűen előad; 2. az erotétikus, midőn mind a tanító, mind a tanítvány kérdést teszen; 3. a katechetikus, midőn egyedül a tanító kérdez. Kant a másodikat ajánlja.

A végső tulajdonság, melyre az ember szert teszen, a világismereten alapuló okosság (*Weltklugheit*), de ez becsére nézve mögötte áll az erkölcsiségnek. Abban áll, hogy magunk el tudunk rejtőzni, míg mások lelken átlátunk. Első, hogy legyen illő magaviseletünk; ez igen hasznos képesség. A tettetés is hasznos, azaz hibáink eltitkolása, de csak bizonyos esetekben lehet megengedve, mert igen közel jár a hazugsághoz és igen kelletlen eszköz. Az okosság a vérmérsékletet illeti, az erkölcsiség a jellem dolga. *Substine et abstine*; tűrj és tartózkodjál! Az első lépés szenvedélyeink leküzdése. Fel kell ébresztenünk a gyermekben a rokonszenvet, de ne tegyük érzelgőssé, mert gyengítjük vele jellemét. Jó elv a jellem vezetésében: *Festina lente*. Festina: siess, oly tevékenységre utal, melyben sietni kell, hogy sokat tanuljunk; de alaposan is kell tanulnunk, tehát

lassan, lente. Kötelességeiről is fel kell világosítanunk a gyermeket, de lehetőleg példa útján. E kötelességek kétfélék: vannak kötelességei önmaga és mások iránt. Önmaga iránti kötelességei a gyermeknek: a tisztaság, mértékletesség és a legfontosabb, hogy megőrizze önmagában az emberi méltóságot. Önmagunk iránti kötelességeinket gyakran elhanyagoljuk a felebarátaink iránti kötelességek mellett, azonban válságos percekben egyedül azok teljesítése nyújt erőt és támaszt. Kérdésbe vették, vajjon az ember természettől fogva jó-e vagy rossz; azt kell felelnünk, hogy sem ez, sem az, mert természettől fogva az ember egyáltalán nem erkölcsi lény. Azzá válik, ha esze fölemelkedik a kötelesség és törvény eszméihez. Másrészt mondható, hogy lappang benne sok kísértés mindenféle rosszra, ösztönök és hajlamok, melyek csábítják, midőn az ész ellenkező irányba utalja. Erkölcsi jóvá csupán erény által válhatik — azaz önuralom által. A társadalmi kötelességekről gondos oktatást kell adni a gyermekeknek; fontosabb, hogy a kötelesség eszméje vezesse cselekedeteiket, mint az érzelem, a pusztá jó szív.

Nagy kérdés, mily korán kell megkezdeni a vallás-tanítást. Igen előnyös volna, ha fokozatosan vezethetnők a gyermeket a természet szemléléséből az Isten eszméjéhez. De ez lehetetlen. Ha magad nem szólasz neki Istenről, hallani fog róla mások beszédje után. Gondoskodnunk kell róla, hogy a vallás ne legyen pusztá utánzás. Az Isten eszméje leghelyesebben tanítható az atyaság hasonlatossága szerint; hozzá kell szoknunk, hogy az emberiséget egységes családnak tekintjük. Mi a vallás? Azt mondhatni, hogy a törvény kebelünkben, lelkiismeretünk, a mennyiben egy felső törvényhozó és bíró léte által szentesítést nyer; az er-

kölcsiség alkalmazása az istenség ismeretére. A vallás semmi sem erkölcsiség nélkül. A gyermekeknek eleint nem szabad tanítanunk semmiféle theológiát. A theológián alapuló vallás nem foglalhat magában semmiféle erkölcsi elemet. Előbb jön az erkölcsiség, aztán következik a theologia. A gyermek tisztelje Istent, 1, mint az élet és az egész világ Urát; 2. mint gondviselő atyját és 3. mint az emberiség ítélő biráját. — Kant elmékedéseit ama komoly gondra való intéssel végzi, melyben akkor kell részesítenünk az ifjút, ha férfikorba lép; ajánlatos, hogy e részt mindenki olvassa és fontolóra vegye, a kinek az ifjuság oktatása kezére van bízva.

Fichte neveléstani elméletét nem tárgyalhatni teljesen a nélkül, hogy terjedelmesebben ne kellene számot adnunk általános philosophiai rendszeréről, mint e helyt feladatunkhoz képest megengedhető. Valósággal nem is mondhatni, hogy határozott elméletet megállapított volna és követői abbéli kísérleteikben, hogy elveit kifejtésük, kénytelenek voltak eltérni mesterök tételeitől. Az erkölcsi oktatástant illetőleg főképen Kant nézeteit fogadta el; a gyakorlati módszerekre nézve lelkes tanítványa Pestalozzinak, kit második Luthernek tekintett. Még több súlyt fektetett az egyéni jellem, egyéni élet kifejtésére. Az ember, úgymond, természetében jó és a nevelés feladata fejleszteni a jóság e csiráját és független, önmagában elégséges egyéniséggé alakítani. Azonban a legnagyobb szolgálatot tette a nevelés ügyének a német nemzethez intézett beszédeivel (*Reden an die deutsche Nation*) mint a nemzeti nevelésnek lelkesült szószólója. A német nemzetiséget szétdarabolva látta, lábbal taposva az idegen támadás alatt és megértette, hogy a nép ujjaszületése csupán az igaz nemzeti szel-

lemű nevelési rendszertől várható. E rendszer köznevelés legyen, egyenlő mindenkire nézve — gazdagra és szegényre, férfi és nőnemre nézve egyaránt. Vezetése az államnak tiszte; és feladata nem csupán értelmi, hanem erkölcsi, nem csak vallásos, hanem aesthetikai is. Fichte sokkal inkább általánosságok közt forog, semhogy összefüggő munkatervet alkothatott volna és nézeteit más sem részletezte soha teljesebben. De kétségtelen, hogy az erélyességnek, melylyel minden néposztály köznevelésének szükségét, valamint az államnak ebbeli kötelezettségét hirdette, része van a közoktatás ama nagyszerű rendszerének szervezésében, melynek példáját Németország nyújtja a világnak.

Herbart azonban úgy tekinthető, mint a modern tudományos pædagogikiának megalapítója. A német philosophusok sorában ő az újabb német lélektan alapvetője. Bölcséleti elméletének méltatását másokra kell biznunk; de ő az első, a ki belátta, hogy minden ágában teljes nevelési rendszer nem alkotható, míg az ethikának és psychológiának biztos alapjait meg nem vetik. A neveléstudomány, ezen szempontból tekintve, minden egyéb tudományosságnak koronája. — A nevelés alapvető elve a gyermek fejleszthetősége, alakíthatósága. Nem mintha megtaníthatnók a gyermekeket mindenre. Képességének meg vannak határai egyéniségében, valamint élete térbeli és időszerű körülményeiben. De habár a nevelő meg nem valósíthat mindent, a mit kíván, törekvésének és buzgalmának czélját lehető magasan kell kitűznie. A nevelés végczélja: az erkölcsiség, az erény. Ez pedig a benső szabadságnak megvalósítása minden egyes személyben; e benső szabadság meg két lelki mozzanatnak, a belátásnak és akaratnak meg-

egyező viszonya. A tanító kötelessége mindkét tényezőnek fejlesztése, a végből, hogy állandó megegyezés létesüljön közöttük. A psychologia mutatja, minő sorban fejlődnek a gyermek tehetségei. Első az érzés, utána az emlékezet, mely megőrzi annak nyomait s visszaidézi e nyomokat. A kis gyermek folytonos kérdezősködése az ítélet képességének ébredését jelzi; megkísérli képzeletét általánosabb képzetek alá sorolni és nevet adni nekik. Majd személyes érzelmeiben, tetszésben és nemtetszésben, az erősödő akarat nyilvánul, mely eleitől fogva ellenőrzés alá veendő, hogy kárát ne valljuk. Az æsthetikai ítélet, mely Herbart philosophiája szerint nem csupán a művészeti élvezetnek, hanem egyszersmind az erkölcsiség forrása, fejlődik legutoljára. Csakhamar kevesebb kérdést tesz a gyermek, hanem cselekszik, mindinkább korabeli gyermekek társaságát keresve. Egyénisége határozottabb kifejezést nyer. A gyermekek képességeinek megértésében egy nagy nehézséggel találkozunk, hogy ugyanis a környezet, melyben ép forgolódnak, rendkívül befolyással bír érzelmeikre s azok nyilatkozatára. Más jellemök van a család, más az iskola körében és megint más társaik közt a játszó-helyen. Mindenik, bizonyos körülmények közt, döntő hatással lehet jellemök határozott alakulására. — Herbart a nevelés munkáját három ágra osztja, — különbséget téve *igazgatás* (Regierung), *oktatás* (Unterricht) és *fegyelmezés* (Zucht) közt.

1. *Igazgatás* (Regierung). — A gyermeknek, a mint világra jő, nincs még akaratja, képtelen tehát erkölcsi cselekvésre. Természetes ösztönei készítik cselekvésre, mi által másoknak és önmagának is árthat, alkalmatlanságot okozhat. Ezen cselekvését szabályozni, rendbe szedni kell, de egyuttal kerülnünk kell az összeütközést.

Csupán azt kell szem előtt tartanunk, hogy a rendet biztosítsuk és a gyenge lelket erősítsük. A fő segítség e cél elérésére, ha a gyermeket foglalkoztatjuk. Erre törekszik az igazgatás; minők pedig eszközei? Legelső a fenyegetés; de ez aligha lesz hatással a kemény természetű gyermekekre és kártékonyan hatna, bénítaná a gyengét. Azért csak nagy óvatossággal alkalmazható. Második a felügyelet; de ez terhes mindkét félre; a gyermekekre azonfelül szintén károsan hathat, mert megölhet benne minden önállóságot és tartóztatja, hogy maga erején okuljon, s mert minél szigorúbb, annál inkább gyengíti vagy megrontja jellemét. A folytonos felügyelet csupán a legfiatalabb korban járhatja vagy különös veszedelem idején. Fenmarad tehát az igazgatás két főeszköze: a tekintély és szeretet. A tekintélynek a nevelő nemesebb jelleméből kell folyni, a szeretetnek kölcsönös rokonszenven kell alapulni és nem szabad gyengességgé fajulnia.

2. *Oktatás* (Unterricht). — Az ember érdeme nem ismeretén, hanem akaratán alapul. Azonban az akaratnak gyökerei az értelemben rejlenek és azért az értelmi műveltség nagy fontosságú a jellemre nézve. Az oktatás tehát megelőzi a fegyelmezést; mindkettő meg egyezik abban, hogy a jövőre vannak irányozva, míg az igazgatás csupán a jelent tekinti. Az oktatás vég-célja az erkölcsiség, az erény, közelebbi célja a sokoldalú érdeklődés fölkeltése. A teljesen műveletlen ember nem lehet erényes; legelőbb is az elmét kell ébreszteni. Az oktatás legelőbb is erős hatást tegyen, hogy érdeklődést keltsen; aztán széles körre terjedjen, hogy az érdekeltség sokoldalú legyen és végre egységes célra törekedjék, hogy az értelem szórakozottá ne váljék. Az egyéni egység ne szenvedjen kárt

a nyert műveltség sokoldalúságától. Elménk képes behatóan foglalkozni egy tárggyal a másik után; csak gondot kell rá fordítani, hogy a különböző tanulmány ne heverjen pusztán egymás mellett, hanem hogy az egyéni eszméletben egységgé szövődjék. Az öntudatos eszmélet a kapocs, mely a sokféle ismeretet szorosan együvé tartja; a középpont, melyben minden oktató munkásságnak egybe kell folynia. Az egyes ismeret akkor vált birtokunkká, ha világosan értjük; elhomályosul pedig, ha oly ismeretanyaggal van kapcsolatban, mely nem tartozik hozzá. Azért a világosság érdekében a tanulmányozás fonalait külön kell tartani. A teljes öntudatosság viszont szintén világos és zavartalan. Ily tiszta öntudatosság, sokoldalú ismerettel kapcsolatban, a rendszerezés eredménye és elérhető methodikus gyakorlással.

Herbart részletesen tárgyalja, még pedig philosophiája nyelvén, hogy minden tanításnak, hogy czélt érjen, szabad, független mozgalmasságban kell tartani a növendék elméjét. Nem elégséges a tanítás anyagának perceptiója: kell hogy apperceptio járuljon hozzá, azaz a tanulónak föl kell ismernie és régibb tapasztalata körébe elhelyeznie a tanítás tárgyát. A magából kell valamit hozzá adnia a képzetekhez, melyeket tanítója előtte föltár. Az érdeklődés, iránya szerint, hat csoportba osztható. 1. Az empirikus érdek, mely a világ sokféle tüneményeinek felfogására, a tapasztalat tarka változatosságára vonatkozik. 2. A spekulatív érdek, mely viszont azon általános törvényekre irányul, melyek ama változatosságban uralkodók, s melyekhez a tapasztalati ismeret fölötti elmélkedés útján juthatni; ez vezet bennünket az egyes tudományokhoz; 3. az æsthetikai érdek, mely a művészeti ízlésben, de egyszersmind a

tapasztalat erkölcsi megítélésében nyilvánul. E három együttvéve teszi a tisztán elméleti, értelmi érdekeltséget. Velök szemben állanak a részvét érdekei, nevezetesen: 4. a sympathikus és 5. a társadalmi érdek, a szerint, a mint a részvét vagy egyes személyekre, atyafiakra, barátokra, vagy az emberi társadalom különböző ágaira, osztályokra, pártokra irányulhat; s végre 6. a vallásos érdek, mely az egyeseken és társadalmon túl az emberiséget öleli fel és az emberi erő gyöngeségének érzetében vallásos elmélyedéshez vezet. Mindennemű érdekeltség, bár önmagában jogosult, könnyen szűk-körűvé és egyoldalúvá tehet. Az oktatás feladata megakadályozni e lelki fogyatkozást. A tanítás menete analitikus vagy synthetikus és fel kell használnunk mindkét módját. Pusztá elemzéssel nem szerezhethet a növendék oly ismeretkincset, minőhöz a tanító rendezett közlése juttatja. Másrészt a pusztá közlés útján nem válhatik az ismeret az egyén eszméletes birtokává, egynéhány kiváló tehetséget kivéve, ha csak nem kíséri folyton az elemzés gyakorlása.

3. *Fegyelmezés.* (Zucht). — A fegyelem szintén a növendék jövőjét tekintí. Remény az alapja és türelemben nyilatkozik. Módosítja az igazgatás eszközeit, a mely talán nagyobb szigorral hamarább elérné célját; módosítja a tanító eljárását oly esetekben, hol túlságos követeléssel terheli az egyesek erejét. Alkalmazása tapasztatot és természetes jó indulatot tételez fel. Az oktatás meg a fegyelmezés együttvéve teszik a nevelést. A fegyelmezés feladata a jellem edzése az erkölcsiség céljában. A jellem különbségei az akarat különbségeitől függnék. Midőn az ember lelkét vizsgálni kezdi, talál már benne bizonyos indulatokat, a gyengeség és erő némi jeleit, melyek természetes hajlandóságokból

erednek. Ez a jellem objektív része. Azonban e saját-ságainak megfigyeléséből benne új akarat ébred, melyet, hogy a másiktól megkülönböztessük, jelleme szubjektív részének nevezhetni. Objektív részökben a jellemek rendkívül különbözök, és nemesítésök érdekében mind ösztönzésre, mind fékezésre lesz szükség. Nehéz dolog ezt helyesen alkalmazni és azért a jellem objektív része egymaga csak bajjal érhet összehangzó alakot. Az ily összehangzás az által létesül, a mit Herbart akarati emlékezetnek mond. Az akarat ezen szubjektív része fokozatosan alakul az által, hogy az ember hozzászokik hasonló körülmények közt hasonló módon cselekedni; s a mint akaratának e része fejlődik, bizonyos elvekhez és maximákhoz jut az ember, melyek indító okul szolgálnak. Ez indító okoknak súlyt adni, gyakran küzdelembe kerül és a jellemereje vagy gyöngesége abban nyilatkozik, hogy az összehangzás az akarat objektív és szubjektív része között többé vagy kevésbé tökéletes. Az erkölcsiség mindkettőjökön alapul. Bárminők a gyermek hajlamai és bármely jó indulatokkal telt is objektív akarata: nincs biztosítva ezek hatása, ki sincsenek zárva a rossz hajlamok, melyek mindenikünkben találhatók, míg nem támogatjuk helyes, jó elvekkel, melyek az akarat szubjektív oldalához tartoznak. Ez elveket az æsthetikai ítéletek szolgáltatják, melyek szerint a gyermek különbséget tesz jó és rossz között. Míg ez ítéletei nem kellőképen világosak, szabatosak és tökéletesek, az elveknek nincs biztos alapjuk a gyermek lelkében és alig jobbak mint értelmetlenül tanult szavak. Másrészt, ha æsthetikai ítéletei átszövődnek minden érdekein, melyeket a tapasztalat, a tanító közreműködése és az oktatás benne keltettek: ez természetesen erkölcsi lelkesedést szül, a mely folyton fokozódik elveinek logikai mű-

velése, valamint az élet folyamán való rendszeres alkalmazása által.

A fegyelmezésnek hármas a feladata — tartóztatni, meghatározni és szabályozni. A tartóztató fegyelemnek az akarati emlékezet a forrása, mely egyenes ellentéte a könnyelműségnek, melyet az ifjúságnak rendszerint tulajdonítani szokás. A tartóztatás első nyilatkozata az igazgatás és az engedelmesség, melyet megkövetel. A meghatározó fegyelmezés célja biztosítani, hogy a gyermek önmaga válasszon és nem nevelője az ő nevében. A szabályozó fegyelmezés megkezdődik, mihelyt a szubjektív jellem nyilatkozni kezd. A gyermek értelméhez fordul és állhatatosságot iparkodik létesíteni cselekedeteiben. Ezen eljárással előbb akaratára vonatkozó æsthetikai (erkölcsi) ítéleteket keltünk lelkében, azaz a megszokást, hogy izlésszerűen a jót többrebecsülje a rossznál; és végre értelmes erkölcsiséget, mely a nevelés végeztelje.

E rövid fejtegetésünkből kitetszik, hogy Herbart nevelési elvének helyessége vagy hibás volta összefüggésben áll lélektani nézeteinek helyességével vagy hibás voltával. Azonban bárminő lesz is végre befolyásuk a nevelés tudomány fejlődésében, Herbart érdeme marad, hogy bizonyosságot tett róla, hogy a nevelés helyes elmélete csupán helyes lélektani és ethikai rendszer alapján épülhet fel.

V Formális fokozatok -

Könyvészeti és életrajzi jegyzetek.

Általános művek.

A főbb általános természetű művek, melyeket a szerző munkája készítésében felhasznált, a következők:

1. *Karl Schmidt*, Geschichte der Pädagogik, dargestellt in weltgeschichtlicher Entwicklung und im organischen Zusammenhange mit dem Culturleben der Völker. Cöthen, 1868. (Négy kötet, 3. kiad. n. o. 1873—1876.)

2. *K. A. Schmidt*, Encyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens, bearbeitet von einer Anzahl Schulmänner und Gelehrten. Gotha (12 kötet, 2. kiad. 1878—1883.) Általános cikkét: Geschichte der Pädagogik, V. köt. 592—683. l. *G. Bauer* írta; figyelemre méltók azonfelül az egyes pädagogusokról írt cikkek.

3. *Gabriel Compayré*, Histoire critique des Doctrines de l'Éducation en France (depuis le seizième siècle.) Két kötet, Paris, 1879. E jeles munka bevezetésképen tárgyalja az ó- és középkor neveléstani elméleteit és általán kiterjeszkedik más népek pädagogiai munkásságára is, a mennyiben a francia nevelésügyre befolyást gyakoroltak.

4. *August Vogel*, Geschichte der Pädagogik als Wissenschaft. Nach den Quellen dargestellt. Gütersloh, 1877.

Figyelemre méltó, az oktatásügy történetét egészében áttekintő tanulmányok azonfelül: *Lorenz v. Stein*, Das Bildungswesen (Verwaltungslehre 5. Theil.) Stuttgart, 1883—84. Három kötet, mely az ó-, közép- és ujkor nevelésügyének fejlődését tárgyalja a 18. század végeig. — *Otto Willmann*, Didaktik als Bildungslehre. Erster Band: Die geschichtlichen Typen des Bildungswesens. Braunschweig, 1882. — Geschichte der Erziehung

von Anfang an bis auf unsere Zeit, bearbeitet in Gemeinschaft mit einer Anzahl von Gelehrten und Schulmännern, von *K. A. Schmid*; az egész öt kötet tíz részből. Az első: Die vorchristliche Erziehung: Einleitung. — Die Naturvölker. — Die Kulturvölker des Orients. Von *Gustav Baur*. — Geschichte der Erziehung bei den klassischen Völkern. Von *K. A. Schmid*. — Das Volk der vorbereitenden Offenbarung. Von *Gustav Baur*.

Második kötet, első része: Die christliche Erziehung in ihrem Verhältnisse zum Judentum u. zur antiken Welt. Von *Gustav Baur*. — Die Erziehung im Mittelalter. Von *Hermann Masius*. — Die Universitäten im Mittelalter. Von *Otto Kaemmel*. — Jüdische u. mohammedanische Erziehung. Von *Gustav Baur*.

Második kötet második része: Erziehung und Unterricht im Zeitalter des Humanismus. Von *Karl Hartfelder*. Italien—Frankreich—Deutschland—Spanien—England. Die Reformation. Von *Ernst Gundert*. — Die Vorbereitung der Reformation. Die deutsche Reformation: Luther, Johann Bugenhagen, Johannes Brenz, Melancthon. — Die schweizerische Reformation: Zwingli, Calvin. — Die vier grossen protestantischen Rectoren des XVI. Jahrhunderts und ihre Schulen. Von *Georg Schmid*. — Valentin Friedland (Trotzendorf) in Goldberg, Johannes Sturm in Strassburg, M. Neander in Ilfeld, Hieronymus Wolf in Augsburg.

Harmadik kötet, első része: Unterricht u. Erziehung in der Gesellschaft Jesu während des XVI. Jahrhunderts. Von *Georg Müller*. Bildung u. Bildungswesen in Frankreich während des XVI. Jahrhunderts. Von *Ernst v. Salwürck*. — Die neue Wissenschaft u. der höhere Unterricht. Petrus Ramus. Das Collège de France. Die Jesuitenschulen in Frankreich bis 1609. Die Studienreform Heinrichs IV. — Die pädagogischen Theoretiker Frankreichs in XVI. Jahrhundert: François Rabelais, Jacobus Sadoletus, Claude Baduel. Erasmusübersetzungen von Pierre Saliat, die neue Cyropädie, Scävole von Sainthe-Marthe, Michel de Montaigne. Von *Georg Schmid*. — Das Schulwesen in England im XVI. u. XVII. Jahrhundert. Von *Georg Schmid*. — Universitäten, Grammatikschulen, Roger Asham, Richard Mulcaster, John Milton, Francis Bacon. Von *Karl Sandberger*.

Harmadik kötet, második része: Wolfgang Ratke. Von *August Israel*. — Johann Amos Comenius mit seinen Vorgängern J. H. Alsted u. J. V. Andreae. Von *Julius Brügel* u. *Georg Schmid*.

Negyedik kötet, első része: Bildungsbestrebungen in Deutschland während des 30-jährigen Krieges. Von *Julius Brügel*. — Die Reform im Herzogtum Gotha. Veit Ludwig v. Seckendorff, Johann Michael Dilhem, Johann Michael Moscherosch, Johann Balthasar Schupp. Der Pietismus (A. H. Francke), seine Pädagogik u. seine Schulen. Von N. — Johann Albrecht Bengel. Von *Georg Schmid*. — Friedrich Christoph Öttinger, Johann Friedrich Hattisch. Von *Ernst Gundert*. — John Locke. Von *Georg Schmid* u. *J. Brügel*. — Bildung u. Bildungswesen in Frankreich während des XVII. u. XVIII. Jahrhundert. Von *Ernst v. Sallwürck*.

Negyedik kötet, második része: Das Zeitalter der Aufklärung u. Erziehung und Unterricht in Deutschland. Von *Georg Schmid*. — Der Philanthropinismus: Johann Bernhard Basedow u. das Philanthropinum in Dessau; Christian Heinrich Wolke. Von *Georg Schmid*. — D. Karl Friedrich Bahrdt u. die Philanthropine zu Marschlin u. Hildesheim. Von *August Israel*. — Christian Gotthilf Salzmann in Schnepfenthal. Von *Ernst Gundert*. Johann Heinrich Campe. Ernst Christian Trapp. Pierre Villaume. Von *Julius Brügel*. Andere Vertreter der Aufklärung: Eberhard v. Rochow. Moses Mendelssohn u. die jüdischen Schulen. Johann Heinrich Pestalozzi. Von *E. Gundert*. — Friedrich Schleiermacher. Von J. Eitle. — Johann Friedrich Herbart. Von *Ernst v. Sallwürck*.

Ötödik kötet, első része: Geschichte des Gelehrtenschulwesens in Deutschland seit der Reformation bis 1890. Von *Hermann Bender* u. *Georg Schmid*.

Ötödik kötet, második része: Geschichte des Realschulwesens in Deutschland. Von *Rudolf Hoffmann*. — Das höhere Bildungswesen in Frankreich von 1789—1899. Das höhere Bildungswesen in Grossbritannien im XIX. Jahrhundert. Das Bildungswesen der Jesuiten seit 1600. Von *Ernst v. Sallwürck*. — Geschichte des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland u. Frankreich. Von *J. Wychgram*. — Das Mädchenschulwesen in England. Von *A. Hamann*. Nachtrag zur Geschichte der preussischen Gymnasien u. Realgymnasien (bis 1901). Von *Georg Schmid*.

Ötödik kötet, harmadik része: Geschichte der Volksschule besonders in Deutschland. Von *F. Sander*. — Überblick über das Volksschulwesen des Auslandes. — Das technische Schulwesen. Von *H. Holzmüller*. Anhang: Das kaufmännische Schul-

wesen. — Geschichte des Taubstummenbildungswesens, der Kleinkinderschule u. des Kindergartens, der Blindenbildung. Von *J. Kopp*.

Kisebb tankönyvek közül fölemlítendőek, mint önálló dolgozatok: *Karl Schmidt*, Geschichte der Erziehung und des Unterrichts. Köthen, (3. kiad. 1876.); *Hermann Schiller*. Lehrbuch der Geschichte der Pädagogik. Leipzig (1887–1891.); *J. Paroz*, Histoire universelle de la Pédagogie. Paris, 1881.; *Gabriel Compayrée*, Histoire de la Pédagogie. Paris 1884. — *C. Issaurat*, La Pédagogie, son évolution et son histoire, Paris, 1886. (Positiv philosophiai alapon). — *Ch. Letourneau*, L'Evolution de l'Education dans les diverses Races humaines, Paris, 1898. (Anthropologiai alapon). — *Thomas Davidson*, A History of Education, Westminster, 1901. — *Paul Monroe*, A Textbook in the History of Education, New-York, 1905. — *F. V. N. Painter*, A History of Education, New-York, 1903 és hozzá szemelvények életrajzi vázlatokkal: Great Pedagogical Essays Plato to Spencer by F. V. N. Painter. — *Levi Seeley*, History of Education, New-York. Az ókori népek nevelését tárgyalja, kül. tekintettel közművelődésükre: *S. S. Laurie*, Historical Survey of Pre-Christian Education, London, 1895. Magyar neveléstörténeti művek közül az egyetlen, mely komoly tanulmány alapján készült és használható okulást nyújt: *Fináczy Ernő*, Az ókori nevelés története, Budapest, 1906.

I. A görög nevelés.

1. A görög nevelésről pontos és szabatos adatokat nyújtanak a nevezetesebb régiségtani művek; köztük első helyen áll: *K. F. Hermann*, Lehrbuch der Gr. Antiquitäten. Vierter Band. Die Griech. Privatalterthümer, 3. Aufl. von Hugo Blümner. Freiburg, 1882. 286–351. 1. §. 33. Von der Wartung u. den Spielen der Kinder. §. 34. Grundsätze der griech. Erziehung. §. 35. Von den Gegenständen des Unterrichts. §. 36. Von den Unterrichtsanstalten §. 36. Von den Leibesübungen. — Az ott 286. lapon³ alatt felsorolt művek közül külön figyelmet érdemelnek: *Lorenz Grasberger*, Erziehung und Unterricht im klassischen Alterthum. Würzburg, 1864–81. 3 kötet, mint a görög és római nevelésre vonatkozó adatok valóságos tárháza; — *G. Bernhardt*, Grund-

riss der griech. Litteratur. 4. kiad. Halle, 60. laptól §. 16—21. Von der Erziehung der Griechen, mint a görög nevelés szellemes méltatása; *J. P. Mahaffy*, Old Greek education. London, 1881., a gyakorlati nevelés világos rajza és értelmes bírálata; végre *Alexandre Martin*, Les doctrines pédagogiques des Grecs. Paris, 1879., mely különösen a görög nevelési elméleteket tárgyalja. (Ez utóbbiból fordítva: Sokrates és Xenophon pædag. eszméi l. *Magyar Tanügy*, VIII. 363. l. *Platon* pædagogiai eszméi, u. o. IX, 93., 210., 313. l.). Ujabb földolgozásban adja összefoglaló képét a görög nevelésnek: Die griechischen Privataltertümer von dr. *Ivan v. Müller* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft IV. Bd. 1 Hälfte, Nördlingen, 1887): Körperflge 444 a—458 b lap; Kindererziehung 448 d—455 b, Jünglingszeit 455 b—458 b lap. — Az athéni nevelést ismerteti fénykorában: *Paul Girard*, L'éducation athénienne au Ve et au IVe siècle avant J. C., Paris, 1889. Aristoteles elméletének ismertetése körül csoportosítva tárgyalja a görög nevelést egészében: Aristotle and Ancient Educational Ideals, by *Thomas Davidson* (The Great Education I), London, 1892. — Régibb feldolgozások közül megemlíthetők: Geschichte der Erziehung, des Unterrichts u. der Bildung bei den Griechen, Etruskern und Römer, aus den Quellen dargestellt von dr. Joh. Heinrich *Krause*, Halle, 1851; — Darstellung des Erziehungs- u. Unterrichtswesens bis den Griechen und Römer von J. L. *Ussing*, Altona, 1870. — A forrásokat igen tanulságos felvilágosítással állítja egybe fordításban: *Paul Monroe*, Source Book of the History of Education for the Greek and Roman Period. New-York, 1902

2. *Platon* szül. 427. Kr. e., athéni nemes szülők-től. Családjának társadalmi és politikai állása, mig egyrészt gondos nevelésben részesíté a tehetséges ifjút, másrészt eleitől fogva meggyökerezteté fenkölt szellemében az aristokratikus hajlandóságokat. Művészi tehetsége, melyet philosophiai műveiben is csodálunk, ifjúkorában költői kísérleteiben nyilvánult. Huszadik évében ismerkedett meg Sokratessal, a kinek szellemébe nyolcz évi bizalmas közlekedés folytán mélyebben be-

hatolt, mint bárki. Sokrates halála után előbb Megaraban tartózkodott (a sokratikus Euklidesnél); de úgy látszik, nem sokáig, hanem útra kelve Egyiptomba és Cyrenébe is eljutott. Utjából valószínűleg Athénbe tért vissza, hol 8 éven át nem csak irodalmi úton, hanem legalább kisebb körben tanítva is hirdette elveit. Majd 40 éves korában Alsó-Itáliába és Siciliába ment. Így került az idősb Dionysios udvarába; de ez őt bosszúból kiszolgáltatatta a spártai követnek, a ki aztán Aeginában rabszolgának eladta. Egyik barátja által kiváltatván, visszatért Athénbe; s most alapítá iskoláját az Akademos-gymnasiumban és a vele kapcsolatos kertben. A philosophián kívül matematikát is tanított. A dialogikus tanítás mellett, legalább később, összefüggő előadásokat is tartott. A tudományos szövetkezet, az iskola személyes kapcsolata havonkénti közebedben is nyilvánult. A politikai tevékenységtől folyton távol maradt, minthogy az akkori Athént nem találta ahhoz alkalmasnak. Azonban politikai ideáljainak megvalósítását remélve, kétszer is engedett Dio felszólításának, a ki sógora, az idősb Dionysios halála után, ennek utódjához meghívta; de mindkét ízben sikertelenül járt, sőt utóbb a tyrannus gyanakodása újra veszélybe is juttatta, melyből csak barátai mentették meg. Athénbe visszatérve, egészen a philosophiai tanításnak élt, mind haláláig. Meghalt 80 éves korában, 347. Kr. e. — Platon irodalmi munkássága igen kiterjedt volt. Minden műve, melyet maga nyilvánosságra szánt, fennmaradt; de a neve alatt járó gyűjteményben számos oly munka foglaltatik, melyhez kétség fér, hogy valóban Platon műve.

Pædagogiai tekintetből ép későbbi és terjedelmesebb művei fontosak: «Az Állam» és «A Törvények» című dialogusok. (Az

elsőnek használható fordítása: Platon Állama, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Simon József Sándor*, Budapest, 1904; terjedelmes kivonatát l. Hunfalvy Pál, Tanulmányok, Budapest, 1873. Azonfelül tanulságosak még a következők: *Protagoras* (a politikai erény taníthatóságáról), *Menon* (az erény tanulhatóságáról; a tanulás megemlékezés) és *Gorgias* (a szónoklat hasznáról, vajjon a retorika vagy philosophia az élet igaz feladata.) Ez utóbbiak fordítását l. Pláton munkái, ford. *Hunfalvy Pál*. Pest, 1854. *Gorgias* újabb fordításban is olvasható: Platon válogatott művei I., fordította és bevezetéssel ellátta *Péterfy Jenő* (Filozófiai Írók Tára, 10. füz.). Platon összes műveiből a nevelés elméletére vonatkozó részeket rendszeresen egybeállítja: *Alexander Kapp*, Platon's Erziehungslehre, als Pädagogik für die Einzelnen und als Staatspädagogik Leipzig, 1883. — A platon-i pädagogia méltatását illetőleg l. Martin fennemlített művén kívül főleg: *Ludwig Strümpell*, Die Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen vor Aristoteles. Leipzig, 1881. II. Abschnitt, 2. Cap.: Platos Gegensatz gegen seine Zeit in Bezug auf Erziehungs- und Unterrichtswesen (370. l.) *C. V. Stoy*, De auctoritate in rebus pädagogicis Platonicae civitatis principibus tributa. Jena, 1843.; *R. L. Nettleship*, The Theory of Education in Platos Republic (ily czímű gyűjteményes munkában *Hellenica* ed. by E. Abbot. London, 1880.) *P. Tannery*, L'éducation platonicienne (*Revue philosophique* 1880., 1881. évfolyamában). Részletesebb újabb ismertetése Platon elméletének: The Theory of Education in Platon «Republic», by *John E. Adamson*, London, 1903; — a fontosabb helyek fordításával együtt: The Education of the Young in The Republic of Plato, translated into English with notes and introduction by *Bernard Bosanquet*, Cambridge, 1901.

3. *Aristoteles* szül. 384. Kr. e. Stagira városában, Thrakiában. Atyja a makedoni királyi ház udvari orvosa volt. Tizennyolcz éves korában jutott Athénbe és husz éven át Platon tanítványai közé tartozott. Mestere halála után *Atarneusba* ment (Mysiában), mely város fejedelme, *Hermias*, barátja és tanulótársa volt; három év múlva azonban, midőn az ország perzsa ura-

lom alá került, Mitylinébe költözött. Innen, úgy látszik, előbb Athénbe tért vissza, hol Isokratessal vetélkedve retorikai iskolát nyitott; majd 342. a makedoni udvarban találjuk, hova Philippos hívta meg fia, Sándor, (szül. 356.) nevelésére; itt maradt, míg tanítványa ázsiai hadjáratát meg nem kezdte. (A philosophusnak jótekonny hatását lángeszű növendékére, valamint ennek háladatos tiszteletét mestere iránt méltán dicséri Plutarchos, Nagy Sándor életrajzában 8. fej.) 334. (vagy már 335.) Kr. e. Aristoteles visszatért Athénbe s a Lykeionban (Apollon Lykeios gymnasiumában) iskolát alapított, melyet *peripatetikus* iskolának neveztek, valószínűleg a sétára szolgáló fasor görög neve (peripatos) után, vagy mert a fasorokban fel-alá sétálgatva szokott taníttatni. Előadásai a philosophián kívül a retorikára is kiterjedtek; az összefüggő előadás mellett a párbeszédes formát sem kerülte és az iskola, mint a platoni, egyuttal tudományos egyesület is volt, időszerű barátságos közegéddel összekötve. Mint gazdag ember, a kit ha kellett királya is gyámolított, Aristoteles a kutatás minden segédeszközével élhetett, melyet kora ismert s bizonyára ő az első tudós, ki nagyobb könyvtárral rendelkezett. Mily terjedelemben használta e segédeszközeit, mindenik műve mutatja. Tizenkét évig állt iskolája élén. Nagy Sándor halála után a makedonellenes párt pörbe fogatta állítólagos vallástalansága miatt; ő Chalcisba menekült, Euboea szigetére, de ott már a Kr. e. 322. év nyarán meghalt (kevés hóval Demosthenes előtt).

Aristotelestől a) több logikai, b) több physikai, c) egy metaphysikai (τὰ μετὰ τὰ φυσικά), d) egy-egy ethikai és politikai (utóbbi töredék), e) egy retorikai és egy töredékes poetikai mű maradt fenn. Mindnyája nyilván tankönyvszerű munka, melyeket Aristoteles tanítványai számára készített, de egyébként, úgy

látszik, közzé nem tett. — Pædagogiai nézeteit a «Politika» című munkában tárgyalta, a VIII. könyvben, de ép e részlet töredék; azonkívül figyelembe veendő az Ethika és Rhetorika címűek. Mind a három meg van magyar fordításban: Haberern Jonathanól, az Ethika (Budapest, 1873.) és Politika (Budapest, 1869.); Kis Jánostól a Rhetorika (Pest, 1846. Kisf. Társ. Évk. VII. k.) — Aristoteles pædagogiai nézeteit műveiből hasonlóképp rendszerbe foglalta: *Alex. Kapp*, Aristoteles Staatspædagogik als Erziehungslehre für den Staat und die Einzelnen. Hamm, 1837. — Az Ethika és Politika pædagogiai vonatkozású főbb részeit közli kellő felvilágosítással: Aristotle on Education, being extract from the *Ethics* and *Politics*, translated and edited by *John Burnet*. Cambridge, 1903.

II. A római nevelés.

1. A rómaiak nevelése módját pontosan vázolja: *J. Marquardt*, Das Privatleben der Römer, Leipzig, 1879. (Erster Theil, 3. Abschnitt: Die Kinder und die Erziehung); újabb egybeállításban ismerteti a római nevelést Moritz Voigt, Römische Privataltertümer (a Müller Iván-féle Handbuch IV. köt. 2. felében) hármas felosztásban, ó-római kor, hellen befolyás, császári kor szerint, mindig das Individuum, Lebensentwicklung cz. fejezetben, 790—796, 865—873 és 921—925. lapokon. Terjedelmesebben részletezi a göröggel együtt Grasberger fennemlített műve; méltató fejtegetését adja *G. Bernhardt*, Grundriss der röm. Litteratur. 5. Aufl. Halle, 1872. (Drittes Capitel: Erziehung, Unterricht u. Cultur der Römer.) Azonfelül a császárkori oktatást illetőleg figyelemre méltó: *W. Adolf Schmidt*, Geschichte der Denk- u. Glaubensfreiheit im ersten Jahrhundert der Kaiserherrschaft u. des Christenthums. Berlin, 1847. (Cap. XI. Die Monarchie im Conflict mit der Erziehung.) A későbbi császárkori közoktatásügy (Vespasianus óta) nincs még kellő részletességgel feltüntetve v. ö. *Boissier*, Revue des deux mondes 1884 és La Fin du Paganisme, Paris, 1891. Livre second, chap. I. L'instruction publique dans l'empire romain 171—231. l. Továbbá: *L. Friedländer*, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine, 6. kiad. Leipzig, 1888—1890. III, r. III. Wirkungen der Jugendunter-

richts, 375—398. 1. és V. Die Philosophie als Erzieherin zur Sittlichkeit 659—734. 1.; a nők neveléséről és életéről ugyancsak a császári korban, u. o. I. r. 450—577. 1.

2. *M. Fabius Quintilianus* az egyetlen római író, a ki rendszeresebben és behatóbban tárgyal neveléstani kérdéseket. Művének «*Institutionis oratoriae libri duodecim*» azon részeit, melyek pædagogiai tekintetből fontosak, jó német fordításban közli bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva *Gustav Lindner*, Marcus Fabius Quintilianus, Rednerische Unterweisungen, Wien. 1881. — Szenczy Imre magyar fordítása: Quintilian utasítása az ékesszólásra. Pest, 1856. rhetorikai célból készült és számos neveléstani részletet mellőz.

3. A császári kor görög műveltségű köreiből figyelemre méltó dolgozatok a Plutarchos ethikai művei közé foglalt kisebb értekezések «a nevelésről» (L. Tély Iván, Családi Lapok, 1854. 2. félév) és «a költészeti olvasmányokról» (L. Tély Iván, Családi Lapok 1855. 1. félév.) Az első közli teljes fordításban, jó bevezetéssel és jegyzetekkel: *Heinr. Deinhardt*, Plutarch's Abhandlung über die Erziehung der Kinder. Wien, 1879. (Quintilian művével együtt a *Gustav Adolf Lindner* szerkesztése alatt megjelenő *Pädagogische Klassiker VIII.* kötete.) Lásd különben *Martin*, Les doctrines pédagogiques des Grecs VI. és VII. fejezetét, a hol azonfelül még Plutarchos egy harmadik értekezése (Miként kell előadásokat hallgatni?) szintén kellő figyelemben részesül. V. ö. *Octave Gréard*, De la Morale de Plutarque. Paris, 1874.

III. A középkori nevelés.

1. Az irodalmi tanulmányok állásáról az egyházatyák korában értekezik: *H. J. Leblanc*, Sur l'étude et l'enseignement des lettres profanes dans les premiers siècles de l'église. Paris, 1852. A görög egyházatyák álláspontjának jellemzésére szolgál *Sz. Basilius* (mh. 379.) sokat idézett homiliája: a haszonról, melyet a világi írók olvasásából meríthetni v. ö. *G. Doergens*, der heilige Basilius und die klassischen Studien. Leipzig, 1857. A latin egyházatyák szigorubb elveit védi s korunkban is alkalmazandóknak tartja: *J. Gaume*, Le ver rongeur des sociétés modernes ou le paganisme dans l'éducation, Bruxelles, 1851. Magyarul: A tár-

sadalom testén rágódó féreg vagy a pogányság a nevelésben, ford. Gyurits Antal, Eger, 1852.

A görög egyházatyák közül philosophiai tekintetből a legkiválóbb *Origenes* (szül. Alexandriában 185., martir-halált halt 254. Kr. u. Tyrusban) már tizennyolcz éves korában lett az alexandriai katacheta-iskola feje. Ez iskola a második század közepe táján keletkezett a philosophus-iskolák mintájára, s történeti jelentősége főleg abban áll, hogy a görög tudományt a keresztyén-ség ügyének tudta szolgájává tenni. (L. erről *H. E. F. Guericke*, *De schola quæ Alexandriae floruit catechetica*, 1824.). *Origenes* a kis gyermekek vallástanítását egyik segédére bizván, tanítványait bevezette a görög műveltség egész körébe, felhasználva azt a szentírás magyarázatára és egy új keresztyén philosophia megalapítására. A későbbi kiválóbb görög egyházatyák pædagogiai elveit és jelentőségét ismerteti: *Karl Weiss*, *Die Erziehunglehre der drei Kappadocier*, Ein Beitrag zur Patristischen Pædagogik, Freiburg im Breisgau, 1903. A három kappadóciai: Nagy Basilius (+ 379), barátja Nazianzi Gergely (+ 390) és öccse Nyssai Gergely (+ 394.) — A latin egyházatyák közt történeti jelentőség tekintetében még magasabban áll *Augustinus* (született 354-ben, meghalt 430-ban.) Saját fejlődését megírta a pædagogiai szempontból is tanulságos, *Confessionum libri XIII.* című művének első tíz könyvében. Philosophiai főműve: *de civitate dei*, isten országának viszonyát tárgyalja a földi államhoz és némikép a világtörténet philosophiája. Használható magyar fordítása: Szent Ágoston Hippói püspöknek az Isten városáról írt XXII. könyve. (Munkálatok, kiadja a pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája 23—25 folyam). 3 köt. Pest, 1859. 60. 61. — Számos művei közül a tanítás és nevelés

szempontjából kiemelendők: *a)* De ordine, (két könyvben). Tulajdonképi tárgya a világ rendje volna, különösen a mennyiben a jó mellett a gonoszt is magában foglalja; de a megoldás nehézsége elejteti vele a főkérdést s helyette a tanulmányok rendjét adja elő, röviden tárgyalva minden tudománynak fogalmát és lényegét. (A tudományok sora: Grammatika, dialektika, rhetorika, zene a metrikát is beleértve, geometria, astronomia; az arithmetika nincs külön fölemlítve). *b)* De magistro. Augustinus fiával értekezik: a szellemi dolgok igaz tanítója az örök bölcsesség (Christus), mely az ember lelkében honol; mások szavai csak arra szolgálnak, hogy magunk bensejéhez intézünk kérdést, de nem nyújthatnak való ismeretet. *c)* De doctrina Christiana (négy könyv), a szentírás tárgyalásmódját adja elő, a hermeneutika és egyházi szónoklat elveit; harmadik könyvében tárgyalja a kérdést, mennyiben lehetnek a világi tudományok a keresztyén theologusnak is hasznára. *d)* De catechizandis rudibus; vezérkönyv az első vallásoktatás számára. Augustinus pädagogiai jelentőségét alaposan méltatja: *F. D. Eggendorfer*, *Der heilige Augustinus als Pädagoge und seine Bedeutung für die Geschichte der Bildung*. Freiburg im Breisgau, 1907. Fordításban adja neveléstani szempontból a latin egyházatyák műveiből: *Hieronymus*, *Brief an Lätä u. an Gaudentius*. *Augustinus*, *Buch über die Unterweisung der Unwissenden*. Übersetzt und erläutert zunächst für Geistliche u. Lehrer von *Conrad Ernesti*. Paderborn, 1889.

A latin egyházatyák irodalmi munkásságának méltatását l. különben: *Adolf Ebert*, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande*. I. B. *Gesch. der christlat. Literatur bis zum Zeitalter Karls d. G.* Leipzig, 1874.

2. A benediktinus rend történeti jelentőségéről l. C. *Brandes*, der Bened. Orden nach seiner welthistor. Bedeutung (Tübinger Quartalschrift für Theologie 1851.); a püspöki és monostori iskolákról általában L. *Maitre*, Des écoles episcopales et monastiques de l'Occident depuis Charlemagne jusqu'à Philippe Auguste (768—1180) Paris, 1868.; Nagy Károly korának iskolaügyéről: T. Bass *Mullinger*, The Schools of Charles the Great and the restoration of education in the ninth century. London, 1877. A kiválóbb monostori iskolák belső életét s tanulmányi rendjét érdekesen mutatja: Jahresbericht über die Erziehungs-Schulanstalt des Benediktinerstiftes Mariae-Einsiedeln (a Schweizban) 1856—57, melyben azt kísérelték meg, hogy Walafrid *Strabus* tanuló korát vele mintegy napló alakjában részletesen leiratják: (v. ö. Wattenbach, Geschichtsquellen I, 229. 3. jegyzet). Czime: Wie man vor tausend Jahren lehrte und lernte, szerzője P. *Marty*, később elhagyva Svájczot az Egyesült-Államokban nagy egyházi méltóságra jutott. Hasonló munka: G. R. *Zimmermann*, Ratpert, der erste Zürcher Gelehrte, Basel, 1878.; ez St.-Gallent választja, míg Marty művében Reichenau szerepel. — Pædagogiai jellemzését adja az egész kornak: A. F. *West*, Alcuin and the Rise of the Christian Schools. London, 1893. — A scholastikus kor nevelési elveiről pontos felvilágosítást nyújt: F. Chr. *Schlosser*, Vincent von Beauvais Hand- und Lehrbuch für königliche Prinzen und ihre Lehrer als vollständiger Beleg zu drei Abhandlungen über Gang und Zustand der sittlichen und gelehrten Bildung in Frankreich bis zum 13. Jahrhundert und im Laufe derselben. 2. kötet, Frankfurt, 1819. — E kor közműveltségének tartalmáról és forrásairól tanulságosan értekezik: R. v. *Lilienkron*, Über den Inhalt der allgemeinen Bildung in der Zeit der Scholastik (Akad. Festrede). München, 1876. V. ö. J. B. *Bourgeat*, Études sur Vincent de Beauvais, Théologien, Philosophe, Encyclopédiste, ou Specimen des études theologiques, philosophiques et scientifiques au moyen âge XIIe siècle. Paris, 1856. — A középkori pædagogia általánosabb ismertetését czélozza a következő vállalat H. *Schütze*, Auslese aus den Werken berühmter Lehrer u. Pädagogen des Mittelalters (Alcuin, Rabanus Maurus, Joh. Gerson u. a.); megjelent eddig két füzet: 1. Joh. *Gerson* (1363—1429.), Traktat von der christlichen Kindererziehung, Güters-

loh, 1879. 2. *Rabanus Maurus* (756—856), die sieben freien Künste, u. o. 1879. — A «Sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften», mely főkép kath. szempontból méltatja a felvett írókat, 4. és 5. kötetében találhatók: Alkuins pädagogische Schriften, übersetzt, bearbeitet u. mit einer Einleitung versehen von J. Freundgen, Paderborn, 1889. — Des Hrabanus Maurus pädagogische Schriften, ugyanattól, Paderborn, 1890. — A «Bibliothek der kath. Pädagogik» harmadik kötete: Ausgewählte Schriften von Columban, Alkuin, Dodona, Jonas, Hrabanus Maurus, Notker Balbutus, Hugo von Sankt Viktor u. Peraldus. Einleitung u. Übersetzung v. P. Gabriel Meier: Freiburg im Breisgan, 1890. — Jó fordításban adja a középkori pädagogia fő művét: *Aug. Millauer*, Vinzenz von Beauvais über die Erziehung, Donauwörth.

3. A középkori philosophia fejlődését és jelentőségét vázolja alapos körültekintéssel *Fr. Picavet*, Esquisse d'une Histoire générale et comparée des Philosophies Médiévales, Paris, 1895, — s egyuttal a nevelés és oktatásügy hatását is behatóan méltatja, I. kül. Chap. IV. Les Écoles et les rapports de la philosophie et de la théologie au moyen âge. — Az egyetemek keletkezését és működését tárgyaló művek közül említhetők: *H. Rushdall*, Universities of Europe in the Middle Age, Oxford, 1895. — *H. Denifle*, Die Universitäten des Mittelalters, Berlin, 1885. — *Denifle* et Chatelain, Chartularium Universitatis Parisiensis, Paris, 1889—1894. 4 köt. *G. Kaufmann*, Die Geschichte der deutschen Universitäten. I. Bd. Vorgeschichte, Stuttgart, 1888. — Áttekinthető összefoglalást ad: *S. S. Laurie*, Lectures on the Rise and Early Constitution of Universities. London, 1886. — Pädagogiai méltatással együtt tárgyalja: *G. Compayré*, Abélard and the Origin and Early History of Universities. London, 1893.

4. Városi iskolaügy tulajdonkép csak a középkor vége felé keletkezik. Ez átmeneti kort tárgyalja, főleg Németországot tekintve: *H. J. Kaemmel*, Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange von Mittelalter für Neuzeit. Leipzig, 1882. Első fejezete fejtegeti a tulajdonképi egyházi iskolák visszamaradását a városi iskolák s egyetemek mögött; 207—231. oldalon a «Közös élet testvéreinek», a «Hieronymiták» pädagogiai törekvéseit, melyek a németalföldi polgári élet fölvirágzásával állanak kap-

csolatban. Az utóbbiakról l. különben G. Bonet—Maury, *De opera scholastica Fratrum vitæ communis in Nederlandia*. Paris, 1889.

IV. A Renaissance és a Reformatio nevelésügye.

A humanistikus tanulmányok feléledésének legalaposabb története: Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. 2. kiad. Két kötet. Berlin, 1880—81. — Áttekinthető, jellemzetes képet nyújt ugyancsak e korról: J. E. Sandys, *Harvard Lectures on the Revival of Learning*. Cambridge, 1905. — A renaissance alkotta új műveltség és világfelfogás szellemes fejtegetése: Jacob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*. 3. Aufl. besorgt von Ludwig Geiger. 2 kötet. Leipzig, 1877—78. (Magyar fordítása van Bánóczy Józseftől, Bp.). Hozzájuk csatlakozik John Addington Symonds jeles műve: *Renaissance Olaszországban*. Fordította Pulszky Károly, három kötet. Budapest, 1881—82.; a második kötet tárgya: a tudományok feléledése. Nisard Dezső, *Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából*, fordította Vajda János, Budapest, 1875. Erasmus, Morus Tamás és Melancthon jellemzését adja. — Pedagógiai szempontból, egyoldalúsága mellett is, még mindig tanulságos: Karl v. Raumer, *Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen klassischer Studien bis auf unsere Zeit*, 3. kiad. Stuttgart, 1857. négy kötet, de csak az első két kötet tartozik ide; főképp biográfiai alakban tárgyalja a nevelésoktatás elméletének történetét, az első kötetben Bacon, a másodikban Pestalozzi haláláig. Alaposan tárgyalja s főleg hazánk oktatásügyének szempontjából tanulságosan e kort, Molnár Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. I. kötet, Budapest, 1881. II. fej.: A humanista oktatás keletkezése, alapvetői s azok befolyása a magyar közoktatásra. Különösen szól Erasmus, Melancthon, Sturm és Trotzendorf működéséről. Újabb feldolgozása e kor nevelési elméletének: W. Harrison Woodward; *Studies in Education during the Age of the Renaissance*, Cambridge, 1906., külön tanulmányt szentelve Vittorino, Guarino, Leo Battista Alberti (la Cura della Famiglia), Palmieri (della Vita Civile), Rudolph Agricola (de formando studio), Erasmus, Budé (l'Institution du Prince), Ma-

thurin Cordier, Sadoletto (de liberis recte instituendis), *Vives* (de tradendis disciplinis), *Huarte* (Examen de Ingenios para las Ciencias, 1575), *Melanchthon, B. Castiglione* működésének és iratainak; azonfelül bővebben ismerteti az angol e korbéli törekvéseket. Ugyane szerző két műve: *Vittorino da Feltre and other Humanist Educators*, Camb. 1905 és *Desiderius Erasmus the aim and method of Education* Camb. 1904 — a nevezetesebb pæd. iratok fordítását is adja. Kivonatokat nyújt továbbá e kor nevezetesebb pædagogusainak műveiből *Paul Souquet*, *Les écrivains pédagogiques du XVI-e siècle; extraits des oeuvres de Erasme, Sadolet, Rabelais, Luther, Vivès, Ramus, Montaigne, Charron*, Paris, 1882. Teljes műveket közöl részint eredetiben, részint fordításban a következő gyűjteményes vállalat: *Sammlung selten gewordener pædagogischer Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts*, herausgeg. von Aug. *Israel Zschopau*, 1879. óta. (Eddig kilencz füzet: *Erasmus, Luther, Zwingli, Aretinus* stb kisebb iratai.)

2. Az olasz renaissance legkiválóbb gyakorlati pædagogusa *Vittorino* (Rambaldoni) *da Feltre* (1378—1446., 1. Voigt, I, 537—548.) Legkiválóbb életrajza, *Rosmini*, *Idea dell' ottimo precettore nella vita e disciplina di Vittorino da Feltre e de' suoi discepoli*, Bassano, 1801., belőle kivonatot ad: *Bild eines vorzüglichen Jugendlehrers*, entnommen aus dem Leben und Wirken Victorins von Feltre. Nach dem Ital. des Carlo Rosmini (von J. M.), Glogau, 1838. — Hasonlókép nagyhatásu volt *Guarino* (Veronese) (1370—1460.) nevelői s tanítói működése; hatvan éves korában, miután Florencz, Velence, Padua tanszékein jeles tanítványokat talált ugyan, de közelsimeréssel nem találkozott, Ferrarában, az Esték udvarában, lett a fejedelem fiának nevelője s egyúttal az egyetemen a «poesis» tanára. (Voigt, I, 551—560.) Tanítványai nemcsak Olaszországból kerültek ki, hanem messze földről sereglettek köréje az ifjak, sőt megállapodott férfi korban állók is; közöttük jeles

helyet foglalt el Csezmicze János (Janus Pannonius), a magyar humanismus legkiválóbb képviselője. (1434—1372., l. Voigt II, 321—327.) Mesterét dicsőíti ez utóbbinak költői műve: *Silva panegirica ad Guarinum Veronensem preceptorem suum*.

3. E kor nevesebb pädagogiai írói: Pier Paolo *Vergerio*, az idősebb; szül. Capodistriában. «Paduában a Carrarák kancellárja és udvari történetírója volt; ezek bukása után Zabarella bibornok kíséretében a constanzi zsinatra ment, hol magára vonta Zsigmond király figyelmét. Ez udvarába vette és Magyarországra hozta, hol haláláig tartózkodott», (Fraknoi Vitéz János élete, 1879. 149. l.); műve: *De ingenuis moribus et liberalibus studiis ad Ubertinum Carrariensem* nem rendszeres munka és ámbár egész a 17. századig számos kiadást ért, sőt iskolai olvasmányul is szolgált, magára a neveléstudomány fejlődésére alig volt hatással.

Maffeo *Vegio* szül. Lodiban 1406-ban; ifjúságában termékeny latin költő, többek közt Virgilius Aeneisének folytatásakép éneket szerzett a hős végső tetteiről s haláláról; — később a pápai kancelláriában nyert kiváló állást; mh. 1458-ban. Műve: *De educatione liberorum et eorum claris moribus*, (első kiad. 1491. aztán a 17. századig több) a humanisztikus iratok közt az egyetlen nagyszabásu, teljességre és rendszerességre törekvő munkát, melyhez az ókori írók, főleg Plutarchos és Quintilianus, valamint a szentírás és az egyházatyák egyaránt szolgáltatják az anyagot.

Vergerio és Vegio ezen pädagogiai műveinek tanulságos kivonatát és méltatását adja, a poseni gymnasium 1857—58-ik évi értesítőjében *Schweninski*, P. P. Vergerius und M. Vegius. (Bibl. d. kath. Päd. II.) Jó német fordítása: *F. J. Köhler*, Pädagogik des Mapheus Vegius, Vorsteher der Dataria unter

dem Pontificate Pius II, mit vergleichenden Noten, Schwäb. Gmund, 1856. Ujabb: Mapheus Vegius' Erziehungslehre, Einleitung, Übersetzung u. Erläuterungen von K. A. Kopp; ugyanegy kötetben (Bibl. des kath. Pädagogie II), még Aeneas Sylvius, Traktat über die Erziehung der Kinder, gerichtet an Ladislaus, König von Ungarn u. Böhmen Einl., Übers., u. Erl. von J. Gallicher, Freiburg, 1889.

Számos humanisztikus irat különösen a fejedelmi nevelésre vonatkozik. Köztük bennünket is közelebb érdekelhet: *Enea Piccolomini* (1405–1464. l. Pór Antal, Aeneas Sylvius II. Pius pápa. 1880.) értekezése: *Tractatus de liberorum educatione*, melyet az akkor 10 éves V. László királyunk számára írt (Pór, u. o. 135. l.)

A későbbi olasz humanisták közül felemlítendő: Jacopo Sadoletto (szül. Modenában 1477-ben, pápai secretarius és tanácsos, bibornok 1536-ban, mh. 1547-ben). Kitűnő latin író volt és Erasmus barátja; műve: *De liberis recte instituendis liber* (Velenceze, 1533.) mindenre kiterjed, a mi a gyermek erkölcsi és irodalmi nevelését illeti.

Baldassare Castiglione (sz. 1468-ban, mgh. 1529.) művének: *Il Cortigiano* (az udvari ember) (1528.) tárgya egy beszélgetés, melyet az urbinói herczeg palotájában előkelő nők és férfiak a tökéletes udvari ember tulajdonságairól és magaviseletéről folytatnak; benne hű rajzát találjuk a XV. századbéli legmagasabb társadalmi körök szokásainak és nézeteinek.

Morus Tamást (1480–1535.) s Utópiáját illetőleg l. Nisard, Tanulmányok, Budapest, 1875. 154–304. l. A munka teljes czime: *De optimo reipublicæ statu, deque nova insula Utopia* (1516.) (Német fordítása *Utopia* von Thomas Morus, deutsch v. H. Kothe. Leipzig, Reclam).

4. A klasszikus tanulmányok fejlődésének története, a mint Olaszországból kiindulva, az európai nemzetek műveltségét átalakítja, nincs még teljes összefüggésében

feltüntetve. Vogt idézett munkája csupán a XV. századot tárgyalja (a magyarországi mozgalmakat l. II. 318—330. l.) L. különben irodalmi szempontból: Marc-Monnier, *La Renaissance de Dante à Luther*. Paris, 1884. A XVI. században a vallásos mozgalom, a művelt körök érdeklődését ugyan másfelé terelte, azonban a philologiai tanulmányok helyzetén a nevelés körében, lényegében nem igen változtatott. A nyugateurópai humanisták közt ez irányban legnagyobb befolyása volt Desiderius *Erasmus* munkásságának, a ki különben az olasz humanisták szellemében tartózkodott szembeszállani az egyházzal, bár megtudta őrizni irányában szellemi szabadságát. Szül. Rotterdamban, 1466-ban; mh. Bázelen 1536-ban, (életét s jellemzését l. Nisard, *Tanulmányok*, 1—153. l.) Pædagogiai föértekezései: *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (1529.), (német fordításban: August *Israel* id. gyűjteményének 2. füzeté, Zschopau, 1879.), mely a nevelés egész körére kiterjed és *De ratione studii* (1518.), mely különösen az értelmi, azaz, a kor szellemében, irodalmi tanításnak módját fejtegeti. Az iskolai oktatásra és életre azonban még nagyobb befolyással voltak: 1. *Colloquia puerilia* (1518.), eredetileg a latin beszédhez való utmutatás, mely a tankönyvirodalomnak egész új példáját nyújtja, (l. róluk *L. Massebieau*, *les Colloques scolaires et leurs auteurs* Paris, 1878., v. ö. Magyar Tanügy, 1879. VIII. évf. 16—23. l. és 138—146. l.) 2. *De civilitate morum puerilium* (1530.), kis értekezés a gyermeki tisztességes magaviseletről, mely hasonlóképen iskolai könyv lett és számos utánzóra talált (l. *La Civilité puérile et honnête* par Erasme, traduction nouvelle et notice de A. Bonneau, Paris, 1877.); — figyelemre méltó még iratai közül: *Christiani matrimonii institutio* (1526.), melynek

végső szakasza a családi nevelésről s különösen a leánynevelésről is szól; továbbá a nyelv- és irodalomtanítás szempontjából: *de ratione conscribendi epistolas* (1520); *de duplici rerum ac verborum copia*; *de recta latini graecique sermonis pronuntiatione* (1528.) és a *dialogus Ciceronianus seu de optime dicendi genere* (1528.) V. ö. *A. Benoist, Quid de puerorum institutione senserit Erasmus.* Paris, 1876.

Erasmus tudós köréből pædagogiai tekintetből kiemelendő *Johannes Ludovicus Vives*, (szül. Spanyolországban Valencziában 1492., de élete legnagyobb részét már 1512. óta Németalföldön, főkép Brügge városában tölté, mh. 1540.) Széleskörű irodalmi munkássága, különösen erkölcsi, társadalmi, politikai kérdések körül forog, de ő egyike az elsőeknek, ki a scholasticismus ellenében a természet gyakorlati átkutatására utal, mint ismereteink egyedüli alapjára s e nézettel kapcsolatban az iskolai tanításnak is reálisabb czélokat tűz ki. Főműve ez irányban: *De disciplinis* (1531.); két részből áll: az első «*de caussis corruptarum artium*» hét könyvben az egyes tanulmányok hanyatlásának okát kutatja, nagyobbára a szabad művészetek sorrendjében haladva, de kiterjeszkedve azonfelül a természettudományokra, erkölcsstanra és polgári jogra is; — a második rész: «*de tradendis disciplinis*» öt könyvben, az első bírálati részt kiegészítve, a tanulmányok helyesebb módját vázolja. (Általános didaktikai kérdéseket tárgyal a második, tüzetesen a nyelvtanítással foglalkozik a harmadik könyv). Az egésznek érdekes kivonatát l. a Schmid-féle *Encyklopædie* IX. kötetének, *Vives*ről szóló terjedelmes és tanulságos cikkében, írta A. Lange. A pædagogiaiag fontosabb második résznek teljes német fordítását adja bevezető életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel: Joh.

Ludwig Vives, *Ausgewählte pädagogische Schriften*, übers. von dr. Rudolf Heine, Leipzig (Päd. Bibliothek, XVI. köt.), melyben azonfelül megtalálható a nőnevelést illető, «de institutione feminæ Christianæ» című munkájának fordítása. Használható még: *Fr. Kayser*, Joh. L. Vives pädagogische Schriften (Bibl. Kath. Päd. VIII. köt.), Freiburg in Breisgau. Az oktatás, különösen a nyelvtanítás érdekében írta még Vives a következő műveit: «de ratione dicendi» (1533.); «de conscribendis epistolis» (1536.) és «exercitatio linguæ latinæ» (1539.), melyek közül az utolsó több századon át az Erasmus párbeszédes művénél is elterjedtebb s kedveltebb tankönyv volt. V. ö. *Car. Arnaud*, *Quid de pueris instituendis senserit L. Vives*. Paris. 1887.

5. A német reformationnak hatása az iskolaügy fejlődésében leginkább abban mutatkozott, hogy az egyes országokban az egyházi szervezéssel kapcsolatban az oktatásügy is határozott szervezetet nyert. Az iskola ekként, bár összeköttetésben maradt az egyházzal, evvel, együtt az állami fenhatóság körébe vonatott. Nagy befolyása volt erre főleg *Luther Márton* (1483—1546.) sürgető szózatának: *An die Rathsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* (1524. Új kiadása az *Israel*-féle gyűjteményben az 1. szám; ugyancsak itt az 5. szám: *Eine Predigt Martin Luthers, dass man Kinder zur Schulen halten solle*. 1530., valamint *Von Schulen*. Letzter Abschnitt aus dem Unterricht der Visitatoren... ist durch D. Martin Luther corrigiert 1538.; s a 9. szám: *Ein Schrift Philippi Melanchthonis an eine erbare Stadt von Anrichtung der Latinischen Schuel* 1533.) Főleg a Luther és Melanchthon példáján indulva, keletkeztek ez időtájt az iskolai nagy rendszabályok, me-

lyek fővonásaikban egész a mult századig érvényben maradtak s még mai nap is éreztetik hatásukat. E rendszabályok teljes gyűjteményét adja *R. Vormbaum*, *Sammlung der evang. Schulordnungen des 16—18. Jahrhunderts*, (3 köt.), Gütersloh, 1860. V. ö. *A. Haupt*, *Luther u. Rabelais in ihren pädagogischen Beziehungen*, Langensalza 1890.

Philippus *Melanchthon* (1497—1560.) jellemzését l. Nisard idézett tanulmányaiban. Műveinek teljes gyűjteménye a *Corpus Reformatorum* 29 kötetét (1834—1860. Halle, Schwetschke) alkotja. A XI. kötetben vannak pädagogiai érdekű beszédei; köztük legelől 1815. a wittenbergi egyetemen tartott beköszöntője «de corrigendis adolescentiæ studiis»; továbbá: «encomium eloquentiæ», «de studiis adolescentum», «de ordine discendi», «de studio linguarum» stb. Nemzetének nagy nevelője azonban főleg a tanulmányok minden ágára kiterjedő tankönyvei által lett. Görög grammatikája (a C. R. XX. kötete) 1622-ig 44 kiadásban jelent meg; latin nyelvtana sokféle átdolgozásban, 1757-ig nem kevesebb, mint 84 kiadásban, egyes külön lenyomatokat nem számítva; — retorikája (C. R. XIII.) 1584-ig 22 kiadásban; dialektikája, melynek első feldolgozása 1520-ban jelent meg, már hat év alatt tíz kiadást ért, hasonlóképen tizet a második átdolgozása 1527-től 1544-ig; utolsó átdolgozásából (C. R. XIII. 1547.) egy hó alatt 3000 példány kelt el. Irt még azonfelül physikát (1540.), psychológiát (de anima 1540.) és ethikát (1550.) s míg nyelvtanításra szánt művei uralkodtak a középiskolákban, úgy ezek hosszú időre irányt szabtak a philosophiai tanításnak az egyetemeken. V. ö. *K. Hartfelder*, *Philipp Melanchthon als Præceptor Germaniæ*. Berlin, 1887.

Szintén mint termékeny és ügyes tankönyvíró hatott leginkább Melanchthon egyik nevesebb tanítványa *Neander*; szül. 1525., tizenhét éves korában jutott Wittenbergába Melanchthonhoz; 1547-ben Nordhausenben tanárkodik, majd három évvel később Ilfeldben, hol 1550-ben rektor lett, és mh. 1595-ben. — Neander a latin, görög s héber nyelv tanítására szánt műveken kívül írt kézikönyveket a dialektika, retorika, ethika, chronologia, geographia és physika számára; 1582-ben egybegyűjté pædagogiai nézeteit, melyeket harmincz év óta alkalmazott tanításában, ily czím alatt: *Bedenken an einen guten Herrn und Freund* (hihetőleg Erasmus Schmied, nordhauseni polgármester) *wie ein Knabe zu leiten und zu unterweisen, dass er ohne gross jagen, treiben und eilen, mit Lust und Liebe vom sechsten Jahr seines Lebens an bis auf den 18. wohl und fertig lernen möge* *pietatem, linguam Latinam, Graecam, Hebraeam, artes und endlich universam philosophiam* (lenyomva Vormbaum gyűjteményében I. köt.).

A protestans iskolaügy leghiresebb methodikusa: *Johannes Sturm*, szül. 1507., tanulmányait a lüttichi hieronymianusoknál, majd a löweni egyetemen végezte; 1530-ban a klasszikus nyelvek tanára Párisban, 1537-ben az ujonnan alapított strassnurgi gymnázium rektora, mely intézet 1567-ben II. Miksa császártól akadémiai jogokat nyer; theologiai viták miatt 1583-ban elveszti állását, mh. Strassburgban 1589-ben. Főbb pædagogiai művei: 1. beköszöntő beszéde «*de literarum ludis recte aperiendis* 1539. 2. utasításai az egyes osztálytanítók és tanárok számára «*epistolæ classicæ*» 1565. és «*epistolæ academicæ*» 1569. 3. A lauingeni iskola szervezte (mely iskolát a zweibrückeni herczeg

megkeresésére személyesen rendezett be) «Scholæ Lauin-ganæ» 1565. (Mind a három rendbeli irat meg van Vormbaum gyűjteménye I-ső kötetében). — Irt azonfelül különösen dialektikai és retorikai tankönyveket s számos görög és latin író (köztük egy teljes Cicerot ki-lencz kötetben 1557.) adott ki. Pædagogiai iratainak első gyűjteményét 1586-ban adta ki a thorni tanártestület: *Institutionis literatæ s. de discendi et docendi ratione. Tomus primus Sturmius*; egy második 1730-ban jelent meg: *Joh. Sturmii de institutione scholastica opus-cula omnia*. Legterjedelmesebb életrajza: *Charles Schmidt, la vie et les travaux de Jean Sturm, Strassburg, 1855.* — Nem csupán Sturm, hanem egyúttal kora pædagogiai nézeteinek méltatása és bírálata: *Ernst Laas, Die Pædagogik des Johannes Sturm, historisch u. kritisch beleuchtet. Berlin, 1872.* A 16. századbeli reformatió jelentőségéről l. *Beard, Reformation of the Sixteenth Century in its Relation to Modern Thought and Know-ledge (Hibbert Lectures) 1888.* Könyvtár

V. A jezsuiták iskolaügye.

1. A Jézus-társaság (*Societas Jesu, Compania de Jesu*) pædagogiai tevékenységének, mely Európa kath. államaiban egy terv-szerű, egyöntetű iskolaügyi szervezetet honosított meg, még nincs megírva összefüggő története; kevés is a pártatlan, sem polemikus, sem apologetikus czélzattal készült tanulmány. Hasznos utbaigazítást nyújtanak: *Ign. Cornova* (volt jezsuita), *Die Jesuiten als Gymnasiallehrer in freundschaftl. Briefen, Prag, 1804.* — *Eberhard Zirngiebl, Studien üb. das Institut der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Berücksichtigung der pædag. Wirksamkeit des Ordens in Deutschland. Leipzig, 1870.* — *Joh. Kelle, Die Jesuiten-Gymnasien in Österreich, (2. kiad.) München, 1876.* — *P. Daniel, Les Jésuites instituteurs de la jeunesse française.*

Paris, 1880. — *Molnár Aladár* id. m. III. fejezetében tárgyalja a Jt. tanrendszerét általában és tanintézeteit hazánkban 128—242. old.) Ujabb, elméletileg is érdemes tájékoztatást nyújt: *Th. Hughes* (S. J.) *Loyola and the Educational System of the Jesuits*, London, 1892.

2. A társaság alapítója (Don Inigo Lopez) Ignatius de *Loyola*, spanyol eredetű, szül. 1491. mh. 1556., canonisatiója 1622-ben történt. — A társaságot elismerő pápai bulla 1540. szept. 27. kelt; első praepositus maga Ignatius lett (1541.), ő készítette, legalább vázlatban, a társaság *constitutióit* is, melyeket azonban csak halála után, utóda, *Jacobus Lainez* (1556—65.) proklamáltatott az első generalis congregatió, 1558. A *constitutiók* negyedike szól a társaságbeliek oktatásáról (de iis, qui in Societate retinentur, instruendis in literis et aliis, quæ ad proximos iuvandos conferunt.) Maga Loyola szervezte még a társaság római anyaiskoláját (*Collegium Romanum*), valamint a német ifjak nevelésére szánt társházat Rómában, *Collegium Germanicum*. Az utóbbinak mintegy második alapítója XIII. Gergely pápa; ez alapította 1579. a magyar házat is (*Collegium Hungaricum*), mely azonban már 1584-ben a némettel egyesítettet. (P. Jul. Cordara, *Collegii Germanici et Hungarici historia*, *Accessit catalogus virorum illustrium, qui ex hoc collegio prodierunt*. Romæ 1770. Az intézetből kikerült híres férfiak érdekes jegyzékét közli belőle Augustin Theiner, *Geschichte der geistlichen Bildungsanstalten Mainz*, 1835.) — A társaság iskolaügye korán s meglepő gyorsan fejlődött; csakhamar szükségesnek látszott az egésznek egységes szervezetét határozott szabályzat által biztosítani. Ezt a J.-társaság ötödik generalisa *Claudius Aquaviva* (1581—1615.) eszközölte; 1594-ben szentesítette az V.

Reing
 generalis congregatio a hosszas tanakodás/alapján készült tervezetet s 1599-ben került ki először a Coll. Rom. sajtójából a «Ratio et institutio studiorum Soc. Jesu.» Egy újabb kiadása, némely a philos. és theolog. tanulmányokra vonatkozó módosításokkal, 1616. Rómában. A J.-társaság szabályzatainak gyűjteményes kiadásai: «Corpus Institutionum S. J. Antverpiæ, 1702.» két kötetben, — s «Institutum S. J. Pragæ, 1705.», szintén két kötet, — legújabbban «Institutum S. J., Avignon, 1827—38.», hét kötet. Pædagogiai tekintetéből készült legújabb kiadása, mely a jezsuita iskolaügynek alakulását vázolja, különösen a mint német provinciában fejlődött, hova a magyarországi is tartozott; Ratio Studiorum et Institutiones Societatis Jesu per Germaniam olim vigentes collectæ coneinnatæ dilucidatæ a G. M. Pachtler (S. J.) Tomus I. ab anno 1541 ad annum 1589. T. II. Ratio Studiorum 1586., 1599., 1832. Vol. III., Ordinationes Generalium et ordo Studiorum generalium ab anno 1600 ad annum 1772. Berlin, 1887—90. Alkalmas fordításai az alapvető szabálykönyvnek: H. Ferté, Programme et Règlement des Etudes de la Société de Jérus — comprenant les modifications faites en 1832. et 1858. Paris, 1892; és B. Duhr, Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu (Bibl. Kath. Päd. IX. köt). Freiburg im Breisgau.

3. A «Ratio Studiorum» tulajdonkép szabálykönyv, általános elvek kimondását láthatólag kerülve. Huszonnyolcz fejezetben kapnak egymásután utasítást, a felsőbb hatóságoktól lefelé haladva: a tartományfő (provincialis), az igazgató (rector), a tanulmányok vezetője (præfectus studiorum), a felsőbb tanulmányok tanárai együttesen, majd külön a szentírás, a héber nyelv, a scholastikus theologia, a casuistica, philosophia, erkölcs-

tan, matematika oktatói; — az alsóbb tanulmányok vezetője (præf. studiorum inferiorum) és ugyancsak az alsóbb osztályok (classium inferiorum) tanítói, még pedig külön-külön a retorika, a humanitas, a felső, közép és alsó grammatika mesterei; majd a társaság növendékei (scholastici), a két évi theol. tanulmányt ismétlők (qui biennio theologiam repetunt), a pedellus (adiutor magistri seu Bidellus), a bejáró, nem társaság-beli tanulók (scholastici externi), végre az úgynevezett akadémiák (gyakorlásra s önképzésre szánt tanuló-körök). — Kevés elvi fejtegetést tartalmaz a csekély számú pædagogiai irat is, melyekkel kiválóbb társaság-béliek a ratio szabályainak alkalmazását elősegíteni törekedtek. Ilyenek voltak: Franciscus *Sacchini*, (olasz eredetű, 1570—1625.) a társaság egyik jelesebb történet-írója, nevelésügyi iratai: *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadt 1614., azután is több ízben kiadva, fordításokban is; *Modus utiliter studendi*, Würzburg, 1614.; *Protrepticon ad magistros scholarum inferiorum Soc. Jesu*; *Parænesis ad eosdem*, Roma, 1625., két kötet, hasonlókép több kiadást ért. — Josephus *Jouveney* (francia, 1643—1719.); fő didaktikai műve: *Magistris scholarum inferiorum Soc. Jesu de ratione discendi et docendi ex decreto congregationis XIV.*, Florencz, 1703., s egyebütt több ízben. Mint jeles humanista, számos latin költőt adott ki (Persius, Juvenalis, Terentius, Horatius, Martialis, Ovidius) hasznos jegyzetekkel, de egyszersmind «ad omni obscenitate expurgate»; Ovidius *Metamorphosiseinek* függeléke volt az «Appendix de diis et heroibus poeticis», mely leg-njabb ideig a francia középiskolák alsóbb osztályaiban használatos olvasókönyv volt. Irt azonfelül tankönyvet: *Institutines poeticæ ad usum collegiorum Soc. Jesu*, Ve-

lencze, 1718. Ujabb fordításban megjelentek: *H. Ferté*, *De la Manière d'Apprendre et d'Enseigner* (de Ratione Discendi et Docendi) conformément au décret de la XIVE. congrégation générale par Le R. P. Joseph Jouvency, Paris, 1892. és *L'Elève de Rhétorique* (Candidatus Rhetoricæ) au collège Louis le Grand de la Société de Jésus au XVIIIe siècle par Le R. P. Joseph Jouvency, Paris, 1892. Főleg irodalmi szempontból figyelemre méltó még Dominique *Bouhours* (1628—1702.): *Manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit*, Paris, 1687. — Igen elterjedt tankönyvek szerzői: Emanuel *Alvarez* (portugál eredetű 1526—1583.), kinek grammatikája: *De institutione grammatica libri tres*, Lissabon 1572., számos kiadásban, átdolgozásban és kivonatban forgott közkézen; — Paulus *Aler* (német, 1656—1727.) a «*Gradus ad Parnassum*» szerzője (Köln, 1702. és számos kiadásban s átdolgozásban); — Franciscus *Pomey* (francia, 1619—1673.), a «*Pomarium floridorum latinitatis*» kiadója (Avignon, 1661.), mely a Stephanus Thesaurusának jó kivonata; írt retorikai tankönyvet is: *Candidatus rhetoricæ* Lyon, 1650., melynek később Jouvency adta újabb átdolgozását Párizs, 1711.; — Franciscus *Wagner* tőle egy methodikai utasítás terjedt el: *Instructio privata s. typus cursus annui pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum S. J.*, Tyrnaviæ (Nagy-Szombat), 1730. és egy igen használt szókönyv: *Universæ Phrasæologiæ Latinæ Corpus demum apud nos lingua Hungarica et Slavica locupletatum — Editio Tyrnaviensis prima — 1750.*

VI. A Port-Royal iskolái.

1. A jezsuita iskolaügy Franciaországban érte el legkiválóbb fejlődését, de itt találkozott kétségkívül a leghatározottabb ellenkezéssel is. A társaság és bevalott ellenfelei, a jansenisták közt, mintegy középen állanak az oratorium congregatiójának tagjai, kiknek működése megérdemli e helyt is a megemlékezést. A congregatio 1614-ben alakult; alapítója Pierre *Bérulle*, kardinalis és miniszter, (1575—1629.) működését eleinte csupán a papi nevelés reformjának szánta, de csakhamar számos középiskolát szervezett, melyek különösen az anyanyelvi tanítás, a történeti és természettudományok ápolása által lettek híressé. A jezsuiták féltékenysége megtámadta az oratoire működését is, de ezen támadás nem sikerült annyira, mint a Port-Royal ellenében. A congregatio iskolaügyének egységesebb rendezését második generalisának köszöni; Charles de *Condren* (1588—1641.) szerkesztette 1634-ben intézteik tanítása tervét, mely később Jean *Morin* (1591—1659.) által kiegészítve, 1645. jelent meg e címen: *Ratio studiorum a magistris et professoribus congregationis Domini Jesu observanda.* — Jelesebb pædagogiai írói a congregatiónak: 1. Louis de *Thomassin* (1619—1695.): *Méthodes d'étudier et d'enseigner les lettres humaines par rapports aux lettres divines* (3 rész, költőkről), Paris 1681—22. *Méthodes d'étudier et d'enseigner la philosophie* 1685. *Méthode d'enseigner la grammaire ou les langues par rapports à l'écriture sainte, en les réduisant toutes à l'hébreu*, 1690. (tulajdonképp görög és latin szótár, visszavezetve a héberre). *Méthode d'étudier et d'enseigner les historiens profanes par rapports à la religion chrétienne* (2 kötet), 1693. — 2. Ber-

nard *Lamy* (1640—1715.): L'art de parler avec un discours dans lequel on donne une idée de l'art de persuader 1675. (nyolcz kiadást ért s több idegen nyelvre lefordították); — *Nouvelles Reflexions sur l'art poétique* 1678.; — *Traité de la Grandeur en général*, qui comprend l'Arithmétique, l'Algèbre et l'Analyse, 1680.) — főműve: *Entretiens sur les Sciences*, dans lesquels on apprend comme l'on doit se servir des sciences pour se faire l'esprit juste et le coeur droit, 1684. (l. e műről Rousseau, *confessions* VII. könyv). A congregatio tagjai voltak a hires egyházi szónokok: *Jules Mascarón*, (1634—1703.) és *Jean Baptiste Massillon*, (1663—1742.), kik intézeteikben retorikát tanították; a kiváló philosophus: *Nicolas Malebranche* (1638—1715.). Az Oratoire tanügyi és nevelési törekvéseinek tüzetes megvilágítása: *P. Lallemand* (prêtre de l'oratoire), *Histoire de l'Éducation dans l'Ancien Oratoire de France*, Paris, 1888.

2. Már a jansenismus megalapítója Franciaországban *Saint-Cyran* (Jean Duvergier de Hauranne, abbé de St. C., szül. 1581., Löwenben tanultva csatlakozott Janseniushoz; mh. 1643.) utalta társait a nevelés munkájára; azonban az egész mozgalomnak és a paedagogiai tevékenységnek is lelke *Antoine Arnauld* (le grand Arnauld, 1612—1694.), a ki «műveinek száma, theologiai tudományának terjedelme, jellemének szilárdsága s erkölcsi nemessége által egyik dísze a francia egyháznak.» Az ő közreműködésével készültek a Port-Royal legkiválóbb irodalmi termékei. 1. *La Logique* (de Port-Royal) l'art de penser, contenant, outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles propres à former le jugement. A munka, melynek szerkesztésében Nicole is részt vett, 1662-ben jelent meg,

miután már kéziratban több ideig használatban volt; csakhamar Franciaországon kívül is kedvelt kézikönyv lett (1736-ig vagy tíz francia kiadáson felül ugyanannyi latinról tétetik említés; az 1704-iki hallei latin kiadáshoz Buddaeus Ferencz irt előszót); hazájában mai napig járatos iskolakönyv. Jó újabb kiadás: *La Logique ou l'Art de Penser* publiée avec des arguments, des notes et une table analytique par *Emile Charles*, Paris, 1878. 2. *Grammaire générale et raisonnée*, contenant les fondemens de l'art de parler expliquée d'une manière claire et naturelle les raisons de ce qui est commun à toutes les langues et des principales différences qui s'y rencontrent et plusieurs remarques nouvelles sur la langue française. Paris, 1660. A munkát Arnauld utasításai szerint Lancelot szerkesztette. — A felsőbb tanítást illető utasításait tartalmazza: *Règlement des études dans les lettres humaines* (művei 41 köt. 1780.) Összes művei 48 kötetben jelentek meg, Lausanne, 1775—83. Philosophiai fő műveit, köztük a logikát is (*Oevres Philosophiques d'Arnauld*) kiadták bevezetéssel ellátva Jules Simon, Paris, 1843. és C. Jourdain, Paris, 1843. — *Pierre Nicole* (1625—1695.) nevelői tevékenységén kívül, mint erkölcstani író szerzett nevet; a legkülömbözőbb erkölcsi kérdéseket tárgyaló értekezéseinek gyűjteménye: *Essais de morale et instructions theologiques* hat kötetben jelent meg (az első 1671., három későbbi 1672—1678., a két utolsó halála után, az ötödik 1700., a hatodik 1714.) A második kötetben találhatók paedagogiai fő művei: *Traité de l'éducation d'un prince* és *Traité de la manière d'étudier chretiennement*. — Dom Claude Lancelot, Port-Royal grammatikusa (1615—1695.); fő művei: 1644. *Mouvelle Méthode pour apprendre facilement la*

langue latine, contenant les rudiments et les règles des déclinaisons, des conjugaisons etc. mises en français dans un ordre très clair et très abrégé (2-ik kiad. 1655., 3-ik 1607); — 1655. Nouvelle Méthode pour apprendre la langue grecque; — ugyanazon évben mindkettőt rövidebb szerkezetben (Abrégé) is kiadta; 1657. Jardin des Racines grecques; — 1660. Nouvelle Méthode pour apprendre la langue italienne et la langue espagnole; — 1663. Traités de poésie latine, française, italienne et espagnole. — Port-Royal nevelési elveit legrészletesebben fejtegeti Pierre *Coustel* (1621—1704.); Les Règles de l'éducation des enfants, 1687., 2 köt. (újabb kiadása 1749-ben ily címen: *Traité d'éducation chrétienne et littéraire*). Port-Royal történetének legjelesebb feldolgozása: *Sainte-Beuve*, Port-Royal, 3. kiadás. Paris, 1867. Kivonatokat közöl a Port-Royal neveléstani műveiből a kíváncsok felvilágosítására: *Les pédagogues de Port-Royal*, par *Carré*, Paris, Delagrave.

3. Helyén lesz itt oly egyházi testületekről (tanítórendekről) is megemlékezni, melyek különösen a jezsuiták által mellőzött népoktatás ügyét karolták fel. (V. ö. G. *Compayré*, *Charles Demia* et les Origine de l'Enseignement Primaire, Paris, Deleplane.) Első sorban állanak közülök a «Keresztény iskolák testvérei (*Frères des écoles chrétiennes*)», kik alapításuk (1684.) óta két századon át egész a legújabb időkig, a francia népiskolának elismert mesterei voltak, odaadással és értelemmel vezetve az alsóbb osztályok nevelését. Alapítójuk Jean Baptiste de *La Salle* (1651—1719.), egyszersmind az első néptanítóképző (*séminaire de maîtres d'école*) szervezője, czélszerűen bennlakással s néhol gyakorló iskolával is ellátva azt. Paedagogiai utasításait egybefoglalta

alapvető művében: *Conduite des écoles ou règlement à l'usage des frères des écoles chrétiennes*, első kiadása Avignon, 1720., két újabb kiadásai némely fontos módosítással 1811. és 1870. Számos iratai közül, melyek mind a vallásos oktatás és nevelés szolgálatában készültek, legelterjedtebb kézikönyve lett az erkölcsi tanításnak és számtalan kiadást ért: *Les Règles de la bienséance et de la civilité chrétiennes divisées en deux parties pour l'instruction de la jeunesse*; első kiadása 1703., — a hatodik 1729-ből az első, mely szerzője nevét adja. Életéről l. *Lucard*, *Vie du vénérable J.-B. de La Salle*, 2. kiad. Páris, 1876. — A népoktatás érdekében szervezkedett eredetileg a kegyes (piarista) rend is. Alapította José de *Calasanzio* (szül. 1556. szeptember 11., — mh. 1648. aug. 25., ötvenkét évet töltve a szegények tanításában és mindenét megosztva velök; XIII. Clemens kanonizálta 1767. A rend szervezése XV. Gergely alatt történt 1621; Calasanzio volt első főnöke s már alatta csakhamar elterjedtek a rendházak kül. Olasz-, Német-, Cseh- és Lengyelországban. Ez utóbbi helyeken azonban, valamint hazánkban, a kegyes rend a középoktatás terén vetélytársa lett a jezsuitáknak. — Paedagogiai iratokat Calasanzio nem hagyott hátra, elveit a rend szervezetéből s főnöksége alatt írt utasításából ismerhetni meg. (A rendnek Magyarországon való működéséről 1740-ig l. Molnár Aladár művét, 533—559. l.)

4. A nőnevelés kérdése szintén előtérbe került e korban. A Port-Royal hatása alatt írta Jacqueline *Fascal* (Blaise Pascal huga 1625—1661.), vagy a mint Port-Royalban hitták Saint-Euphémie testvér, kis művét, melyben számot ad nevelő eljárásáról: *Règlement pour les enfants* (nyomtatásban megjelent 1665.; s újra

közölve Victor Cousin művében «*Jacqueline Pascal*» Páris, 1845.) — Nagyobb hatású volt *Fénelon* (François De Salignac De La Mothe) értekezése: «*De l'éducation des filles*, mely a hírneves szerzőnek (1651—1715.) első műve; megjelent először 1683., újabb kiadását adta jó bevezetéssel Paul *Rousselot* (Paris, Delegrave; v. ö. ugyancsak Paul Rousselot, *La pédagogie féminine*, mely a Fénelon példáján induló írók művéből kivonatokat közöl. (Német fordításban: *Fénelon, Über Töchtererziehung*, übers. u. mit Einleitung und Anmerkungen versehen v. Arnstädt. Leipzig, Paed. Bibl. IV. 3. Abth.) — Döntő befolyást gyakorolt a nőnevelés körül *Maintenon* asszony (Françoise d'Aubigné, marquise de M. 1635—1712.) tevékenysége a Saint-Cyr-i nevelőintézet alapítása és vezetése által. Összes műveinek (megjelentek 1854. s következő években) négy kötete tartalmazza: 1. *Lettres sur l'éducation des filles*; 2. *Entretiens sur l'éducation des filles*; *Conseils aux demoiselles pour leur conduite dans le monde* (2 köt.) V. ö. Teophile *Lavallée* (az összes művek kiadója), *Histoire de la maison royale de Saint-Cyr*. A nőnevelés elméletére és gyakorlatára irányuló francia törekvések hasznos áttekintését adja: *E. von Sallwürk*, *Fénelon u. die Litteratur der weiblichen Bildung in Frankreich von Claude Fleury bis Frau Necker de Saussure*, Langensalza, 1886. Igen tanulságos és előkelő tárgyalású művek: Mme de *Maintenon*, *Extraits des ses lettres, avis, entretiens, conversations et proverbes sur l'Éducation*, précédés d'une introduction par *Oct. Gréard*; — Mme de *Remusat*, *Essai sur l'Éducation des Femmes*, précédée d'une étude par *Oct. Gréard*, Paris, 1903.; továbbá ugyancsak *Oct. Gréard*, *l'Éducation des Femmes par les Femmes. Études et Portraits*. 6. kiad. Paris, Hachette.

5. Ezen eredményes paedagogiai mozgalom, melynek érdemét oly kiváló nevelők tevékenysége is emelte, minő *Bossuet* vala, kire a dauphinnek (lásd Nisard, A fr. irod. tört. ford. Szász Kár. III., 231—246.) és *Fénelon*, kire Bourgogne herczegének nevelését bízta a király (l. Nisard, III., 340—349.), nem maradhatott befolyás nélkül a párizsi egyetem vezetése alatt álló közintézetek szellemi életére sem. Hosszú ideig ugyan az egyetem, mely a középkori oktatásügynek úgyszólván egész Európára nézve irányadó középpontja volt, inkább kiváltságainak védelmében kereste feladatát, mint az új művelődés elemeinek felkarolásában. Az ellenkezés, melyet a humanismus ellen tanusított, adott alkalmat I. Ferencz királynak a Collège royal (ma Collège de France) alapítására, melynek első tanárai *Budaeus* (Guillaume Budé, 1467—1540.; összes művei 4 kötetben, Basel, 1557.) és *Ramus* (Pierre La Ramée, 1502—1572.) valának. Majd IV. Henrik látott hozzá, hogy az egyetemi oktatást az új szellemnek megfelelőleg szervezzék (1660.); azonban az államhatalom e közbelépése nem tartóztatta az egyetem hanyatlását, mely a 17. század végeig hiába versenyzett a jezsuiták virágzó iskolájával. A tanulmányok ujjaszületése az egyetem iskoláiban Rollin nevéhez fűződik, ki szervező működésében mintegy összes eredményét egybefoglalta a két századon át a nevelés elmélete körül mutatkozó haladásnak. Charles Rollin, ki egyébként jónevű történetíró is, Párizsban szül. 1661., előbb eloquentia tanára a Collège royalban, majd két ízben az egyetem rectora, mh. 1741. Ötven évi paedagogiai tapasztalatát foglalta egybe művében, mely «*Traité des études*» czímen ismeretes; teljes czíme: *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres par rapport à l'esprit et*

au coeur (a két első kötet 1726., a két utolsó 1728. jelent meg); újabb jó kiadása három kötetben (nouvelle édition revue per M. Letronne et accompagnée des remarques de Crevier) Paris, 1877. A munka nyolcz könyvre oszlik. Egy bevezető értekezés az oktatás előnyeit fejtegeti. Az első könyv czíme: Des exercices qui conviennent aux enfans dans l'âge le plus tendre; de l'éducation des filles. Ez a rész későbbi toldalék s mintegy az iskola-előtti s iskolánkívüli nevelést tárgyalja. A közintézeti oktatás és nevelés kérdését a többi könyvek ily sorban adják elé: II. könyv: De l'intelligence des langues, a franczia, a görög és latin nyelv tanulásmódját értve; III. k.: De la poesie; IV. k.: De la rhétorique; V. k.: Des trois genres d'éloquence; VI. k.: De l'histoire; VII. könyv: De la philosophie, értve rajta az irodalmi tanításon kívül eső realis tanítást. A tárgyalás mindvégig nemcsak a tanítás módszerét érdekli, hanem némikép anyagát és tárgyának elméletét is érinti. Az utolsó VIII. könyv végre a köznevelés, erkölcsi fegyelmezés módját adja: Du gouvernement intérieur des classes et des colléges. Az egész munkának kivonatos kiadása, csupán a nevelés elméletét érdeklő részeket közölve: *Traité des études de Rollin. Directions pédagogiques réunies par F. Cadet et E. Darin*, Paris, Delagrave. Lásd Rollin művéről Nisard irodalomtörténetét IV., 105—124.

VII. Comenius.

1. Az egész korra vonatkozó tanulságos fejtegetés: *J. W. Adamson, Pioneers of Modern Education 1600—1700*, Cambridge, 1905. Az angol törekvések pontos ismertetésén felül bővebben vannak tárgyalva *Ratke, Comenius, De La Salle, Francke*. —

Ratichius, Wolfgang Ratke (1571—1635.) életét s működését leg-alaposabban tárgyalja G. *Vogt*, Das Leben u. die pädagogischen Reformbestrebungen des W. R. a kasseli gymnasium 1876, 77, 79, 81. és 82. évi értesítőjében. Tevékenységére vonatkozó iratok: *Ratichianische Schriften* I., II. Mit Einleitung u. Anmerkungen herausgegeben von Paul Stötzner. Leipzig, 1892, 93. (Neudrucke pädag. Schriften IX. és XII.) — Comenius valódi megelőzői közül, kik nem csupán a tanítás módjának javítását, hanem a tananyagnak újjászervezését tekintették az iskolai reform alapjának, bennünket közelebb érdekel Joh. Heinr. *Alstedt*, latinul *Alstedius*; szül. 1588. Herbornban, ugyanitt az időtájt, midőn Comenius ott tanulskodott, tanított philosophiát, természet-tudományokat, irodalmat s theologiát, majd 1629-ben Bethlen meghívta a gyulafehérvári (ma enyedi) kollégiumhoz, hol ő vezette a tanulmányokat egész haláláig, 1638. Számos iratai között a tanítás encykl. reformja tekintetéből legfontosabb encyklopædiája (J. H. *Alstedii Encyclopædia*, Herborn 1625. s azontul többször); ez iránynak hazánkban utána *Apáczai Csery János* a képviselője. (V. ö. *Apáczai Cseri János* pæd. munkái, ford. Hegedüs István, Bp. Franklin.)

2. Comenius (Komensky) Amos János született 1592. márcz. 28. egy morva faluban, közel a magyar határhoz. (Nivanus, Huno-Brodensis jelzővel iratkozott be az egyetemen.) Korán elvesztvén szüleit, gondatlan gyámjai elhanyagolták, úgy hogy csak 16 éves korában került latin iskolába, különben érett ésszel figyelhetvén meg a szokásos tanítás fogyatkozásait. Hamar pótolva nevelkedése hiányait, 1612. Herbornban (Nassauban) találjuk *Altstedtnél*, később Heidelbergában, készülve a papi pályára; majd két éven át tanulmányi utat tévén, a nyugati tartományokban (Hollandiában, talán Angliában), 1614. visszatért hazájába. Fiatalsága miatt papi állást nem tölthetvén be *Prerauban*, *Olmütz* mellett rektoroskodott; itt írta első művét: *Grammaticae facillioris praecepta*, Prága, 1616. Négy év múlva 1618. fulneki pap lett (*Troppau* mellett), felekezete, a morva

testvérek egyik fő székhelyén. Itt meg is házasodván, hasznos tevékenységben boldog három évet töltött; de majd a harmincz éves háború folytán Fulnek feldulatván, három további éven át több más paptársával együtt egy morva főur birtokán talált menedéket. Ez idő alatt munkássága főleg erkölcsi, theologiai irányú; legnevezetesebb e korbeli munkája cseh nyelven: A világ labirintusa és a szív paradicsoma; allegorikai irat a világ mulandóságáról. (Megjelent később Lissában, 1631. Magyar fordítása Pozsony, 1805.) Menedékéből is kiűzetvén, hosszú bolyongás után 1628-ban, Lissa (Lesznó) lengyel városban telepedett meg, hol a felekezetebeliek megtüretvén, maga a város latin iskolájában talál foglalatalkodást. Már bujdosása alatt, a nevelés ujjaszervezésében látva a társadalmi bajok orvoslását, dolgozta ki cseh nyelven oktatástani elméletét (csak 1841-ben találták meg Lissában, s 1849-ben adta ki Purkinje); most hozzálátott elveinek részletes megvalósításához. Legalól kezdte, a család körében adandó neveléssel; az eredetileg cseh nyelven írt munkát maga fordította le németre és kiadta 1633., czíme: Informatorium der Mutterschule. (Comenius műveinek gyűjteményes kiadásában latinul: Schola materni gremii). Folytatásul hat kis elemi könyvet készített elő a nemzeti iskola (Schola vernacula) hat évfolyama számára; tervezetők 1628-ból való: Scholae vernaculae Delineatio. Majd 1631. jelent meg a latin, s általában a nyelvtanítás reformját czélzó műveinek elseje: Janua linguarum reserata, s két évvel később (1633.) annak előkészítő folyama: Januae linguarum reseratae Vestibulum; mindkettő csakhamar általánosn elterjedt. (Hazánkban a Januát már 1634-ben alkalmazza Rákóczi György erdélyi fejedelem fiai számára Erdőbényei János, — 1638-ban kiadja Albe-

lius Simon, brassói pap, majd 1643. Szilágyi Benjamin Simon (1616—1652.) előbb nagyváradi, 1645. sáropataki igazgató, később tolcsvai és sátoraljaujhelyi ref. pap; a vestibulumot pedig ugyancsak 1643. Piscator (Fischer) Lajos, a Bethlen-főtanoda tanára, adja ki Váradon). Csakhamar elhagyva azonban a pusztá nyelvtanítás céljait, Comenius főfeladatát a tanulmányok encyklopaedikus, elvszerű szervezésében kereste, amit pansophiának nevezett. Erre vonatkozó terveit angol barátjaival közölván, Hartlieb Sámuel a kéziratot, szerzője tudta nélkül kiadta Oxfordban, 1637.: *Porta sapientiae reserata* néven (inkább ismeretes e czimen: *Pansophiae Prodromus*); a korai közlés által támadt félreértések ellen kényszerült Comenius két más felvilágosító irat közzétételére: *Conatuum pansophicarum dilucidatio in gratiam Censurum facta*, 1638. és *Pansophiae Diatyposis*, 1642. Ugyanez időtájt dolgozta át didaktikai főművét latin nyelvre, azonban ez csakis később összes műveinek gyűjteményeiben jelent meg. Hartlieb közbenjárására történt, hogy 1641. Comenius a parlament meghívására Angliába ment, de a forradalmi idők meghiusíták az iskolák célba vett reformját. Comenius tehát már a következő évben Svédországba indult (Norköpingbe), a hová már előbb meghívták volt, s ahol Van Geer Lajos, az észak valóságos maecenása, mindenünnen iparkodott egybegyűjteni kora tudósait. Itt a hatalmas Oxenstierna kanczellár is komoly figyelemre méltatta Comenius methodikai törekvéseit, s az ő buzdítására vállalkozott, bár nehéz szívvel arra, hogy lemondva pansophistikus terveiről, kidolgozzék egy sorozat módszeres könyvet a hozzátartozó utasítással. Van Geer fizetést határozván meg számára és munkatársainak, Comenius egy csendes porosz városban, El-

bingben telepedett meg. Itt készültek 1642—48-ig a svédeknek szánt didaktikai munkái. Köztük egy elméleti: *Methodus linguarum novissima fundamentis didacticis solide superstructa* (1648.); a többi eddigi tankönyveinek átdolgozása és bővítése, nevezetesen: *Vestibulum latinae linguae*; *Latinae linguae janua nova*; *Lexicon januale* (latin-német); *Atrium linguae, rerum et linguarum ornamenta exhibens*. — 1648. a westpháli békében nem teljesülván Comenius reményei, hogy felekezetére is kiterjesztik a békekötés áldásait, visszatért Lissába híveihez, kik őt püspöküknek választották; de 1650. enged Lorántffy Zsuzsánna s fia Rákóczi György meghívásának, s hazánkba jő, a sárospataki kollégium vezetésére és tervei szerinti átalakítására, részben abban a reményben is, hogy itt felei számára menedéket és pártfogást talál. Negyedfél éven túl tartózkodott Comenius Patakon (1650. nov. 24-ikén tartotta beköszönő, 1654. jun. 2-án búcsúbeszédét), s az iskolaszervezés, valamint a tankönyvszerzés körül bámulatos tevékenységet fejtett ki. Nem kevesebb, mint 15 didaktikai munkája esik e korba; köztük régibb tankönyveinek újabb átdolgozott kiadásain kívül a legnevezetesebbek: 1. *Scholae Pansophicae classibus septem adornandae delineatio* (*Schola Pansophica hoc est Universalis Sapientiae officina ab annis aliquot ubi ubigentium erigi optata, nunc autem Auspiciis Illustrissimi Domini D. Sigismundi Racoci de Felsoevadas etc. Saros-Pataki Hungarorum feliciter erigenda Anno redditae mundi Salutis MDCLI.*), melyben legteljesebb képét nyújtja pansophisticus czélú didaktikus törekvéseinek. — 2. *Orbis Sensualium Pictus, hoc est omnium fundamentalium in Mundo rerum et in Vita actionum Pictura et Nomenclatura ad ocularem demonstrationem deducta,*

ut sit Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium; a híres munka Patakon készült, de fametszők hiányában csak 1657-ben jelent meg Nürnbergben, latinul és németül. (Magyar szöveggel hét kiadása ismeretes. A legújabb Karcsai Tóth János fordításában Pozsony, 1842.)

3. Schola Ludus, seu Encyclopaedia Viva, Hoc est, Janua Linguarum praxis Scenica: res omnes nomenclaturâ vestitas et vestiendas, sensibus ad vivum repraesentandi artificium exhibens amoenum. E munkája nyolcz színdarabban adatja elő a Janua encyclopaedikus tartalmát; Patakon Comenius tartózkodásának utolsó évében színre is került, s kinyomatták u. o. 1656. Figyelemre méltók Comeniusnak egyes alkalmi beszédei, különösen az egyes osztályok megnyitásakor tartottak, nemkülönben a pataki iskola számára készült törvények: Leges Scholae bene ordinatae, melyek azonban, úgy látszik, nem léptek életbe; — s az ifjúságnak szánt erkölcsi szabálykönyv: Praecepta Morum, in usum Juventutis collecta 1653. Magyarul rimbe szedte Tolvaj Menyői Ferencz, Lőcse, 1677. Hazánkban használata soká fentartotta magát, l. Jakab Elek, Néptanítók Lapja 1881. máj. 31.) — Comenius Patakon iskolai tervének csak 3 alsóbb, inkább a latin nyelv tanításának szánt, osztályait szervezhette. 1654. visszatért híveinek sürgetésére Lissába; azonban két év múlva, a város a lengyelek által feldulatván, (Com. külön megírta történetét) 64 éves korában ismét vándorbothoz kellett nyúlania. Végre Amsterdamban, egykori maecenásának fia házában talált élte fogytaig családotul menedéket. Itt rendezte sajtó alá négy kötetben összes didaktikai műveit; az I. kötet első lengyelországi tartózkodása alatt (1627—1642.) szerzett műveit tartalmazza, köztük a Didactica magna latin fordítását is; a II. az elbingi korszak-

belieket (1642—50.); a III. a Sáros-Patakon írottakat, végre a IV. néhány Amsterdamban, a sajtó alá rendezés közben, alkalmilag kiadott kisebb értekezést. A gyűjtemény teljes czíme: J. A. Comenii Opera Didactica omnia, Variis hucusque occasionibus scripta, diversisque locis edita: nunc autem non tantum in unum, ut simul sint, collecta, sed et ultimo conatu in Systema unum mechanice constructum, redacta. Amsterdami impensis D. Laurentii de Geer excuderunt Christophorus Cunradus et Gabriel a Roy. Anno MDCLVII. Ugyanez évben adta ki névtelenül Lux in tenebris czímen három visionariusnak összegyűjtött jóslatait, a melyekben zaklatott lelke régtől fogva megnyugvást keresett; a munka három kiadást is ért, de Comeniusra sok támadást és gyalázást zuditott. Irodalmi munkássága azonban ezentúl sem szünetelt, sőt alig képzelhető, honnan jutott annyi mű szerzésére ideje, a mennyit hanyatló korában még kiadott; de ez mind vallásos irányú s többnyire hitfeleinek szánt munka; köztük egy a felekezet történeteit adja (*Historia fratrum Bohemorum*). Meghalt Comenius 1671. november 15-én.

A Comenius életét s pädagogiai munkásságát tárgyaló művek közül érdemesebbek: S. S. Laurie, John Amos Comenius, his life and educational works, London, 1881. — Eug. Pappenheim, Amos Comenius, der Begründer der neuen Pädagogik, Berlin, 1871. — Seiffarth, Comenius, Sein Leben u. sein Schriften, Leipzig, 1881. — Legtüzetesebb pontos életrajza: Johann Kvacsala, Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften, Leipzig, 1892; — jó összefoglalás: Joh. Am. Comenius, sein Leben und Wirken, verfasst von G. A. Lindner, mit einem Anhang: Goldene Regeln des Comenius über Erziehung u. Unterricht, von W. Bötlicher. Wien, 1892. — Pädagogiai méltatása: W. S. Monroe, Comenius and the Beginnings of Educational Reform, New-York, 1900. — Nagy didaktikájának újabb kiadása: J. A. Comenii Magna Didactica ex editione Amstelodamensi

anni 1657 omnes libros didacticos complectente nunc primum separatim edidit *Fr. Car. Hultgren*, Lipsiæ, 1894; — magyar fordítása: Comenius J. A. Didatika, ford. Dezső Lajos, Bp. Kókai; — németben több fordítása is van; mindegyik életrajzi bevezetéssel és felvilágosító jegyzetekkel ellátva: Joh. Amos Comenius Pædag. Schriften, übers. von Dr. Theodor Lion, Langensalza, 1875., — Comenius, Grosse Unterrichtslehre. Bearbeitet v. Jul. Beeger u. Franz Zoubeck. Leipzig; — Com. Gr. Unt. von Dr. Gust. Ad. Lindner. Wien, 1876. — Egyes kisebb pæd. munkáinak fordítása: J. A. C. Ausgewählte Schriften übers. von Julius Beeger u. Dr. J. Leutbecher, Wien, 1880., benne vannak: az anyaiskola informatoriuma, a pansophistikus kisebb iratok s a pataki iskolára vonatkozó művek. — Des Johann Amos Comenius Schola Ludus d. i. Die Schule als Spiel, ins Deutsche übertragen von *Wilhelm Böttcher*, Langensalza, 1888. — Alb. Richter (Neudrucke pædag. Schriften VIII.) Comenius' Mutterschule, Leipzig, 1891. V. ö. Réthy Pál, Comenius, (Budapesti Szemle). Uj foly. XV., — Dezső Lajos, Comenius A. J. Magyarországon 1650—54. Budapest, 1883. Végül álljon itt Comenius didaktikai fő munkájának teljes czíme: «Didactica Magna Universale Omnes Omnia Docendi Artificium exhibens. Sive certus et exquisitus modus, per omnes alicujus Christiani Regni communitates, Oppida et Vicos, tales erigendi Scholas, ut Omnis utriusque sexus Juventus, nemine usquam neglecto, Literis informari, Moribus expoliri, Pietate imbui, eaque ratione intra pubertatis annos ad omnia quæ præsentis et futuræ vitæ sunt instrui possit, Compendiose, Jucunde, Solide, ubi omnium quæ suadentur, Fundamenta, ex ipsissima rerum natura eruuntur: Veritas, artium Mechanicarum parallelis exemplis demonstratur: Series, per Annos, Menses, Dies, Horas, disponitur; Via denique in effectum hæc feliciter deducendi facilis et certa ostenditur.»

3. A didactica magna élén egy ajánlat áll, mely a helyes módszer fontosságát fejtegeti szülők, tanítók és tanítványok, állam és egyház szempontjából; szerzője Joh. Valentin *Andreae* (1586—1654.) kiváló württembergi prælatus, jeles és termékeny író, ki maga is kifejtette nevelési elveit egy fiataalkori iratában: *Reipublicæ Christianopolitanæ descriptio*, (Strassburg, 1619.) benne az ideális keresztény államnak akarja képét adni, fontos helyet szánva a közoktatásnak és nevelésnek. V. ö. C. Hül-

leumann, Valentin Andreæ als Pædagog, Leipzig, 1884. — Korának e hatalmas, nagybefolyású alakjáról mondta *Spener* (Philipp Jacob, 1635—1705.), a pietismus theol. alapítója, Francke pártfogója: «Ha valakit felkölthetnék halottaiból, akkor Andreæ lenne az.» Ekként füződik a pietista iskolaügy is a Comenius által megindított mozgalomhoz. — Aug. Hermann *Francke* (1663. márcz. 22.—1727. jun. 8.) pædagogiai iratainak, főképp utasításainak két újabb kiadása: A. H. Francke. Schriften über Erziehung u. Unterricht. Bearbeitet u. mit Erläut. vers. von Karl Richter, Berlin, 1871., — A. H. Francke's Pæd. Schriften. Nebst Darstellung s. Lebens u. s. Stiftungen von D. G. Kramer, Langensaltza, 1878. Az utóbbinak kiadója, maga a Francke-féle alapítványoknak jeles igazgatója, írta meg Francke legjobb életrajzát: Aug. Herm. Francke, Ein Lebensbild, 2 köt. 1880—82. — Francke két kisebb művének régibb magyar fordításairól l. Kiss Áron, A Magyar Népiskolai Tanítás Története, Bp. 1883, I, 93—102. l.

VIII. A világi nevelés. Montaigne.

Montaigne és vele Rabelais pædagogiai jelentőségére legelőbb Guizot utalt, a híres államférfiú s történetíró, a ki a múlt század elején (1811—13.) egy nevelésügyi folyóiratot «*Annales de l'éducation*» szerkesztett. (Értekezéseit l. *Méditations et études morales* 1859.) Azóta a pæd. történetírói úgy tekintik őket, mint a minden hagyománytól eltekintő, egyedül az emberi természet szükségleteit követő nevelés elméletének megindítóit, mely Locke és Rousseau művében találja legfőbb kifejtését. Montaigne különben a philosophia történetében is, mint a scepticismus szószólója, az ujabbkori bölcészeti mozgalomnak megelőzőjeként szerepel.

François *Rabelais*, a híres satirikus (1483—1553.) életét s jellemzését l. Nisard, Fr. irod. tört. ford. Szász K. I. 251—283. l. Regényének ujabb német ford. J. A. Gelbecke, Leipzig, 1880. 2. köt.; — a pædagogiai részeket jó fordításban adja: Fr. R. Gedanken üb. Erziehung u. Unterricht aus seinem Gargantua u. Pantagruel. Bearb. v. Dr. Fr. Aug. Arnst+dt. Leipzig. — A fordító egy részletes tanulmányt is szentelt R.-nek: Arnstaedt, R. u. sein Traité

d'éducation, Leipzig, 1872. V. ö. Neményi Amb., Rabelais és kora. Budapest, 1880.

Michel de *Montaigne*, szül. 1533. febr. 28. M. várában, Perigordban, gondos nevelésben részesült, melyet atyja maga vezetett; jogi tanulmányait végezve, csak rövid ideig tisztviselősködött; 1580. beutazta hazáját, Olaszországot, Schweiczot és Németországot; majd ősi várába visszavonulva, távol a vallásos és politikai versengésektől, irodalmi kedvtelésének élt. 1580. jelent meg *Essai*-inek első, 1588. a harmadik kötete; meghalt 1592. szept. 13-án. Irodalmi jellemzését l. Nisard, id. m. I, 401—425. — *Essai*-inek számos kiadásai közül közkeletű: *Essais de Montaigne*, nouv. édit. avec des notes choisies dans tous les commentateurs par Leclerc. Paris, 1874. Két kötet. Német ford. *Montaignes Gedanken u. Meinungen* üb. v. Bode, 1793. hat köt. A pæd. részletek külön: *Auswahl pæd. Stücke aus M. Essays*, übersetzt von E. Schmid. Langensaltza, 1876. *Montaigne pædagogiai jelentőségét* érdekesen fejtegeti: *G. Compayré*, *Montaigne et l'Éducation du Jugement*, Paris, Delaplane.

IX. Locke.

1. Angliában, a közokt. főhelyein, Oxfordban s Cambridgeben, a renaissance korában Erasmus és Morus folytak be a tanulás átalakításába. Majd Erzsébet királyné idejében, ki maga kedvelője volt a klasszikus tanulmányoknak, a királyné oktatója és titkára, Roger Ascham (1515—1568.) megírta az új iránynak módszerkönyvét: *The Scholemaster* (1570. ujabban pæd. czélból kiadta J. B. Mayor, Cambridge. Német fordításban: R. A.'s *Schulmeister mit einer Einl.: R. A.'s Leben u. Wirken* von Jos. Holzamer Wien, 1881.). Comenius idejében végre Samuel Hartlibnak ajánlva a puritán kor nagy költője, Milton, szintén kifejté egy rövid értekezésben pæd. nézeteit (1673. Új kiadása: *Milton's Tractate on education, with introduct. and notes* by Oscar Browning, Cambridge, 1883.) Anglia politikai és értelmi ujjaalakulása azonban a nevelés terén legelőször Locke irata által hatott Európa közvéleményére.

2. Joh. Locke, az újabb philos. empirismus alapvetője; szül. 1632. aug. 29. Pensfordban, Bristol mel-

lett; 1646—52-ig Westminster-Schoolban végezte tanulmányait, majd az oxfordi egyetemen (Christ-Church collegiumban) 1655-ig; nem igen lelte ugyan örömét a tanítás divó módjaiban, de jeles klasszikus műveltségre tett szert, úgy hogy miután 1656. baccalaureus, 1658. magister artium lett, collegiumában tutorságot vállalt, hatott s a görög irodalom és a retorika oktatója lett. A szokásos tudós előkészítés a papi pályára irányult, de Locket hajlamai inkább az orvosi vagy a közéleti pálya felé vonzották; 1665. azért abban hagyta egyetemi állását és a brandenburgi angol követ mellett vállalt titkárságot; de már a következő évben visszatért Oxfordra, orvosi tanulmányokat folytatni. Azonban Lord Ashley (később Shaftesbury gróf) orvosi kezelését elvállalván, ez ismeretség ismét a nevelés és némikép a közélet körébe vezette vissza; 1667. a családnak házi orvosa és nagy befolyású barátja lett, kire betegeskedő örökösének nemcsak további nevelését, hanem még kiházásítását is teljes nyugalommal és jó sikerrel bízhatta az atya. Hasonlókép tanácsával élt később unokája (kiből a jeles moralista Shaftesbury vált) gyermekkori nevelése körül. Lord Ashley különben politikai és irodalmi ügyekben is élt Locke szolgálatával; többek közt egy alkotmány-tervet készíttetett vele Dél-Carolina gyarmata számára. Mikor Shaftesbury 1672. lord-kanczellár lett, Locke állami tisztséget is vállalt, de már a következő évben el is vesztette, midőn ura kiesett a király kegyéből. 1675—79. Franciaországban élt, főkép egészsége tekintetéből melegebb égaljat keresve; különösen Montpellierben tartózkodott és Párisban. Ez időtájt is nyílt alkalma a nevelés kérdéseivel foglalkoznia, Sh. egy angol gazdag kereskedőnek fiát, ki mintegy nevelésének befejezésére Párisban tartózkodott, ajánlván gondjaiba.

Majd azonban, bár kelletlenül, 1679. visszatért hazájába Sh. meghívására, ki ismét az államügyek élére került; ekként újra belevegyült a politikai ügyekbe s midőn patrónusa 1681. megbukott és aztán 1683. Hollandiába menekülven meghalt, Locke maga is kénytelen volt ellenségei elől külföldön számkivetésben keresni menedéket. Öt és fél évig élt Hollandiában s csak 1688. Mária királynéval együtt tért haza, noha II. Jakab már 1686. megkegyelmezett neki. Itt Hollandiában ötvennégy éves korában, főképen barátja, a genfi Le Clerc (Clericus), a «Bibliothèque Universelle» kiadójának unszolására kezdette közrebocsátani eddig csak önmaga számára feljegyzett gondolatait. E folyóiratban jelent meg 1686. januártól fogva először franczia kivonatban a munka, mely által Locke az angol philosophia igaz alapvetője lett és a mely aztán angolul teljesen csak hazatérte után, 1690. jelent meg; czíme: *Essay concerning Human Understanding* (Tanulmány az emberi elméről). Ugyancsak Hollandiában jelent meg első levele a türelmességről (*Epistola de tolerantia*), melyet később Angliában még két ugyanazon czélú levél követett (1690. *A second letter concerning toleration*, 1692. *A third l. c. t.*). Számkivetéséből írta meg levelekben, egyik angol barátjának (Edward Clarke) kérelmére, gondolatait a gyermek-nevelésről is, a melyeket azután összeszerkesztve 1693. könyvalakban adott ki. Hazatérése után még 15 évig élt, bár könnyebb hivatalt is vállalt, szorgalmas irodalmi tevékenységben, politikai, gazdasági és vallásbölcseleti kérdésekről írva és többnyire barátja jószágán (Oates-ben, Essex grófságban) tartózkodott; itt halt meg 1704 október 28-án.

Locke összes műveinek legújabb kiadása kilencz kötetben, London, 1853. Philosophiai műveinek legjobb kiadása: Locke's

philosophical works, with a prelim. essay and notes by J. A. St. John, 2. köt. London, 1877. Nagy terjedelmes angol életrajzainak szerzői: Lord King 1830. 2 köt. Fox-Bourne, 1877. 2 köt.) alapján készült rövid életrajz és műveinek értelmes méltatása Locke by Thomas Fowler London, 1881., valamint: J. Locke, sa vie et son oeuvre, par Henri Marion. Paris, 1878. Neveléstani művének, melyet hazájában eddigelé a pædagogia egyetlen klaszszikus termékének tekintenek, újabb czélszerű kiadásai: Some Thoughts concerning education by John Locke with introduction and notes by R. H. Quick, University-Press, Cambridge, 1880., (Locke egyéb műveiből is közöl pædag. érdekű részeket). — Some Th. c. Ed. by J. L. with introd. a. n. by Evan Daniel, London, 1880. (igen értékes jegyzetek). Továbbá: Locke's Conduct of the Understanding edited with introduction, notes, etc. by Th. Fowler. Oxford, 1881. — Németül számos fordítása jelent meg, ujabban: Locke-Gedanken üb. Erziehung. Bearb. von Dr. M. Schuster, Leipzig; — v. Sallwürk, J. Locke's Ged. üb. Erz., Langensalza, 1883. — Franciaországban újabb jeles fordítása, jó jegyzetekkel: Locke-Pensées s. l'éducation, trad. par G. Compayré, Paris, 1882. Régibb magyar fordítása Borosjenői gr. Székely Ádám által, Kolozsvár, 1771. Pierre Coste régi (1695.) francia átdolgozása után készült.

Országos Széchényi Könyvtár

X. Rousseau.

1. Locke elvei szolgáltak alapul a francia philosophia fejlődésének a 18. században, de itt psychologiai empirismusa határozott egyoldalú sensualistikus, sőt materialistikus alakot öltött. Helyén lesz ez irány főbb képviselőinek pædag. tevékenységéről is megemlékezni. Etienne Bonnet abbé de Condillac (1715—1780.), ki sensualistikus elveit figyelemre méltóan fejtegeti Essai sur l'origines des connaissances humaines (1746.) és Traité des sensations (1754.) című irataiban, 1757. Bourbon Ferdinánd, XV. Lajos unokája és páрмаi trónörökös nevelője levén, nagy gonddal dolgozta ki tanítványának tanulmánya rendjét; megjelent az egész, be-

vezető megokolásokkal ellátva, 16 kötetben: Cours d'études czímen (1776-tól fogva). — Claude Adrien *Helvetius* (1715—1771.), nagy feltűnést és ellenzést keltett «de l'esprit» czímű munkájának (1758.) pszichologiai elvei alapján dolgozta ki a sensualistikus és utilitaris pædagiának alapművét, a nevelés mindenhatóságát fennen hirdetve; a mű csak a szerző halála után, Londonban jelent meg; czíme: De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation. Német újabb fordítás, jó bevezető életrajzzal: C. A. Helvetius, Vom Menschen, seinen Geisteskräften u. seiner Erziehung. Einl. Übers. u. Commentar von Dr. G. A. Lindner. Wien, 1877. — Mindkettőjőknél kétségkívül kiválóbb elme Denis *Diderot* (1713—1784.), a jeles író, a híres «Encyclopédie» főmunkása. Pædag. tekintetből munkái közül figyelemreméltó Helvetius beható és élénk bírálata: La Réfutation suivie du livre d'Helvetius sur l'homme; a maga közoktatásügyi terveit pedig magas pártfogója, II. Katalin czárnő, kérelmére fejtegette «Plan d'une Université russe» czímű értekezésében (Diderot összes műveinek, éd. Tourneux 1876—77. II. és III. köt. Diderot s az encyclopédie jellemzését l. Nisard, Irod. tört. IV. 467—480. l.). A tudományos műveltség jelentőségét fejtegeti s a Bacótól vetett alapon ad áttekintést tartalmáról *D'Alembert* (Jean Baptiste le Rond, 1717—1783), a híres matematikus és philosophus értekezése: Discours Préliminaire de l'Encyclopédie, — publié intégralement d'après l'édition de 1763, avec les avertissements de 1759 et 1763, la dédicace de 1751, des variantes, des notes, une analyse et une introduction dar F. Picavet, Paris, 1899.

2. A francia pædagogia e korbeli klasszikus terméke az «Emile», mind e műveknél előbb jelent meg,

már 1762-ben; nem nevelői gyakorlat, sem philosophiai elmélkedés alapján készült, inkább egy erkölcsileg is elzüllött, szerencsétlen nagy szellemnek tapasztalata szól belőle. Jean Jacques *Rousseau*, 1712. jun. 28. szül. Genfben. Gyermekévei tervtelen és hiányos nevelésben teltek el, míg 16 éves korában hazulról meg nem szökött; öt éve igazán kalandos életnek következett reá, melyben nemcsak hitét változtatja, hanem a legtarkább változatban (mint kézműves, urasági inas, koldusbarát vezetője, zenemester) mindennemű életpályában hányódik. Csak 21 éves korában nyer igen kétséges, tisztességtelen helyzetben, Chamberyben, a szellemes, de erkölcstelen Warens asszonynál tartózkodva, nyugalmasabb nyolcz évet és némi tervszerűséggel beosztható életrendet, felhasználva azt összefüggőbb, komoly tanulmányozásra, a latin nyelv, philosophia, matematika, természet-tudományok és történet körében. Végre megünván helyzetét, miután egy évig nevelői állásban egy lyoni előkelő családnál sikertelen kísérletet tett, 1741. Párisba ment. Itt előbb hangírási reformkísérletével, zene- s drámai műveivel próbál szerencsét, majd az irodalmi salonok egyikének befolyása által titkársági állást nyer a velencei francia követségnél, melyet azonban elviselhetetlen sérelmek miatt egy év múlva ismét felad, — végre magántitkársági szerény állásban húzódik meg néhány évre, folyton tanulmánynyal (chemiával), drámai és zenei kísérletekkel foglalatoskodva s az irodalmi körök barátságának örvendve. Ez időbe esik, 1750., első határozott irodalmi sikere, midőn a dijon-i akadémia abbeli pályakérdésére, vajjon a tudományok és művészetek föléledése hozzájárult-e az erkölcsök javításához, tagadólag felelt; értekezése: «Discours sur les Sciences et les Arts», elnyerte a pályadíjat. Így híres emberré

vált, de egyszersmind a benne kifejtett világfelfogás döntő befolyással volt életére. Még szerény állásáról is lemondva, mely őt a társadalomhoz fűzte, kerülve a királyi kegyet is, mely egyik drámájának sikeres előadása alkalmával évdíjat helyezett kilátásba, függetlenül egyszerű, nemes erkölcsű életet kívánt folytatni, zenedarabok másolásával keresve kenyerét. Ez elhatározással azonban igen éles ellenmondásban áll rendezetlen családi élete. Ez ugyan már régibb keletű. Velenczéből visszatérve ismerkedett meg egy érzelmes, egyszerű leánynyal, de a ki egyúttal oly együgyű volt, hogy nemcsak olvasni, de még a hónapok neveit megjegyezni, az óramutatót megérteni soha sem tanulta meg. Több mint húsz évig vad házasságban élve vele, öt gyermekük született, mindnyájukat lelenczházba vitték, s hogy még módjukban se legyen később felismerni őket, jegyet sem váltottak róluk. Harmadik gyermeke épp 1750. született, midőn első pályaművének alapgondolata erkölcsi változást idézett elő lelkében; azonban a későbbi szülöttekkel sem bántak másképen, ámbár tettének rút erkölcstelenségét maga elismerte (l. *Emile*, II. p. 409.). Első jelentékenyebb művét csakhamar követte a második, melyre szintén a dijoni akadémia újabb pályakérdése szolgáltatott okot, s a mely azonban egyúttal válasz volt az első ellen intézett támadásokra, s a társadalmi életnek és az erkölcsiségnek ellentétességét alapjaiban akarta feltüntetni. Az értekezés: *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* (1753.), nem nyerte ugyan el a díjat, de szülővárosa, melynek művét följánlotta s a hol 1754. ismét a ref. vallásra visszatért, érette polgárjoggal tisztelte meg. Állandó lakását mégis Páris városa, az irodalmi központ közelében vette, hol baráti kéz a montmerency-i

erdő mellett fekvő egy magános házacskát (l'Eremitage) ajánlott fel neki. Itt és Montmerencyben tartózkodása alatt (1756-tól fogva) írta főműveit, a «Nouvelle Heloise» című regényen kívül utopistikus államtanát: *Contrat social ou principes du droit politique*, és pædagogiai regényét: *Émile ou de l'éducation* (mindkettő 1762.). E művei nagy dicsőséget, de vele nagy bajokat hoztak szerzőjükre. Az *Émile* IV. könyve végéhez csatolt «savoyai vikárius hitvallomása», a természetes, észszerű vallás alaptételeit hirdetvén, a parlament Rousseau ellen elfogatási parancsot adott ki s a könyvet hóhér keze által nyilvánosan elégettette; a párisi érsek pásztorlevelében kiátkozta, eltiltotta, még a Sorbonne is ellene nyilatkozott. Rousseau befolyásos barátjai intésére és segítségével Svájcba menekült (Yverdunbe, mely később Pestalozzi által lett híressé); azonban szülővárosa, Genf, majd Bern is ellene nyilatkozván, az akkor porosz Neufchatelbe fordult, hol három évig tartózkodott. Innét küldte jeles támadó iratait, első sorban a párisi érsek ellen: *J. J. R. citoyen de Genève à Christophe de Beaumont, archivéque de Paris*, — azután a genfi köztársaság ellen: *Lettres écrites de la montagne*. Menedék helyéből végre fanatizált parasztokkal üzették ki, s miután se Biel környékén, se Bielben magában nem tűrték meg a berni urak, barátjai tanácsára 1766. Angliába ment, hol David Hume, a híres philosophus nyújtott neki menedéket. De az üldözések folytán elkeseredett, gyanakodásra hajló lelke nem talált többé nyugtot; 1767. ismét visszatért Franciaországba, hol 1770-ig számos kisebb helyen hosszabb-rövidebb ideig maradva titkon bolyongott. E tétova élete közben, már Angliában fogva hozzá, írta meg mintegy önigazolására, életíratát: *Vallomásait* (*Confessions*). Végre ismét Párisba

jöhetett; nyolcz évet élt még itt, tudományos foglalkozásban (a botanikában lelve örömét), zeneműveket másolva és olykor szerevezve, de a társaságtól, gyanakodó embergyűlöletében, mindinkább visszavonulva. Meghalt 1778. jun. 4-én hirtelen Ermenonvilleban, Girardin úr kastélyában, hova hat hét előtt költözött Párisból.

Rousseau műveinek legteljesebb kiadása: éd. Musset-Pathay, 22 kötetben. A nagy Rousseau-irodalomból csak a legszükségesebbre szorítkozunk. Életéről s műveiről tanulságosan értekeznek: Saint-Marc *Girardin*, J. J. R. sa vie et ses ouvrages, avec une introd. par E. Bersot. Paris, 1875. 2 köt.; — John *Morley*, Rousseau, 2 köt. London, 1888. A *Chuquet*, J. J. Rousseau, Paris, 1893. — az Emile kiadásai közül: Nouv. éd. revue avec le plus grand soin, d'après les meilleurs textes, Paris, Garnier frères, 1866. Pædag. szempontból készült kivonat: Emile stb. (Extraits choisis) avec deux introduction par Paul Souquet, Paris, Delagrave. A legjobb német fordítás: J. J. R. Herausgeg. v. Dr. Theod. Vogt u. Dr. E. Sallwürk. Langensalza, 1876—78. 2 köt. Vogt életrajzi bevezetése mintája a jellem-fejlődés elemzésének és pædag. tekintetekből felette tanulságos. Magyar fordításunk is van, de minden használható utbaigazítás nélkül, ford. Führer Ignác, Budapest, 1875. (Rousseauról l. Nisard, Fr. rod. tört. IV, 409—466.) — Pædagogiai méltatása: G. *Compayré*, J. J. Rousseau et l'Éducation de la Nature. Paris, Delaplane; — *Davidson*, Rousseau and education according to nature, London, 1898. — A francia forradalom pædagogiját ill. lásd G. *Dumesnil*, La pédagogie révolutionnaire, 1780 à 1880. Paris, Delagrave; továbbá: Procès-verbaux des séances du Comité d'instruction publique de l'Assemblée législative, par Guillaume; — a kiváló elmék közt, a kik ez időben a köznevelés szervezésével törekedtek biztosítani a nemzeti és emberi haladást, a jelentékenyebbek egyike: Jean Antoine Caritat de *Condorcet* (1743—1794), híres matematikus és bölcész; híres történet-philosophiai munkája: Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain (összes műveinek 12 köt. Paris, 1847—49. IX. kötet); tanügyi jelentős munkálatai: 1. Mémoires sur l'Instruction publique (1791-ből), műveinek VII. köt. 167—437. l.; tárgyaik: Nature et objet de l'instruction publique; — De l'instruction

commune pour les enfants; — Sur l'instruction commune pour les hommes; — Sur l'instruction relative aux professions; — Sur l'instruction relative aux sciences. 2. Rapport et Projet de décret relatifs à l'organisation de l'instruction publique (1792. Műv. VII köt. 469—573 l.) — újabb kiadása: Rapport sur l'Instruction publique, publié avec une introduction et un commentaire par G. Compayré. Paris, 1883. — Méltatása: Fr. Vial, Condorcet et l'Éducation Democratique, Paris, Delaplane.

3. A Rousseau iratai által keltett érdeklődésnek köszönhető kétséggkívül a részvét, melylyel Németországban és egyébütt az úgynevezett philanthropikus mozgalom találkozott; de a benne érvényesülő szellem tulajdonkép a Locke alapján fejlődött utilitarismus szelleme. — Joh. Bernhardt Basedow, a mozgalom feje, szül. 1723. Hamburgban, tanulmányai végeztével egyideig nevelősködött, majd 1793-ban a soroei lovag-akadémián (Seelandon) tanári állást nyervén, itt s miután szabadelvű nézetei miatt az altonai gymnasiumba áttétetett, e helyt a keresztény vallás észszerű tisztítását tekinté feladatának. Csak miután az ekként támadt vallásos vitatkozásba belefáradt, fordult a nevelés kérdései felé, 1768. adva ki előleges jelentését: Vorstellung an Menschenfreunde u. vermögende Männer über Schulen, Studien u. ihren Einfluss auf die öff. Wohlfahrt, nebst dem Plan eines Elementarbuches der menschlichen Erkenntnisse. Műve nagy feltűnést keltett, s míg egyrészt valóságos levelezés keletkezett Basedow és az érdeklődő közönség közt, másrészt nagy összeg gyült egybe a tervezett munka kiadására. Ennek mintegy bevezető részeként jelent meg 1770. a «Methodenbuch für Väter u. Mütter der Familien u. Völker, végre 1774. maga a munka (a 18. század Orbis pictus-a): Des Elementarwerkes I—IV. Band. Ein geordneter Vorrath aller nötigen Erkenntniss zum Unterrichte der Jugend

von Anfang bis ins akadem. Alter, zur Belehrung der Eltern, Schullehrer u. Hofmeister, zum Nutzen eines jeden Lesers, die Erkenntniss zu verwolkommen. Dessau. Az egész négy kötetben, 100 rézmetszetű képes lappal s francia meg latin fordításban is. Ajánlva volt II. József császárnak, az orosz czárnénak és nagyherczegnek, a dán királynak, a dessauai fejedelemnek és a vállalat minden támogatójának (2. kiad. 3. köt. 1785.). Időközben a dessauai fejedelem meghívta, hogy Dessauban elvei szerinti nevelőintézetet alapítson. Ez megnyílt 1774 (Das in Dessau errichtete Philanthropinum, eine Schule der Menschenfreundschaft für Lernende u. junge Lehrer. Dessau, 1774.), nagy lelkesültséggel fogadva; de Basedow a segédjeivel való viszálykodások miatt csakhamar lemondott vezetéséről és újra inkább kedves theologiai kérdéseinek élt. Meghalt utazás közben. Magdeburgban, 1790. jul. 25. — (L. Basedow életét unokájától: Allgemeine Deutsche Bibliographie és Essays von *Max Müller*, IV, 369—389.) Pædagogiai főművének, a módszerkönyvnek újabb kiadása: J. B. Basedow Ausgewählte Schriften. Mit B. Biografie, Einleitung u. Anmerkungen von Dr. H. Göring. Langensalza, 1880. A Methodenbuchon kívül adja az E. W. tartalmát s fontosabb részei kivonatát s közli B. iratainak teljes jegyzékét (91 kisebb-nagyobb munka). — A Philanthropinum vezetésében B. utóda Joachim Heinr. *Campe*, szül. 1746. jun. 29. Deensen braunschweigi faluban, egyetemet Halléban végezvén, rövid ideig nevelősködött Tegelben (a Humboldt-családnál) s tábori pap volt, majd 1776. a fejedelem meghívására, mint nevelésügyi tanácsos, a philanthropinum vezetését vállalta el, sikerült is az intézetet emelnie, de már 1777. a kellemetlenségek elől valósággal meg kellett szöknie; 1778. Hamburgban tartózkodott.

dott, családi körében előkelő polgárok gyermekeit nevelvén, végre 1787. Braunschweigban telepedik le mint iskola-tanácsos és kanonok; de főképen a braunschweigi iskolai könyvkereskedés átvétele után fejt ki üdvös hatást, jeles iskolakönyvek s különösen ifjúsági iratok kiadása által. Meghalt 1818. okt. 22. — Életét és jellemzését l. J. Leyser, J. H. Campe, Ein Lebensbild aus dem Zeitalter d. Aufklärung, Braunschweig, 1877. két köt. (Kivonatokat is közöl műveiből s levelezéséből.) Figyelemreméltóbb pæd. értekezései a gyűjteményben találhatók, melyet hasonló irányú munkatársakkal szövetkezve kiadott: Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens. Hamburg, 1785—92. 16 kötet. (A IX. Locke pæd. művének, a XII—XV. Rousseau Émilejének fordítása a revisoroknak méltató és bíráló jegyzeteikkel.) Külön kiadásban: Über Empfindsamkeit in pädagogischer Hinsicht, Hamb. 1779. Üb. Belohnungen u. Strafen in pæd. Hins. Braunschw. 1788. és számos tankönyv. Ifjúsági iratai: Sämmtliche Kinder und Jugendschriften. Ausgabe d. letzten Hand. Braunschw. 1817. 30 kötet. — A philanthropinum elméletének legkiválóbb képviselője Ernst Chr. Trapp, (szül: 1745., 1777—79. a philanthrop. tanára, 1780—83. Hallében a pädagogia tanára, mh. mint magánintézeti igazgató Salz-dahlumban, Wolfenbüttel m. 1818.); főműve: Versuch einer Pädagogik, 1880., — az ó s új nyelvek tanítására vonatkozó értekezései a Revisionswerk VII., VIII. és XI. köt. — A Philanthropinum, mely különösen a vezetésnek majdnem évről-évre történt változása miatt szenvedett sokat, már 1793. megszűnt; hasonlókép rövid életűek voltak a mintájára készült egyéb magán-tanintézetek, egynek kivételével, melyet Chr. Gotthilf Salzmann, 1784. Schnepenthalban Gotha mellett szer-

Served Bar + Ham

vezett. S. szül. 1744., 1768—81. lelkészkedett s főképen a vallásos nevelés kérdéseiről irt. 1781—84. a philanthropinum vallás tanára; mh. 1811. Művei közül mai napig sok kiadást értek: «Konrad Kiefer od. Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder» — és «Ameisenbüchlein od. Anw. zu ein. vern. Erz. der Erzieher». Ez utóbbi megvan E. G. Salzmann, Pædag. Schriften, mit Anm. u. Erl. v. Karl Richter, Leipzig czímü gyűjteményben (magyarul: S., Hangyakönyvecske, ford. Pethes János, Csurgó 1889) s azonfelül: Noch etwas ü. Erziehung u. Ankündigung einer Erziehgsanstalt» és «Über die wirksamsten Mittel Kindern Religion beizubringen». — Salzmann munkatársai közül a kiválóbbak: Joh. Christoph. Friedr. *Guts-Muths* (szül. 1759., mint a későbbi híres geografus Karl Ritter nevelője, 1785. növendékével együtt jött Schnepfenthalba, hol 1837-ig működött, mh. 1839.), a testi nevelés (Gymnastik der Jugend, 1793., újabb kiadása 1847., — Spiele f. d. Jug. 1796., újabban 1883.) és a földrajz methodikusa (Versuch einer Methodik des geogr. Unterrichts, 1835.); Bernh. Heinr. *Blasche* (szül. 1766., 1796—1810. tanár Schnepfenthalban, mh. 1836.), a munkatanításnak szószólója (Werkstätte der Kinder 1800—2., négy köt. Der technolog. Jugendfreund, 1804—10., öt köt. Naturbildung, 1815. Handb. der Erziehungswissenschaft 1822—24., két köt.) — Campe és Salzmann egyes iratainak régibb magyar fordításairól l. Kiss Áron, Népiskolai Tanítás Tört., I. 106—7. 1. Az egész mozgalomnak alapos ismertetése: A *Pinloche*, La Réforme de l'Education en Allemagne on XVIII. Siècle — Basedow et le l'Philanthropinisme, Paris, 1889. (Van német fordítása is.)

4. A Locke empirismusán fejlődő nevelési elméletnek már-már győzelemre jutását csak a Németország-

ban párhuzamosan fejlődött új renaissance és a német irodalomnak vele kapcsolatban álló fölvirágzása akadályozta meg. A klasszikus tudományok ez új fölélédesének előkészítői közül iskolai szempontból is nevezetese: C. *Cellarius* (1633—1707.), az újonnan alakult hallei egyetemen a humaniorák első tanára, a *Seminarium doctrinae elegantioris* alapítója; főleg tankönyvei által hatott az ókori tanulmányok teljes elhanyagolása ellen. — Joh. Math. *Gesner*, (1691—1761.), a göttingai egyetemen az ókori irodalom első tanára s az első philologiai seminarium alapítója. (Bedenken wie ein Gymnasium in einer fürstl. Residenzstadt einzurichten, Kleine Deutsche Schriften, Göttingen, 1756.) v. ö. Eckstein, *Gesners Wirksamkeit für die Verbesserung der höheren Schulen*, Leipzig, 1869. (Thomasschule értesítője). — Joh. Aug. *Ernesti* (1707—1781.), Gesner utóda, mint a lipcei Thomas-schule rektora és az egyetemen az ékesszólás tanára; az iskoláknak számos jeles tanárt nevelt és a szervezet, melyet a középiskolák számára készített (1773.), századunk közepéig fennállott. — Chr. Gottl. *Heyne*, (1729—1812.), Göttingában Gesner utóda, az ilfeldi pädagogium újjászervezője és felügyelője, mely intézetten kezdte meg (1779—82.) Fr. Aug. Wolf tanítói működését. — Az újabb klasszikus philologia alapvetője Fr. Aug. *Wolf* (1759—1824.), nézeteit a philologia céljáról s a klasszikus tanulmányok végső feladatáról kifejtette a Göthének ajánlott értekezésében: «Darstellung der Alterthumswissenschaft» (Wolf's ph. Schriften, 1869. II. 808—895.); pädagogiai tevékenységét illetőleg l. Friedrich Aug. *Wolf*. Über Erziehung, Schule, Universität (Consilia Scholastica). Aus Wolfs litterarischen Nachlasse zusammengestellt v. Wilhelm Körte. Leipzig, 1835. J. F. J. Arnoldt, Fr. A. Wolf in seinem Verhält-

nisse zum Schulwesen u. zur Pädagogik. I. Biograph. Theil. Braunschweig, 1861. II. Technischer Theil, 1862. Wolf elvein, melyeket legjelesebb tanítványa, Aug. Boeckh (1685—1867.) fejlesztett tovább (v. ö. Encyclopædie u. Methodologie der philolog. Wissenschaften, Leipzig, 1877.) épült a német gymnasiumi pädagogia.

XI. Pestalozzi.

1. A mozgalomnak, mely a XVIII-dik század második felében az alsóbb, szegényebb néposztályok s különösen a falusi nép oktatása körül megindult s mely Pestalozzi hatásának előkészítette talaját, leginkább kiváltak: 1. Joh. Julius *Hecker* (szül. 1707., a hallei egyetemen Franke hatása alatt végezte tanulmányait s pädagiumában tanított is; mh. mint udvari prédikátor Berlinben, 1768.), a polgári osztályok nevelésére szánt első reáliskola (1747. oekonomisch-mathematische Realschule) alapítója; II. Frigyes porosz király ő rá bízta a szervezeti munkálat készítését (1763. General-Landschulreglement), mely sok tekintetben mai napig alapja a porosz népiskolaügynek. 2. Joh. Ignaz v. *Felbiger*, szül. 1724., mint sagani apát, főleg Hecker példája szerint rendezi iskoláit. (1763. nov. 10. Verordnung, nach welcher die Schulen der zum Saganer Stifte gehörigen Dörfer verbessert werden sollen); 1762. a porosz kormány élére állítja a sziléziai iskolaügynek, (General-Land-Schulregiment für die Römisch-Katholischen in Städten und Dörfern des souveränen Herzogtums Schlesien und der Grafschaft Glatz), majd 1774. Mária-Theresia hívja Ausztriába iskolaügyi főigazgatónak, s mint ilyen szervezi és látja el módszeres tankönyvekkel

az osztrák iskolákat (1774. Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-Haupt- u. Trivial-Schulen in k. k. Erbländern), 1778. pozsonyi prépost lesz és a magyar iskolaügynek szervezésére is befolyt. Mh. 1788. V. ö. *Volkmar*, Joh. Ign. v. Felbiger und seine Schulreform, Habelschwerdt, 1890. 3. Friedr. Eberhard v. *Rochow*, szül. 1734. A katonai szolgálatból visszalépven, gazdaságának és tanulmányainak él; de az 1771—72. nagy inségben szívére véve népe sorsát, hozzá fog iskolái szervezéséhez s tankönyvei szerzéséhez, (Geschichte meiner Schulen 1795., benne Instruction f. Landschulen. 1773-ból; — tankönyvei közül legelterjedtebb: Kinderfreund od. erster Unterricht im Lesen u. beim Lesen, 1776 óta igen sok kiad.) Mh. 1805.

Figyelemre méltó áldásos tevékenységet fejtett még ki Joh. Friedr. *Oberlin* (1740—1826.) a kiseddóvó intézetek (Salles d'asile) alapítója, az Elzasz egy elhagyott völgyében. (Burckhardt, Oberlins Leben u. Schriften, Stuttgart, 1843.)

2. Joh. Heinrich *Pestalozzi*, szül. 1746. jan. 12., — tartózkodása helyei: 1768—98. jószágga Neuhof, 1798—99. Stanz, 1800—1803. Burgdorf, 1804. Münchenbuchsee, 1805—25. Ifferten; mh. Neuhofon, 1827. febr. 17-én. — Pædagogiai fontosabb művei, időrendben: 1780. Die Abendstunden eines Einsiedlers. 1781. Lienhard u. Gertrud, I. rész, 1783. II. rész, 1785. III. rész, 1787. IV. rész. 1795. Figuren zu meinem ABC Buch (megj. mint «Fabeln» 1805.). 1797. Nachforschungen üb. d. Gang der Natur in d. Entwicklung des Menschengeschlechts. 1801. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt. 1803. Das Buch der Mütter és (Krüsi kidolgozásában): ABC der Anschauung od. Anschauungslehre der Maassverhältnisse;

Anschauungslehre der Zahlverhältnisse. 1807. Anschichten, Erfahrungen u. Mittel zur Beförderung einer der Menschennatur angemessenen Erziehungsweise, (összes műveiben újabb czíme: die Idee der Elementarbildung betreffend). 1807—1811. Wochenschrift für Menschenbildung (benne 1807.: Brief an einen Freund üb. d. Aufenthalt in Stanz. Bericht an die Eltern u. das Publikum üb. den Zustand u. die Einrichtungen der Pestalozzischen Anstalt 1807. 1809. Über die Idee der Elementarbildung. 1820. Ein Wort üb. den Zustand meiner Bestrebungen u. üb. Organisation meiner Anstalt. 1826. Meine Lebensschicksale als Vorsteher meiner Erziehungsschule in Burgdorf u. Ifferten. 1826. Schwanengesang.

P. összes műveinek első, de hiányos kiadása: Stuttgart, 1819—26., 15 köt. Újabb: Sämmtl. Werke mit Einleitgen von Seyffarth, 1869—73. 18 köt., (új lenyomat 1881. 16 köt.). Ausgewählte Werke herausgeg. v. Fr. Mann, 4 köt. Langensalza. A «Wie Gertrud ihre Kinder lehrte», külön kiadásai pæd. méltatással: Karl Richter, Leipzig; K. Riedel, Wien, 1877. Magyarul: Zsengeri Samu, Lénárd és Gertrud, Budapest, 1878. 3 köt., — Pestalozzi válogatott művei, Budapest, 1881—84. 4 köt. (I. Remete esti órái. Hogyan oktatja Gertrud gyermekeit. II. Az elemi képzés eszméjéről. III. Háznépéhez int. beszédek. Mesék. IV. Lénárd és Gertrud kivonatban.) Pestalozzi munkatársainak iratai: Johannes *Niederer* (1778—1843.), Pestalozzis Erziehungsunternehmung im Verhältniss zur Zeitkultur, Stuttgart, 1812. 2 köt.; Joh. *Ramsauer* (1790—1848.), Kurze Skizze meines pædag. Lebens. Mit bes. Berücksichtigung auf Pestalozzi u. seine Anstalten. Oldenburg, 1838. (újabbán kiadta Zezschwitz, 1880); Herm. *Krüsi* (1775—1844.), Erinnerungen aus meinem pædag. Leben u. Wirken vor m. Vereinigung mit Pestalozzi, während derselben u. bisher. Stuttgart, 1840.) — Terjedelmesebb életrajzok: Blochmann, H. P., Züge aus dem Bilde Seines Lebens u. Wirkens. Leipzig, 1846. Roger de Guimps, (élève de Pestalozzi) Histoire de P., de sa pensée et de son oeuvre. Paris, 1875. Pompée, Etudes sur la vie et les travaux pédagogiques de J. H. P., Paris,

1877. — H. Morf, Zur Biographie Pestalozzis I. köt.: Bis in die Mitte des Burgdorfer Aufenthaltes, Winterthur, 1868. II. köt.: Zweite Hälfte der Burgdorfer Zeit, u. o. 1885. — Igen beható tanulmány P. pædagogiai jelentőségéről: Th. Wiget, Pestalozzi und Herbart (a Jahrbuch für wissenschaftliche Pädagogik 23. és 24. évfolyamában) Dresden, 1891 és 92. — V. ö. Paul Natorp több rendbeli értekezését Pestalozziról (Gesammelte Abhandlungen zur Socialpædagogik, Stuttgart, 1907, 57—344 l.) kül. Herbart, Pestalozzi und die heutigen Aufgaben des Erziehungslehre. — Igen figyelemreméltó munkálat: A. Pinloche, Pestalozzi et l'éducation populaire modern, Paris, 1902. — Jóravaló tanulmányok: J. A. Green, The Educational Ideas of Pestalozzi. London, 1905; G. Compayré, Pestalozzi et l'Éducation Élémentaire. Paris, Delaplane.

3. Más irányban iparkodott elvi alapon kifejteni az elemi tanítás módszerét: Jean Girard, szerzetes nevén Père Grégoire, a román Schweiz befolyásos pedagógusa. Szül. 1765 decz. 17-én Freiburgban, s a Ferencz-rendbe lépén, felsőbb tanulmányait Luzernben és a würzburgi egyetemen végezte. 1789. hazatérve, szerzetes tisztének és tanulmányainak élt, míg 1798. a köztársasági kormány nyílt felhívásának alkalmából kidolgozott «Projet d'éducation pour toute l'Helvétie» műve figyelmet keltve, a kormány által Bernbe hivatott, hol négy évi tartózkodása alatt alkalma nyílt Burgdorfban Pestalozzi munkásságával megismerkedni. 1804. ismét Freiburgba tért, hol a városi hatóság a Ferencz-rendre bizta iskoláit. Husz éven át, 1824-ig működött itt Girard mint az elemi iskolák igazgatója. 1809. a bizottság tagja volt, melyet a schweizi dieta Pestalozzi ifferteni iskolájának megvizsgálására kiküldött. s ő szerkeszté a bizottság jelentését. Népiskolai működésének, mely messze országokban figyelmet keltett, véget vetett a jezsuitáknak Freiburgba visszahívása, kik iskolai javításait valláselleneseknek nyilvánították. Girard Luzernben talált uj

tért, hova kolostorába vonult vissza, de ahol a kanton kormányja a gymnasumi philosophiai tanításon kívül, iskolái felügyeletével is megbizta. Itt irodalmilag is tevékenyen működött az iskolaügy javításán; 1827. írta «Explication du plan de Fribourg en Suisse» cz. munkáját. 1834. betegeskedése őt visszavonulásra kényszerítve, hazatért, s életének még hátralevő 16 évét főművének szentelte, mely az anyanyelvi tanítást tekintvén középpontul, az elemi oktatás teljes reformját vette czélba. 1844. jelent meg Párizsban a bevezető rész: «De l'enseignement régulier de langue maternelle», mely művét a franczia akadémia azonnal nagy jutalmával tüntette ki; — 1846-ig aztán a gyakorlati folyam négy kötete: Cours éducatif de langue maternelle. — Mh. 1850. márcz. 6-án. Girard működése főképen Francziarszágbán és Olaszországban volt befolyásos. V. ö. L. C. Michel, Notice sur la Vie et les ouvrages du P. Girard, Paris, 1873. A. Daquet, Le père Girard et son temps, 2. köt. Paris, 1896.

4. Figyelemre méltó hatást gyakorolt még methodikus tekintetből Joseph Jacotot, szül. 1770. Dijonban, tanulmányai végeztével, már 19 éves korában a klasszikus nyelvek tanára lett; mint ilyen jogi tanfolyamot is végezve, ügyvéd lett; majd (1792.) mint a forradalom lelkes hive, mint önkénytes, a seregbe lépett és fölvitte tüzérkapitányságig. Azután hadügyminiszteriumi titkár, s az École polytechnique alapításakor, az új intézetnek tanulmányi igazgató-helyettese lett, huszonnégyéves korában. 1795. a dijoni école centrale tanára, előbb a logika és lélektan tanszékében, a következő évben fölcserélve azt az ókori nyelvekével, s midőn az iskola lyceum lett (1803.), a felsőbb mathesis tanítását bizták rá. Majd 1806. helyettes tanár a dijoni jogi facultáson

és 1809. a matematika tanára a természettudományi karban. A «Száz nap» idején képviselővé választatván, liberalis eszméket koczkáztatott, s így a második restaurációval kénytelen volt hazájából menekülni. Brüsszelben tartózkodott, míg 1818. a löweni egyetemen a francia irodalom tanára nem lett. Itt sajátságos helyzetében, ő nem értve a holland nyelvhez, hallgatóinak nagy része pedig nem tudván francziául, jutott tanítása módszerére, melynek «egyetemes tanítás» (enseignement universel) nevet adott. Módszere figyelmet keltvén, a kormány 1827. egy katonai mintaiskola vezetését bízta rá, de a rágalmak és gyanúsítások elől menekülve, 1830. visszatért Franciaországba, s Valenciennesben főképen módszere terjesztésének élt. 1838. Párizsba tette lakását s itt mh. 1840. Módszerét tárgyaló művei: Enseignement universel. Langue maternel Louvain, 1822. (7. kiad. Paris, 1852); Langue étrangère, Louv. 1824. (7. kiad. Paris, 1852) Musique, dessin et peinture, Louv. 1824. (4 bőv. kiadás, Paris, 1852.), Mathématiques, Louv. 1828. (3 kiadás, Paris, 1841.); Langues étrangères, Louv. 1828. (7 kiad., Paris, 1852.); végre Droit et philosophie panécastiques, Paris, 1835. (2 kiad., 1841.) — Fiai atyjuk módszerének terjesztésére folyóiratot alapítottak: Journal de l'émancipation intellectuelle, két évfolyam (1829—1830.); s az összes tanulmányokat (az olvasástanítástól az egyetemig) átölelő nagy tankönyvirői munkásság fejlett ki nyomában és számos vitairat jelent meg mellette és ellene.

Alapvető műveinek német fordítása: Universal-Unterricht od. Lernen u. Lehren nach der Natur-Methode, übers. von J. P. Krieger, Zweibrücken, 1833., ujabban: H. Göring, Jos. Jacotot's Universalunterricht, Auswahl päd. Schriften, Darstellung des Lebens u. der Lehre J. Wien, 1884., v. ö. B. Perez, Jacotot et sa Méthode d'émancipation intellectuelle, Paris, 1883.

5. Pestalozzi óta azonban az elemi oktatás átalakítására legnagyobb befolyást gyakorolt: Friedrich *Fröbel*; szül. 1782. április 21-én Oberweissbach (schwarzburg-rudolstadti) helységben, hol atyja pap volt. Kilencz hónapos korában elvesztvén anyját, igen elfoglalt atyja a cselédség és később egy nem igen nyájas mostoha gondjaira bízta. Tanulmányait a helység leányiskolájában, majd 11 éves korától fogva Ilm városa fiú iskolájában végezve, 1797. egy erdész mellé adták, hogy gazdasági és erdészeti pályára készüljön; majd 1800. kivivta, hogy hiányos előkészültsége mellett is, anyai öröksége költségén a jenai egyetemen matematikával és természettudományokkal foglalkozhassék. Öröksége elfogyván, gazdasági gyakorlatra ment, midőn atyja betegeskedése hazaszólitá, hogy ennek halála után ismét mindenféle alsóbb gazdasági tiszti állásban keresse élelmét. Főczélja volt azonban derék gazdává nevelkedni, midőn Frankfurtban, hova építészeti tanulmányok érdekében jött, barátjai fölismerve igaz hajlandóságait, rávették, hogy tanítói pályára lépjen. Előbb Frankfurtban tanítóskodott, majd 1808—10. mint magánnevelő növendékeivel Iffertenben Pestalozzinál tartózkodott. 1811—12. tanulmányait a göttingai és berlini egyetemen folytatta, midőn a szabadságharcz őt is az önkéntes Lützow-i vadászok zászlója alá hívta. A béke beálltával rövid ideig a berlini ásványtani intézetben volt segéd, s kilátása nyílt valamely tudós pályára, midőn 1816. bátyjának halála arra birta, hogy szive sugallatát kövesse és árváinak fölnevelhetésére Griesheimban (Ilm városa m.) köznevelő intézetet (Allgemeine deutsche Erziehungsanstalt) nyisson; ezt később Keilhau helységbe tette át, ahol a mai napig fennáll. Az alapelveket, melyek szerint nevelő eljárását intézte 1826. «Die

Menschenerziehung. Erziehungs-, Unterrichts- u. Lehrkunst» cz. művében fejtegette, melynek azonban csak első része jelent meg. Személyes gondok, nyilvános gyanúsítások rávették, hogy hazáját elhagyva, 1831—36. Schweizban tegyen több helyt kísérletet nevelő-intézet alapítására, mignem a berni kormány Burgdorfban, Pestalozzi régi működése helyén, az új árvaház igazgatását reá bízta; itt kísérlette meg először a 4—6 éves gyermekek módszeres foglalkodtatását. Németországba visszatérve, ezentul kizárólag a kisednevelés elméletének és szervezésének élt. Az első ilyenmű intézett 1837. Blankenburgban (Thüringiában) alapította (Anstalt zur Pflege des Beschäftigungstriebes der Kindheit u. Jugend); csak később 1840. a nyomtatás 400 éves jubileuma alkalmából kapta a gyermekkert (Kindergarten) nevet, s egyuttal folyóiratot indított meg elvei terjesztésére (Sontagsblatt), mely 1840-ig jelent meg. A példa csakhamar Közép-Németországban követésre talált s Fröbel marienthali kastélyában, melyet a meiningeni kormány e célra átengedett, gyermekkertésznőképzőt nyithatott. Ekkor (1851. aug. 7.) érte ügyét Poroszországban a hires tilalom, mely azon a félreértésen alapult, hogy munkásságát socialista unokaöcsésével (Karl Fr.) hozták kapcsolatba. Meghalt Fr. 1852. junius 21.

Műveinek gyűjteményes kiadását Wichard Lange rendezte Berlin, 1862. (ujabb 1874.) három kötetben. I. Autobiographie u. kleinere Schriften. II. Die Menschenerziehung. III. Die Pädagogik des Kindergartens (tulajdonkép a kisednevelést érdeklő értekezések). — Ujabb gyűjtemény: Fr. *Fröbel*, Pädagogische Schriften, herausgegeben von Fr. *Seidel*, Wien, 1883: 1. köt. Die Menschenerziehung; 2. köt. Das Kindergartenwesen; 3. köt. Mutter und Koselieder. — Tanulságos ismertetése Fr. törekvéseinek és elveinek: Jessie White, The Educational Ideas of Froe-

bel, London, 1905. — Továbbá: Pestalozzi és Fröbel egybevetésével; F. H. *Hayward*, The Educational Ideas of Pestalozzi and Fröbel, London, 1904. — Mai nap a gyermekkert számos államban törvényes helyet nyert a közoktatási intézetek sorában.

XII. Kant, Fichte, Herbart.

1. Az egész fejezetre vonatkozólag v. ö. *Strümpell*, Die Pädagogik der Philosophen Kant, Fichte, Herbart, Braunschweig, 1843.

A paedagogia a német philosophia fejlődésének köszöni, hogy rendszeres helyet nyert a tudományok sorában. Ez újabb fejlődés alapvetője: Immanuel *Kant*, szül. 1724. ápr. 22-én, Königsbergában; mh. 1804. febr. 12. Életét l. *Alexander B.*, Kant. Élete, fejlődése és philosophiája, Budapest, 1881. I. 65—158. Rendszeresen, philosophiája alapján nem foglalkozott a paedagogiával, azonban 1770. óta, midőn tanárrá lett, a königsbergi egyetemen fennálló szokás szerint e tanulmányt is belevonta előadásai körébe, s ez előadásainak szolgáltak alapul a jegyzések, melyeket Kant megbízásából egyik tanítványa, *Friedr. Theod. Rink*, tett közzé 1803. Újabb kiadások: *J. K.* Über Pädagogik, mit Einleitg. u. Anmerkg. v. Dr. O. Willmann, Leipzig; — *J. K.* Üb. Paedag. Mit Kants Biographie v. Dr. Theod. Vogt, Langensalza, 1878. Magyarul: *Kant J.* paedagogikája. Dr. Rink sz. Mándy P. Pest, 1868.

A paedagogia tud. fejlődésére egyébként Kant rendszerének széles körben mutatkozik hatása, v. ö. *Max Jahn*, Der Einfluss der Kant'schen Psychologie auf die Pädagogik als Wissenschaft. Leipzig, 1885.

Joh. Gottl. Fichte, szül. 1762. máj. 19. Rammenau, lausitzi helységben; theol. tanulmányai végeztével neve-

lősködött s ez idő alatt, két ízben is megfordulván Schweizban, ismerkedett meg Pestalozzival. 1794. lett Jenában tanár s a következő években adja ki alapvető philos. műveit (1794. és 97. Wissenschaftslehre. 1796. Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre. 1798. System der Sittenlehre nach den Princip der Wissenschaftslehre); azonban ellenesei, kik elveit félreértették, atheismussal vádolták s 1799. visszalépett állásáról. Berlinbe ment, hol több éven át nyilvános előadásokat tartott. 1805. Erlangenben nyert tanárságot azzal az engedélylyel, hogy télen át Berlinben folytathatja előadásait, de a háboru miatt már 1806. felmentették erlangeni állásától. A jeni szerencsétlen csata után Fichte kénytelen volt Berlinből menekülni, s Königsbergába majd Kopenhágában ment; de 1807. a tilsiti békekötés után visszatért és a következő télen 1807—8. tartotta nagy, lelkes hallgatóság előtt az új nemzeti nevelés szükségét és módját hirdető beszédjeit (Reden an die deutsche Nation). Egyszersmind irodalmi uton is sürgette a berlini egyetem alapítását. 1810. az új egyetem megnyitásával ő lett a philosophia tanára; majd a szabadságharcban szóval és tettel élénk részt vett. Meghalt 1817. január 27.

Életét l. Fichte's Leben u. liter. Briefwechsel von s. Sohne Imm. Herm. Fichte, Leipzig, 1862. Összes műveit kiadta ugyancsak fia, Berlin, 1846., 8 kötetben; hátrahagyott iratai teszik a 9—11. kötetet. Bonn, 1834—35. A német nemzeti nevelésre vonatkozó eszméit nem fejtette ki rendszeresen; pædagogiai érdekűek főképen népszerű iratai: 1794. Einige Vorlesgen üb. die Bestimmung des Gelehrten (Összes m. VI. 291—346.); 1800. Die Bestimmung des Menschen (II, 166—319.); 1804. Aphorismen üb. Erziehung (VIII. 353—360.); 1805. Über das Wesen des Gelehrten u. seine Erscheinungen im Gebiete der Freiheit (VI. 349—447.); 1805/6. Ideen für die Organisation der Universität Erlan-

gen (XI. 275—294.); 1807. Deducirter Plan einer zu Berlin zu erichtenden höheren Lehranstalt (VIII. 97—204.); 1807. Der Patriotismus u. sein Gegentheil (Patriot. Dialogen. XI. 221—274.); 1808. Reden an die deutsche Nation (VII. 259—499.); 1811. Fünf Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten (XI. 145—208.) — A legfontosabbakat közli: H. Keferstein, Fichte's pæd. Schriften und Ideen; biogr. Einleitg. und gedr. Darstellung v. F. Pædag. Wien, 1883. Kant és Fichte pædagogiai felfogásának behatóbb méltatása: P. Duproix, Kant et Fichte et le problème de l'éducation.

2. Joh. Friedrich *Herbart*, szül. 1778. máj. 4. Oldenburgban. Gondos nevelésben részesült és philosophus hajlandósága korán fejlődött; már 12 éves korában, logika és metaphysika foglalkodtatta és 1793. a szokásos ünnepi beszédet tartva az abiturientiensekhez: az általános okokról szolt, melyek az államokban az erkölcsök növekedését és sülyedését előidézik. Maga 1794. mint abiturient, latinul, Kant és Cicero erkölcstani alapelveit fejtegette. A jenai egyetemen, 1794—97., atyja kívánsága szerint a jogi karba iratkozott, de inkább a philosophia és természettudományok vonzották. Igen szorgalmas tanítványa lett Fichtének, azonban csak kételkedve és bírálva követte; már ekkor paedagogiai kérdésekkel foglalkodva, tanárának különösen az emberi szabadságra vonatkozó tanát hibáztatta, mely mellett minden nevelés lehetetlennek látszik. 1797. nevelői állást vállalt Bernben, az interlakeni landvogt, Steiger ~~er~~ házában; nevelői tisztét, három éven át, nagy gondnal és lelkiismeretséggel töltötte be, időnként írásban számot adva munkásságáról. Ez időbe esik ismeretsége Pestalozzival, kit 1799. burgdorfi iskolájában meglátogatott. Ugyanez évben visszatért Németországba, tanulmányainak folytatására, az egyetemi tanári pályára készülvén; Jénán, Hallén át, hol Niemeyer hiába ipar-

kodik öt a paedagogium számára megnyerni, haza, majd onnan, szülei teljesen szabadságára hagyván tanulmánya irányát, Brémába megy egyik jóbarátja jószágára, főkép tanulmányainak élve; itt fejtegeti barátjai felszólítására első izben oktatásügyi terveit: Ideen zu einem paedagogischen Lehrplan für höhere Studien, és Pestalozzi nézeteinek megnyerve egy művelt női kört, megírja számukra ép megjelent fő művének méltatását: Über Pestalozzi's neueste Schrift: Wie Gertrud ihre Kinder lehrt. 1802. május elején Göttingába tér, hol különösen felsőbb matematikai előadásokat hallgat, de leginkább magántanárságra készül; okt. 22. tesz doctoratust s másnap tartja vitatkozását pro venia legendi. Ez utóbbi alkalommal védett paedagogiai tételei így szóltak: 1° Ars paedagogica non experientia sola nititur. 2° In liberorum educatione matheos et poeseos maxima vis est. 3° Institutio liberorum a Graecis litteris incipienda et quidem ab Homeri Odyssea nullo omnino prosaico, minime autem chrestomathico libro praemisso. — Magántanári előadásait is 1802/3. telén a paedagogián kezdette; ugyancsak erre vonatkozik első nagyobb műve: Pestalozzi's Idee eines ABC der Anschauung untersucht u. wissenschaftlich ausgeführt, Göttingen 1802.; kedvező fogadásban részesülván, 1804. megjelent második kiadásban, fontos bővítéssel: Über die aesthetische Darstellung der Welt als Hauptgeschäft der Erziehung. — Ugyancsak 1804. jelent meg Brémában tartott egy előadása: Über den Standpunkt der Beurtheilung der Pestalozzischen Unterrichtsmethode. — 1805. lett rendkívüli tanár; kinevezését csakhamar követték egymásután, szorgalmasan előkészített rendszeres művei; legelől: 1806. Allgemeine Paedagogik, aus dem Zwecke der Erziehung abgeleitet;

1808. Hauptpunkte der Metaphysik, Hauptpunkte der Logik és Allgemeine praktische Philosophie. A paedagogiai kérdések bővebb részletezésére egyetemes előadásai mellett még kiválóbb hallgatóival külön társaskört alakított; itt készült három munkát, melyeket Herbart előszavával kísérve adott ki 1809.: Kurze Anleitung für Erzieher, die Odyssee mit Knaben zu lesen, von L. G. Dissen. Bemerkungen über die Lectüre des Herodot nach der des Homer von Friedr. Thiersch. Über den Gebrauch des alten Testaments für den Jugendunterricht von F. Kohlrausch. — 1809. a porosz kormány Königsbergbe hívta meg Kant tanszékébe, melyen Kant halála óta a Lipcsébe távozó Krug tanított; Herbart a tanszék elvállalásával egyszersmind paedagogiai gyakorló iskola (Experimentirschule) szervezésére is vállalkozott. E paedagogiai seminarium 1810-ben nyílt meg; Herbart úgy látszik ez alkalommal fejtegette nézeteit a köznevelésről: Über Erziehung unter öffentlicher Mitwirkung. Azonfelül mint az iskola-tanács és a vizsgáló bizottság tagjának és később igazgatójának sokszerű alkalma nyílt a közoktatásügy tanulmányozására és részben javítására; 1819-ben ugyan visszalépett ez állásáról, de nézeteit a bizottság ezentul is több ízben kikérte (1823. Gutachten zur Abhülfe für die Mängel der Gymnasien u. Bürgerschulen. 1824. Mathematischer Lehrplan f. Realschulen). Königsbergi idejében adta ki a theoretikus bölcsészetre vonatkozó nagy műveit, melynek végső célja a psychologia újabb alapvetése volt: 1816. Lehrbuch zur Psychologie. 1824—25. Psychologie als Wissenschaft neugegründet auf Erfahrung Metaphysik u. Mathematik. 1828—29. Allgemeine Metaphysik. Számos apróbb értekezésre és beszédre szolgáltak alkalmul a königsbergi német társa-

ságnak, Kant születése és halála napján, valamint a király születése és koronázása napján tartott ünnepei; ezek közül paedagogiai érdekű: 1818. *Über das Verhältniss der Schule zum Leben*. Mások felszólítására szerkeszté érdekes tanulmányait: 1818. *Paedagogisches Gutachten über Schulklassen und deren Umwandlung nach der Idee des H. Regierungsrathes Graff*. Auf dessen öffentliches Verlangen bekannt gemacht. 1821. *Über den Unterricht in der Philosophie auf Gymnasien*. Utolsó fontos műve, melyet Königsbergben irt, töredék: 1831. *Briefe üb. Anwendung der Psychologie auf die Pädagogik*. 1833. főkép az okból, mert a porosz egyetemeken, s magában az államban nyilvánuló reactio szellemével meg nem tudott barátkozni, ismét Göttingában vállalt tanszéket; itt adta ki általános paedagogiájának értelmező kiegészítéseül, a fennálló gyakorlatot inkább tekintetbe vevő művét: 1835. *Umriss paedagogischer Vorlesungen*. (A 2-ik kiadás 1841. az általános paedagogia elveit is felvette keretébe). Életének vége felé sok félreértésre adott okot politikai magatartása, midőn 1837. az alkotmány-sértéssel szemben, melyet maga is elítélt, nem követte hét tanártársát, hanem megmaradt tanszékében s letette a királynak a hódoló esküt, (igazoló irata: *Erinnerung an die Göttingische Katastrophe*, csak halála után jelent meg). Meghalt 1841. aug. 11-én.

Életét l. Fr. Bartholomäi. J. F. H. *Ein Lebensbild*. Langensalza, 1875. Összes műveit 12 kötetben kiadta G. Hartenstein. Lipse, 1850—52. Paedagogiai munkáinak legjobb kiadása: J. Fr. Herbart's *Pædag. Schriften in chronologischer Reihenfolge* herausgegeben, mit Einl., Anmerk. u. comparativem Register versehen von Dr. Otto Willmann. Leipzig. 1873—75. 2 köt. — Használható még: Joh. Friedr. Herbart's *Pädagogische Schriften*. Mit Herbart's Biographie herausgegeben von Dr. F. Bartholomäi. 5. Auflage, neu bearbeitet und mit erläuternden Anmerkungen versehen von Dr. E. von Sallwark. 2 köt. Langensalza, 1890.

Herbart elvei szerint mai nap számos német tanítóképezdén és egyetemen tanítják a paedagogiát, s ez irány követőinek száma mind növekedőben van. Legtöbb érdemet szereztek e tekintetben a jenai és a lipcsei egyetemen szervezett gyakorló iskolák (Schulordnung für die Seminarschule zu Jena, 2. kiad. Jena, 1858. Vademecum für die Praktikanten des Pädagog. Seminars. zu Leipzig. Herausgegeben v. mehreren älteren Praktikanten. Leipzig, 1878. 2. kiadásának czime: Das Leipziger Seminarbuch, Jahrb. d. Vereins für wiss. Paedag. VI. köt.; harmadik kiadás: Materialien zur speciellen Pädagogik von Tuiskon Ziller; herausgegeben von Max Berger, Dresden, 1886.). E gyakorló iskolák alapítói és vezetői 1.: Karl Volkman Stoy (1815—1884., főművei: Encyklopaedie Methodologie u. Litteratur der Paedagogik. Leipzig, 1878.; Organisation des Lehrerseminars, Leipzig, 1869.) 2. Tuiskon Ziller (1817—1882., művei: Einleitung in die allgem. Paedagogik, Leipzig, 1856., Die Regierung der Kinder, u. o. 1858., Grundlegung zur Lehre vom erziehenden Unterricht, u. o. 1865. 2. kiad. 1883., Vorlesungen üb. allgemeine Paedagogik, u. o. 1876. 2. kiad. 1884.) Az utóbbi tudományos egyesületet is szervezett a Herbart-féle paedag. ápolására (Verein für wissenschaftliche Paedagogik), mely munkálatait évkönyv alakjában teszi közzé (Jahrbuch des Vereines f. w. Paed.) Ujabban a jenai egyetemen alakult hasonló paedagogiai seminarium; vezetője W. Rein (szül. 1847.) főleg Ziller irányában folytatta a tudományos elvek gyakorlati érvényesítésére irányult munkásságot. Nevezetesebb művei: Theorie und Praxis des Volksschulunterrichtes auch Herbartscher Grundsätzen bearbeitet von Dr. W. Rein, Seminardirektor, und A. Pickel, Seminarlehrer, u. E. Schelle, Lehrer am Semi-

nar u. an der Seminarschule. 8. köt. Leipzig, 1878—1896. (egykes kötetei több kiadásban). — Paedagogik im Grundriss, Leipzig, Göschen (több kiadás); — Paedagogik in systematischer Darstellung. 2 köt. I. Das Bildungswesen, Langensalza, 1902. II. Die Lehre von der Bildungsarbeit, 1906. A jenai seminarium munkásságáról adtak számot: Aus dem Pädag. Universitätsseminar zu Jena (eddig 12 füzet), Langensalza. — Herbart tanának figyelembevételével önállóbb elmélkedők: Th. *Waitz* (1821—1864.), Allgemeine Paedagogik und kleinere Paedagogische Schriften, 2. kiad. Braunschweig, 1875. Herbart tudományos alapvetése jelenleg az európai művelődés körében mindenütt termékenyítő hatással volt, főképen Angliában, Amerikában (hol külön egyesület alakult ez elvek alapján), és Franciaországban. Az irány irodalmáról terjedelmes összeállítás található Rein Encyklopaedisches Handbuch III. 486—600 l. (külön lenyomatban is kapható). Az angol nyelvű ily irányú irodalomról számot adnak: F. H. *Hayward*, The Student's Herbart, London, 1902. The Secret of Herbart, London, 1904. (ujabb kiadása 1907); The Reform of Moral and Biblical Education on the Lines of Herbartianism stb., London, 1902. — Jelentősebb újabb munka, mely indokolatlan, többnyire félreértésen alapuló támadások ellen védi és megvilágítja Herbart alapelveit: John *Davidson*, A New Interpretation of Herbart's Psychology and Educational Theory through the Philosophy of Leibniz, Edinburgh, 1906. — A francia ily irányú irodalomról beszámolnak: Ed. *Roehrich*, Théorie de l'Éducation d'après les Principes de Herbart, Paris, 1884. — G. *Compayré*, Herbart et l'Éducation par l'Instruction, Paris, Delagrave; Marcel *Mauxion*, L'Éducation par l'Instruction et les Théories Paedago-

giques de Herbart, Paris, 1901. és *Essai sur les Éléments et l'Évolution de la Moralité*, Paris, 1904. — L. Gockler, *La pédagogie de Herbart, exposé et discussion*, Paris, 1904.

3. A kiválóbb német philosophusok közt rendszeresen tárgyalták még a nevelés elméletét és kisebb-nagyobb körben követőkre is találtak: Friedr. Dan. Ernst *Schleiermacher*, (1768—1834.) különösen mint theologusnak volt nagy befolyása a német szellemi életre; a pædagiát szoros kapcsolatban tárgyalja az erkölcstudománynyal: *Erziehungslehre*, Aus *Schleiermacher's handschr. Nachlasse*, herausg. v. C. Platz, Berlin, 1849. (Ujabb kiadása: *Pædag. Schriften*, Langensalza, 1876.) — Friedr. Ed. *Beneke* (1798—1854.), a neveléstudományt, ugymint az összes philos. tanulmányokat, tapasztalati lélektanára alapítja: *Erziehungs- u. Unterrichtslehre*. Berlin, 1835—36., 3. kiad. u. o. 1864. 2 köt. — Georg Friedr. Wilh. *Hegel* (1770—1831.) pædag. nézeteit összes irataiból egybegyűjté: *Gustav Thaulow*, *Hegel's Ansichten üb. Erziehg. u. Unterricht*. Kiel, 1853—54. 3 rész, 4 kötet; — követői közül legnevezetesebb: *Karl Rosenkranz*, *Die Pædagogik als System*, Königsberg, 1848. Ennek jeles angol átdolgozása: *The Philosophy of Education, . . . with Commentary and Analysis*, New-York, 1903. Ugyancsak Hegeli irányban jeles alapvető munka: *W. T. Harris*, *Psychologic Foundations of Education*, New-York, 1904.

4. Ujabban a német példán okulva egyebütt is nagyobb rendszerességgel vonják a philosophusok elmélkedésök körébe a nevelés kérdéseit. V. ö. Rud. *Hoehegger*, *Die Bedeutung der Philosophie der Gegenwart für die Pædagogik*, Gotha, 1893; — G. F. Sterzel, *A. Comte als Pædagog*. Dresden, 1886. Hazájukon kívül is figyelmet és érdeklődést keltettek különösen a jelesebb angol bölcészek: *Herbert Spencer*, *Education: intellectual, moral und physical*, London, 1861. (magyar ford. Losonczy László és Öreg János, *Nagy-Kőrös*, 1875. újabb kiadás, Budapest, 1906.) — Aug. Comte, positiv philosophiai irányában a nevelés elveinek legvilágosabb összefoglalása; *John. K. Ingram*, *Human Nature and Morals according to August Comte*, London, 1891 és *Practical Morals. A Treatise on Universal Education*, London, 1904.

TARTALOM.

- I. A görög nevelés. 5—20. l. (Platon 13. Aristoteles 18.)
- II. A római nevelés. 21—37. l. (Cato 26. Cicero 27. Quintilianus 29.)
- III. A középkori nevelés. 38—45. l. (Szerzetes iskolák 39. Lovagi nevelés 43. Városi iskolák. Közös élet testvérei 44.)
- IV. A renaissance és a reformatio nevelésügye. 46—53. l. (Vittorino da Feltre 46. Castiglione 47. Thomas Morus 47. Erasmus 47. Melanchthon 50. Sturm 51.)
- V. A jezsuiták iskolaügye. 54—62. l.
- VI. A Port-Royal iskolái. 62—70. l. (Nicole 63. Lancelot 64. Arnauld, Általános nyelvtan, logika 67. Rollin 69.)
- VII. Comenius. 71—93. l. (Ratichius 73. Comenius 76. Franke 92.)
- VIII. A világi nevelés. Montaigne. 94—100. l. (Rabelais 95.)
- IX. Locke. 101—115. l.
- X. Rousseau. 116—133 l. (A Philanthropin. Basedow 131. Salzmann 133. Az új humanisták 133.)
- XI. Pestalozzi. 134—147. l.
- XII. Kant, Fichte, Herbart. 148—163. l. (Kant 148. Fichte 156. Herbart 157.)

Könyvészeti és életrajzi jegyzetek. 164—238. l.

Általános művek. 164. I. A görög nevelés. 1. A görög nevelésügy irodalma 167. 2. Platon 168. 3. Aristoteles 170. II. A római nevelés. 1. A római nevelésügy irodalma 172. Quintilianus 173. Plutarchos 173. III. A középkori nevelés. 1. Egyházatyák 173. 2. Szerzetes iskolaügy 176. A scholastika. Egyetem 177. 4. Városi iskolaügy 177. IV. A Renaissance és a Reformatio nevelésügye. 1. A renaissance-kor irodalma 178. 2. Olasz pædagogusok: Vittorino 179. Guarino 179. 3. Humanistikus pædagogiai írók: Vergerio 180. Vegio 180. Aeneas Sylvius 181. Sadoletto 181. Castiglione 181. Morus 181. 4. Erasmus 182. Vives 183. 5. Reformatio: Luther 184. Melanchton 185. Neander 186. Joh. Sturm 186.

V. *A jezsuiták iskolaügye.* 1. Irodalom 187. 2. Loyola 188. Aquaviva 189. 3. *A Ratio Studiorum* 189. Sacchini, Jouveney 190. Bouhours, Alvarez, Aler, Pomey, Wagner 191. VI. *A Port Royal iskolái.* 1. Az oratorium: Bérulle, Candren, Morin, Thomassin, Lamy 192. Mascaron, Massillon, Malebranche 193. 2. Saint-Cyran, Arnauld 193. Nicole, Lancelot 194. Coustel 195. 3. La Salle 195. Calasanzio 196. 4. Nőnevelés: Jaqueline Pascal 196. Fénélon 197. Maintenon assz. 197. 5. Bossuet, Fénélon 198. Budé, Ramus 198. Rollin 198. VII. *Comenius.* 1. Ratich, Altstedt, Apáczai 200. 2. Comenius 200. 3. Andreæ, Spener, Francke 206. VIII. *A világi nevelés.* Montaigne. Rabelais 207. Montaigne 208. IX. *Locke.* 1. Roger Asham, Milton 208. Locke 208. X. *Rousseau.* 1. Condillac 211. Helvetius, Diderot, D'Alembert 212. 2. Rousseau 213. 3. Basedow 217. Campe 218. Trapp, Salzmann 219. Gutsmuths, Blasche 220. Ujabb humanisták: Cellarius, Gesner, Ernesti, Wolf 221. Boeckh 222. XI. *Pestalozzi.* 1. Hecker, Felbiger 222. Rochow, Oberlin 223. 2. Pestalozzi 223. 3. Girard 225. Jacotot 226. Fröbel 228. XII. *Kant, Fichte, Herbart.* 1. Kant, Fichte 230. 2. Herbart 232. Stoy, Ziller, Rein 236. 3. Schleiermacher, Bencke, Hegel, Rosenkranz 238. Spencer, Bain, Comte 238.

Országos Széchényi Könyvtár

